

Doğu Türkistan'ın Sesi

Doğu Türkistan Vakfı Yayınıdır
A Publication of
Eastern Turkistan Foundation

Yıl-Year: 4, Cilt-Vol: 4, No: 15, Eylül-September 1987

Üç ayda bir çıkar. Türkçe, Arapça, İngilizce İlmî, Millî, Edebî Mecmua.
A General Review appearing every three months in Turkish, Arabic and English.

اعلان

تعلم ادارة مجلة "صوت تركستان الشرقيه" بانها قد اعتمدت
مؤسسة البوادي للاعلان

ص . ب . م - ١٢٩٢٠

جده ٢١٤٨٣

وكيلا عاما لها في عطية توزيع المجله بالملكه العربيه السعوديه
و قبول الاشتراكات و البيع
و الاعلانات بها . و بالله التوفيق . . .

قائمة الاسعار لمجلة صوت تركستان الشرقيه

<u>المملكة</u>	<u>ثمن النسخة الواحدة</u>	<u>بدل اشتراك سنوي</u>
امريكي	٥ دولار امريكي	١٥ دولار امريكي
العربية السعودية	٢٠ ريال سعودي	٨٠ ريال سعودي
المانسي غربي	١٥ مارك الماني غربي	٤٠ مارك الماني غربي
بلجيكي	٣٠٠ فرنك بلجيكي	٨٤٠ فرنك بلجيكي
فرنسي	٥٠ فرنك فرنسي	١٥٠ فرنك فرنسي

**Our Bank Account Account no: 240022 Yusufpaşa
Branch of Akbank Istanbul.**

DOĞU TÜRKİSTAN'IN SESİ**Üç Aylık Mecmua***Ağustos-Eylül-Ekim-1987*

Kurucusu

İsa Yusuf Alptekin

Sahibi

Doğu Turkistan Vakfı Adına

Mehmet Rıza Bekin Yazışlerini fiilen idare eden
Mesul Müdür**Niyazi Yıldırım
Gençosmanoğlu**

İdare Yeri

Doğu Türkistan Vakfı Millet Cad. 26/3 Küçük Saray Apt.
Aksaray - İstanbul Tel:524 41 21

Fiyatı: 1000 TL.

Dış Memleketlere: 4 \$

Abone

Yıllık 4000 TL.

Dış memleketlere 15 \$

Gönderilen yazılar iade
edilmezYazılar idare yeri adresine
gönderilmelidirMecmuamızda çıkan yazıların
sorumluluğu yazarlarına aittirOfset Hazırlık, Dizgi, Film,
Pikaj, Montaj

A.JANS G Tel: 511 64 72

Baskı: Flaş Matbaacılık

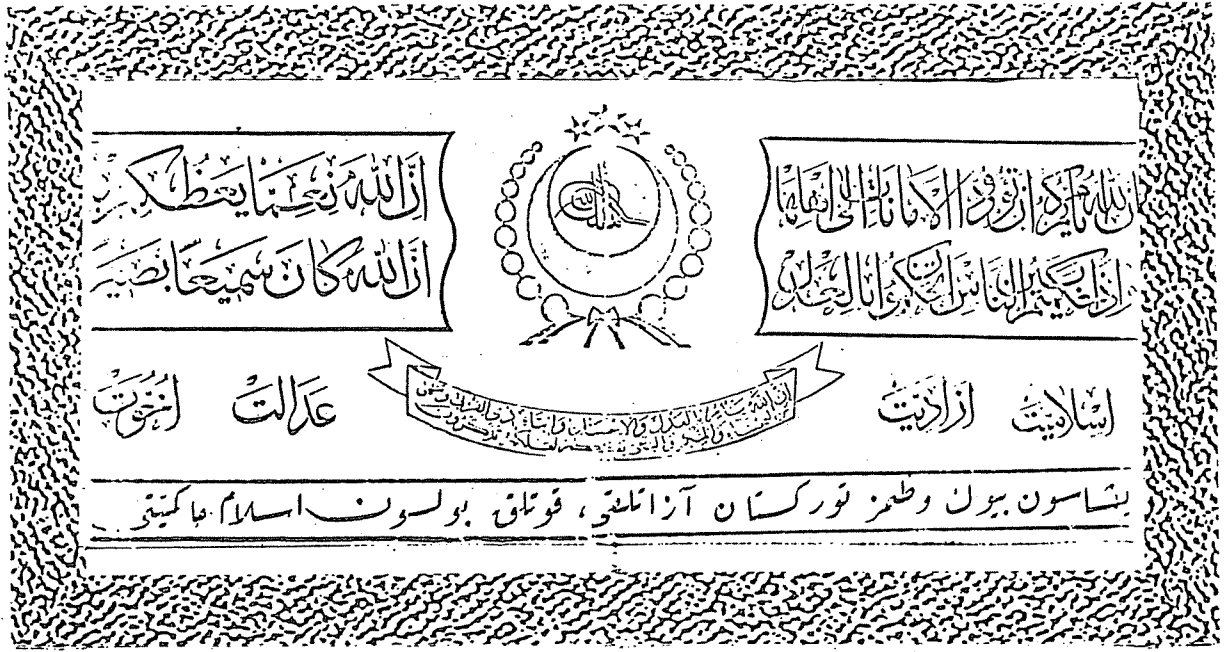
İÇİNDEKİLERKapaktaki Amblem..... sayfa 4
D.T.S.Dünya Jeopolitiği çerçevesinde Sovyetler Birliği
ve Türkiye..... sayfa 5
Muzaffer ÖzdağGünümüzün Doğu Türkistan'ında Dil ve
Kültür..... sayfa 12
Dr.İldiko Beller-Hann Uyanın ey müslimanlar..... sayfa 21
İktibasMilli Tarihimizden iki yaprak..... sayfa 26
Ali Akış Hasan Melikzâde Zerdabî..... sayfa 28
İbrahim YükselTürkistan Türkmen atasözleri
ve deyimleri..... sayfa 34
Çağatay Koçar

Uygur Sopranosu Finlandiyada..... sayfa 38

Tibetin İstiklâl mücadelesi..... sayfa 39
D.T.S. Doğu Türkistan Müslümanları ve Komünist
Baskı..... sayfa 40
Dr.Abdülkadir Taş Milli Kültür Tarihi Safhalarına
Bakış ..... sayfa 42
Dr.Emel Esin Panislâmizm nedir? Ortaya çıkış sebepleri
..... sayfa 52
Cezmi ERASLAN

KAPAKTAKİ AMBLEM:

1931 yılının Şubat ayında, Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Kumul şehrinde, güneyinde Hoten şehrinde başlayan ve "Kumul Ayaklanması" diye tarihe geçen Türk millî hareketi, iki yıllık çetin mücadelelerden sonra muvaffak olmuş; 12 Kasım 1933 yılında "Şarki Türkistan Türk İslâm Cumhuriyeti" adıyla bir devlet kurulmuştur.

Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı zamanına tesadüf eden Kumul ayaklanması ve kurulan "Şarki Türkistan Türk İslâm Cumhuriyeti" Türkiye'de büyük alâka kuruluşu, günü gününe takip edilmiştir.

Bu millî kıyamın başında şu liderler bulunmaktadırlar: -Hoca Niyaz Hıca-Salih Dorga-Musul, Maksut, Mahmut Muhiti kardeşler-Hâfız Beğ-Temür Beğ-Mehmet Emin Buğra Beğ-Sabit Damolla-Osman Beğ-Şerif Han Töre...

Bu liderlerin öncülüğünde, önce Hoten ve Kumul'da başlayan, sonra bütün Doğu Türkistan'a yayılan ayaklanma, pek çok kan dökülme pahasına muvaffakiyete ulaştırılmış ve yukarıda belirtildiği gibi, 12 Kasım 1933 tarihinde, Kaşgar şehrinde istiklâl ilan edilerek, "Şarki Türkistan Türk İslâm Cumhuriyeti" kurulmuştur.

Kapaktaki amblem (Alâmet), istiklâl ilanından son-

ra toplanan kurultayda, yeni doğan bu Cumhuriyetin sembolü olarak kabul edilmiştir.

Yukarıdaki klişede görüleceği üzere, Cumhuriyetin amblemi, Kur'an-ı Kerim'den bazı âyetlerle ve kurulan Cumhuriyetin prensipleriyle bezenerek bir kompozisyon teşkil etmektedir.

Hilâlin sağında ve solunda yer alan âyetlerden başka, alt taraftaki kavisli çerçevede, Cuma hutbelerinde devamlı okunan meşhur âyet yer almakta, bunun sağında; "İslâmiyet", "Azâdiyet", solunda ise, "Adâlet", "Uhuvvet" prensipleri yer almaktadır.

En alttaki yazıda ise, "Yaşasın Türkistan azadlığı, kutluk bolsun İslâm hakimiyeti." sözleri okunmaktadır.

Kısa bir zaman sürmüş olsa da, tarihî, mutlu bir hatırayı canlandıran bu amblemi, Vakfımızın sembolü olarak kabul ediyor ve Doğu Türkistan'ın Sesi'nde kullanmak suretiyle tarihî, mutlu bir ânın heyecanlarını taze tutmak istiyoruz.

Doğu Türkistan'ı, 12 Kasım 1933'teki mutlu günlerle ebediyen kavuşturmasını Cenab-ı Allah'tan niyaz ederken, bu yolda çalışanların da muvaffakiyete ermelerini can ve gönülden diliyoruz.

D.T.S.

Dünya Jeopolitiği Çerçevesinde Sovyetler Birliği ve Türkiye

Muzaffer Özdağ

Jeopolitik devlet kudretinin oluşumunda, devletlerarası ilişkilerde tabiatın, coğrafi konumun etkisini vurgulayan ve belirleyen bilgi disiplinidir.

Coğrafi mekânlar; karalar, denizler, deltalar, boğazlar, dağlar, nehirler, yollar, stepler, ovalar, kıtalar toplumlara yaşamaları, gelişmeleri kudret oluşturmaları, diğer toplumlarla ilişki kürmaları hususunda sağladıkları imkânlar, kolaylıklar veya ihdas ettikleri engeller, güçlükler çerçevesinde siyasi hedeflerin tesbitini, toplumlar arası ilişkilerin şekillenmesini tarihin akışını doğrudan doğruya veya dolaylı olarak etkilerler.

Ancak siyaset beşeri, içtimai bir etkinliktir. Sujesi insandır, toplumdur. Coğrafyaya politik bir manâ ve değer kazandıran insandır.

Tabiata, arzın teşekkül tarzının,

denizlerin, karaların, ülkelerin karşılıklı konumlarının belirlediği kemmi değerlerle ifade edilebilecek nisbetler üstünde bir tesir gücü, irade ve kanuniyet izafe etmek ve bu iradeyi beşeri güçlerin üstüne çıkarmak gerçekçi bir tavır olmaz.

Jeopolitisyenler teorilerini, görüş ve iddialarını büyük ölçüde siyasi ve askeri tarihin tahlilinden çıkarmakla birlikte yorumlarına ilgili oldukları toplumların zihniyetlerine, emellerine haklılık kazandırma heves ve tutkuları da karışmış, hükümleri bir nisbette ideolojik, mistik bir mahiyet kazanmıştır.

Tarihin akışı üzerine deniz gücünün etkisini vurgulayan ve dünya egemenliğini bütünlükte deniz gücünde gören Amerikalı jeopolitisyen Amiral Alfred T. Mahan'ın konsepti de, karşı tezi savunan dünyanın geleceğinin AVRASYA merkez bölgesine hakim olan gücünün

elinde olduğunu ileri süren İngiliz coğrafyacısı jeopolitisyen Sir Halford J. Mackinder'in görüşleri de beşeri faktörü geri planda bıraktıkları, zımmen de olsa, insanların hürriyet ve haysiyetleri, eşitlik, milli bağımsızlık özlem ve emellerinin yaratıcı gücünü ihmal veya inkâra yönelen sömürge çağının zihniyetini yansıttıkları için hatalıdır.

Bize göre coğrafi mekânların milletlerarası ilişkilerde, politikada yönlendirici, sonuç belirleyici bir faktör değerini kazanması barındırdığı, ilişkili kıldığı mekânları tasarruf eden toplumların kudret ve kıyasatleri, maddi ve manevi güçleriyle bağlantılı ve oranlı bulunmaktadır.

Dünya jeopolitiği vakıa ve kavramı okyanusların güvenli şekilde aşılması, dünyanın dolaşılması, bütün karaların ve denizlerin insan aktivitesine kesif şekilde açılması ile oluşmuştur.

Amerika kıtasının keşfinden, Afrika kıtasının güneyinde Ümit burununu dolaşan deniz yolunun açılmasından önceki siyasi camianın jeopolitiği dünya jeopolitiği olmaktan çok AVRASYA JEOPOLİTİĞİ mahiyetini taşır.

Anılan dönemin iç denizler çerçevesinde beliren istisnai ayrıntılar dışında kara gücünün üstünlüğüne dayalı olması kullandığı ortamın mahiyeti icabıdır.

Günümüzde hiçbir jeopolitik mesele küresel bütünlükte ele alınmadıkça ve kürevi bütünlük içindeki nisbetlerine irca edilmedikçe doğru kavranıp çözülemez. Hiçbir ülkenin jeopolitik durum ve konumu dünya bütünlüğü çerçevesinde yerleştirilmedikçe sıhhatli değerlendirilemez.

Türkiye ile Sovyetler Birliğinin karşılıklı ilişkilerinde mekân ve konumdan kaynaklanan eğilim ve tercihler, tedbirler küresel bütünlükte bütün kuvvet faktörleri dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

Bu nedenle dünyanın bütünlüğüne ait nisbetleri ve genel durumu belirlemeyi gerekli görüyoruz.

Yeryüzü yuvarlağı 510 milyon km.2 dir. Bu yüzeyin %71 i denizlerle örtülüdür. (361 milyon km2).

%29 u oluşturan karaların toplam yüz ölçümü 149 milyon km²'dir.

Dünyamızda yaklaşık 5 milyar insan yaşar. Süratle artan bu nüfusun 7/8 i Mackindter'in "Dünya Adası" dediği meskun karaların 2/3, büyüklüğündeki Avrupa-Asya-Afrika kıtalarının oluşturduğu (85 Milyon km²) büyüklüğündeki bloka, Eski Dünyada yaşar.

Yeni Dünyada denilen Amerika kıtaları dünya karalarının 1/3'ü genişliğinde (42.8 milyon km²) olup dünya nüfusunun 1/8 ini barındırır.

Avusturalya kıtası (7.7 milyon km) boş denecek kadar seyrek nüfusludur. (Dünya nüfusunun 0 4 ü bu kıta ve çevresindeki adalarda yaşar.

Antartika (Güney kutup kıtası 14,3 milyon km²) gayri meskundur.

Dünyanın bugünkü beşeri siyasi çehresi Hıristiyan Avrupa toplumlarının bütün dünyaya taşması, yayılması karşılaştığı, yendiği, ilişki kurduğu baskı altına aldığı toplumları medeniyetleri etkilemesi ile oluşmuştur.

Dünyaya halen hakim medeniyet modern bilim ve teknolojiye şınayi üretime dayalı Batı medeniyetidir.

Yeni Dünyayı Hıristiyan Avrupanın Okyanusa, Atlantiğe açık Batı ucunun denizci güçleri oluşturmuştur.

Hemen tümüyle İngilizce konuşan Kuzey Amerika kıtası, hemen tümüyle İspanyolca konuşan Latin Amerika toplumları (Brezilya Portekizce konuşur) İngilizce konuşan Güney Afrika Beyazları ve Avusturalyalılar Avrupanın diğer kıtalar üzerine taşmasıyla oluşmuştur.

İkinci Cihan Harbi sonrasında bağımsızlıklarını kazanan Fransızca veya İngilizceyi resmî dil olarak kullanmayı sürdüren, bağımsızlık kazanmakla birlikte kültür ve iktisatta Batı yörüngesinde kalan Siyah Afrika ve Asya ulusları hakim medeniyetin etkisini yansıtır.

Avrupanın denizlere çıkışı olmayan doğu ucundaki bir milletin Rusların yayılması ise denizler yoluyla değil komşuları aleyhine kitasal cephe ile olmuş, bu yayılma ile Rusya Çarlığı Doğu Avrupalı, tü-

müyle Kuzey Asyayı ve Orta Asyayı eline geçirerek iki kıta üzerinde blok halinde yayılan en geniş sömürge imparatorluğunu oluşturmuştur.

Uzak Doğuda Batılı Milletlerin sömürgeci yayılım ve denetiminden kurtulmayı başaran tek millet modern bilim ve teknolojiye, sanayiye geçişi başaran Japonlar olmuştur.

İleri sanayi toplumu seviyesine geçmekle beraber Kıta içinde sıkışan dünya talanında pay alma, yayılma fırsatı bulamayan Almanlar, İtalyanlar ve Adalarıyla yetinmeğe rıza göstermeyen Japonlar hakim medeniyet safının gayri memnunlarını oluşturmuşlardır.

I nci ve II nci Cihan Harpleri dünyanın yeniden paylaşımı için çıkarılmış savaşıdır.

Türkler hakim medeniyete mensup milletlerle İslam Medeniyetinin ve gücünün temsilcisi lideri olarak karşılaşmışlardır. Batılı Milletlerin hemen tümüyle değişik devrelerden geçen münasebetler içinde bulunmuşlardır. Hıristiyan Avrupa genellikle Müslüman Türkleri kıtalarına medeniyetlerine yabancı ve yayılmalarını önleyen bir düşman güç hüviyetinde görmüş ve Türklüğü Avrupadan çıkarma hususunda şekil ve zamanlama ile ilgili nüanslar dışında ittifak halinde bulunmuştur.

I nci Cihan Harbinin önde gelen sebeplerinden biri Türkiyenin son bölümünün de paylaşılması ile ilgili hesaplarıdır.

I nci Cihan Harbi kıdemli sömürgeci güçlerin genç rakiplerine karşı galebesiyle bitümele birlikte iki önemli sonuç yaratmıştır.

1. Rus Devrimi ile kapitalist-empyralist-endüstriyalist siyasi tertiplenme ve iktidar modealine karşı çıkan görüşün büyük bir ülkede ihtilalci bir iktidar oluşturması, yarattığı etkilerle kapitalist-empyralist-endüstriyalist ülkelerdeki iktidar güçlerin dayandıkları zemini sarsması

2. Türk Kurtuluş Savaşının zaferleri ve Türk Milli Devrimi ile başlı ve sömürü aldındaki bütün milletlerin kurtuluş emel ve irade-

lerinin güçlenmesi.

Oluştığı zaman kesitinde tarih boyunca düşmanca karşılaşma halinde bulunan bu iki ülke aynı güçlerin saldırı ve tehdidine maruz kalmanın yarattığı lojik bir yakınlık içinde bulunmuştur.

Türkiyenin, yeni Türkiyenin bütün dünya ile barış içinde yaşamaktan, bağımsızlığını koruyarak, millet egemenliğine dayalı bir yönetimle hürriyet içinde kalkınmaktan gayri emeli olmamıştır.

Sovyetler Birliği Yeni Rusya ise Çarlık mirası Rus İmparatorluğunu yeni tertip ve formüllerle devam ettirmekle birlikte çarların 'Slav birliği veya 'doğuhıristiyanlığının himayesi emel ve iddialarını aşan bir politika benimsemiştir.

II. nci Cihan Harbi I. nci Cihan Harbinin sonuçlarından ve dünyanın paylaşım şekline memnun olmayan endüstriyel güçlerin (Almanya, İtalya, Japonya) kendi imkânlarının hudutlarını hesaplamadaki yanılgılarının sonucu doğmuştur.

I nci Cihan Harbinin galipleri de (İngiltere ve Fransa) öz kaynaklarının gelişen güçlere rağmen statükoyu muhafaza etmeğe yetemeyeceğini görememişlerdir. Bu savaşın sonunda Merzifonlu Kara Mustafa Paşanın Viyana önünden ricatinden bu yana Dünya kaderine hükmetme mevkiine yükselen Avrupa kendini yönetebilme iktidarını da kaybetmiş, bölünmüş, paylaşılması, milli kurtuluş hareketlerinin başarısı ile sömürgelerinden çıkarılması, sömürge sistemi yıkılmış, diğer taraftan komünist-sosyalist düzen Sovyetler Birliği dışına da taşıp yayılarak bloklamış, ayrı bir dünya oluşturmuştur.

II nci Cihan Harbinin konumuzla ilgili en önemli sonuçları Batı Avrupalı Sömürgeci güçlerin Asya Kıtasının büyük kara kitlelerinden çekilmeye zorlanmış olmaları kıyılarına, kıyı adalarına atılmalarıdır. Batı Asya Kıtasındaki savaşı kaybetmiştir. (İngiliz, Fransız, Hollanda sömürge imparatorlukları çözülmüştür.

Japonyayı ağır ve kesin bir yenilgiye uğratan ve kayıtsız, şartsız tes-

lim alan Amerika Birleşik Devletleri' de bütün Pasifiğe rakipsiz ege-men olmakla birlikte Asya kıtası ile ilgili planında, harp hedeflerinde yenilgiye maruz kalmıştır. Zira Japonya'nın yenilgisi ile Çin'de iç savaş Komünistlerin kazanması Çin'in kapılarının Amerikaya ve bütün Batılı güçlere kapanmasına yol açmıştır. Batılı Sömürgeci Ülkeler İslam Ülkeleri-Arap Dünyası ve Siyah Afrikada da bağımsızlık emellerini bastırma güç ve imkânını kaybederek çekilmeğe mecbur kalmışlar veya zorlanmışlardır.

Batı Avrupa sahnesinde faşist güçlerin Almanya ve İtalyanın yenilgisi Avrupa için bir zafer oluşturmadığı gibi Batı Demokrasilerinin harpten önceki durum ve konumlarını kazanmalarına yetmemiştir.

Danzig koridoru ile ilgili hudut düzeltmesi için savaşı göze alan Batılı galipler Polonyanın tümünü, Almanyanın yarısını, Finlandiyanın yarısını, Estonyayı, Letonyayı, Lituanıyayı, Romanyayı, Macaristanı, Çekoslovakıyayı, Bulgaristanı Rus işgal güçlerine, Stalin despotizmine teslim etmişlerdir. Rusya bütün batı hudutları boyunca komşu ülkelerden geniş bir arazi şeridini ilhak ettiği gibi Orta ve Doğu Avrupaya yerleştirdiği işgal ordularının denetiminde bu ülkeleri sistemine katmış ve uydulaştırmıştır.

Avrupanın Rus işgal ve denetimi dışında kalan bölümündeki galipler devleşen Rus gücü karşısında güvenliklerini tehlikede gördüklerinden Atlantik ötesindeki müttefiklerinin, Akrabalarının himaye ve desteğini talebe mecbur kalmışlardır.

Böylece savaş sonrası dünyasının jeopolitiği oluşmağa başlamıştır:

- Yeni Dünyaya ve bütün dünya denizlerine egemen Atlantik karşı sahilindeki Angola-Amerikan gücü ile ittifaka yönelen Batı Avrupa: (Atlantik Camiası : Demokrasiler)

- Orta Avrupada Elbeden, Adriyatik denizinden Pasifik Okyanusuna Çin denizine kadar uzanan totaliter, otoriter Komünist blok (35 milyon km² üzerinde yaklaşık dünya nüfusunun %27si)

- Bağımsızlıklarını kazanmağa, kalkınma ve gelişmeğe çalışan mil-

letlerin oluşturduğu üçüncü dünya

Komünist ülkelerin, Sovyetler Birliği güdümünde Milli kurtuluş hareketlerini denetimlerine alma nufuzlarını yayma girişimleri ve eski sömürgeci güçlerin imtiyazlarını koruma gayretleri ile süren mücadele.

Bu tablonun tamamlanması için **cihan şumul önemde bir başka vakiya işaret etmemiz gerekmektedir.** Bu vakia Yeni Çin'in doğumudur.

Kıta genişliğinde bir ülke olan ve dünya nüfusunun 1/5 ini barındıran, kendine özgü homojen bir kültür ve medeniyeti olan Çin'in sosyal devrimle birlikte, Japon mirasına da dayanarak, Sovyet yardımlarından da faydalanarak kısa zamanda bağımsız bir siyaset çizgisi izlemelerine imkân verecek ölçüde ilmi, teknolojik ve sinayi kalkınmayı başarmalarıyla geçmişin ortak sömürü alanı Çin yeni bir Süper Güce dönüşmüştür. Orijinal tarihi kültürü, köklü ve sürekli büyük devlet geleneği ile yeni Çin komünist olmakla birlikte gücüne uygun tavır almakla Ruslar, yönünden komünist ideolojisinin yayılmasından bekledikleri bütün faydaları aşan bir risk yaratmıştır. Çinliler Ruslara komünist bir parti ve iktidar oluşturmadaki kıdemlerinin Marksist-Leninist öğretiyi en iyi bilme, bütün komünist ülkelerin ve hareketin menfaatini en iyi taktir etme ve komünist bloku Moskovadan yönetme ve temsil etme hak ve imtiyazı kazandırmayacağını göstermişlerdir. Devlet menfaati ideolojik birliğin önüne geçmiştir.

Böylece Sovyetler Birliği için, Ruslar için Uzak Doğu'da Japonyanın yenilmiş, Mançuryadan, Çin'den ve Koreden atılması, keza Batılı güçlerin bu ülke üzerindeki nüfuz ve imtiyazlarını kaybetmiş olmalarının yarattığı imkân feodal bölünmüşlük içindeki eski düzen yerine merkezîyetçi bir yönetimin, savaşçı bir ideolojinin, yabancı güçlere karşı kuşku ve nefretin, büyük han şövenizminin dinamiklerini birleştiren, sanayileşmeğe yönelen termonükleer güce sahip yeni bir Çin doğması ile kısa zaman-

da kayboldu. Yeni Çin Sovyetlerden Çarlık döneminde istila ve ilhak edilen topraklarını istemekte gecikmedi.

Sovyetler böylece Asyada kendilerini tahdit ve tahrîp edecek nite-likte bir gücün doğum ve gelişimine-istemeyerek te olsa-yol açmış oldular. Bu gelişme çerçevesinde Rusların 11. Cihan Harbi'nin Uzakdoğu sahnesinde Japon yenilgisiyle pek zahmetsiz olarak sağladıkları kazançlar taktik planda ne kadar parlak görülürse görülsün jeopolitik ve jeostratejik planda dengeleri alt-üst eden bir çaresizlik ve yenilgiye sürüklendikleri söylenebilir.

Halen Dünyaya hakim olan medeniyet yine Batı Medeniyetidir.

Bu medeniyet iki şube oluşturmuştur. Dünyayı iki bloka ayırmıştır.

— Liberal kapitalist Endüstriyalist toplumların dünyası

— Otoriter-totaliter (komünist) endüstriyalist toplumların dünyası

Bu iki dünya dışında hakim medeniyete yenik düşen istilaya maruz kalan sömürülen eski medeniyetlere mensup, bağımsızlığını yeniden kazanmış, kalkınmağa, gelişmeğe çalışan ülkelerin oluşturduğu üçüncü dünya bulunmaktadır. Bağlantısız, tarafsız da denen bu ülkelerin ortak özellikleri modern bilim ve teknoloji, sanayiden yoksunlukları -petrol üreticisi durumunda bulunanlar hariç- genellikle fakirlikleri ekonomik gerilikleridir. Bu durumları sebebiyle anılan ülkeler istemeseler dahi her iki alemde yardımına muhtaç ve etkilerine açık bulunmaktadırlar.

Sovyetler Birliğinin İmkânları ve İmkânsızlıkları Sovyetler Birliği Jeopolitiği

Sovyetler Birliği, yukarda ifade edildiği üzere II.nci Cihan Harbi'nde yaptığı ilhaklarla Batıda Barent Denizi kıyısından Kola yarımadasından Baltık kıyısında Konisberg'e Karadeniz'de Tuna nehri ağzına uzanan batı hudutlarından Doğuda Bering boğazına, Kamçatka Yarımadası kıyılarına Viladivostoga,

Kuzeyde Arktik Okyanustan güneyde İran, Afganistan, Mogolistan ve Çin hudutlarına kadar uzanan Avrupa'nın doğu yarısını Orta ve kuzey Asyayı yekpare bir blok halinde kapsayan 22.400.000 km² genişliğinde ileri teknolojiye, termönükleer güce sahip çağımızın en geniş kara devletidir. Nüfusu 279.500.000 dir.

İç Asyada 1.565.000 km² yüz ölçümü 1.955.000 nüfusu ile Mogolistan Halk Cumhuriyeti de Sovyet güvenlik sistemine dahil bulunmaktadır.

Batıda Varşova Paktı ülkelerinin 991.000 km² olan yüzölçümlerinin ve Sovyet işgali altındaki 648.000 km² tutan Afganistan topraklarının ilavesiyle Rus siyasi ve askeri gücünün denetimindeki kara blokunun 25.604.000 km²'ye eriştiği görülür. Böylece batıdaki uydularının sağladığı zeminle Sovyet Blokunun batı hududu, Rus askeri gücü Elbe nehrine dayanmış olmaktadır. Hudut değişiklikleri ile Slavlık ise Oder, Stetdin-Triyeste hattına dayanmıştır.

Sovyetler Birliği'nin Sovyetler Birliği denetimindeki komünist devletlerin oluşturduğu bu blokun bariz özelliği kapalı bir kara alanı özelliğini taşıması Okyanuslara, açık denizlere güvenle ve serbestçe açılmağa müsait bir sahil şeridinde sahip bulunmayışıdır.

Kuzeyde Arhangelsk limanının yerleştiği Beyaz Denizden Uzak Doğu sahalın adası güney sahillerine kadar Rus Asyası'nın bütün kuzey ve doğu kıyıları yılın büyük bölümünde buzlarla kaplıdır. Doğu kıyısındaki önemli Viladivostok limanı da Okyanusa, Pasifiğe değil Güney Kore ve Japon adaları yayı ile kuşatılı Japon Denizeine açılmaktadır.

Kuzey Batıda Norveç Denizine açılan Murmanks limanı açık denize çıkış yönü NATO ve Amerikan Askeri üsleri ve deniz gücü ile tıkalıdır.

Finlandiya aleyhine genişleme, Estonya-Letonya ve Lituanyanın ilhak edilmesi, Konisbergin doğrudan doğruya Rusya federasyonuna bağlanması, Polonya'nın batı

yönünde kaydırılması ve Doğu Prusya kıyı şeridi ile doğu Almanya vilayetlerinin bu ülkeye katılarak Sovyet ittifakına alınması, Orta Almanya'nın 'Alman Demokratik Halk Cumhuriyeti ile komünist bir ülke olarak teşkilatlandırılıp Askeri ittifaka alınması Baltık denizi kıyısında Rus askeri varlığını artırmakla birlikte bu denizi bir Rus içdenizi haline getirmeğe yetmediği gibi, açık denizlere güvenle ve kolayca çıkabilmeğe müsait bir durum ve imkân yaratmamıştır. Zira bu denizin Kuzey Denizi istikametindeki pek dar çıkışları NATO üyesi Norveç, Danimarka ve Batı Almanya Devletlerinin kontrolündedir. Daha ileriki Atlantik çıkışlarını da Yine Nato üyesi İngiltere kontrol etmekte ve tıkamaktadır.

Dünya denizlerinin en büyük kara kitlesi içine derinliğine en fazla uzandığı pek önemli bir su yolu olan, Güney Rusyayı, Orta Asyayı, Tuna havzasını açık denizlerle bağlantılı kılan Karadenizin Bulgaristandan, Gürcistana bütün batı, kuzey ve doğu kıyıları Sovyet denetiminde bulunmakla beraber bu denizin çıkıp kapıları da Türkiye'nin eindedir. Türkiyeye aittir. Türkiye NATO üyesidir. Ayrıca Ege çıkışı, Akdenizin Atlantik çıkışı da NATO gücünün denetimindedir. Keza Akdenizin bütün kuzey şeridi ve adaları hemen bütünüyle Natonun Sovyet karşıtı güçlerin elindedir.

Sovyet Peyki Bulgaristan Batı Trakya şeridi ile Egeden uzak tutulmuştur. Komünist Yugoslavya ve Komünist Arnavutluk Adriyatik denizinin doğu kıyılarını boydan boya ellerinde tutmakla geçmişte Sovyetler için güçlü bir yerleşmeğe imkân hazırlayacak kolaylıklar sağlamalarına rağmen bu ülkelerin Sovyetlere güvenlerinin kaybolması ile bu yöndeki gelişme durmuştur.

Sovyetlerin güneyde Basra körfezinden, Hint Okyanusundan İran ve Pakistan engelleriyle uzak tutulduğu belirgindir.

Böylece Rus siyasi ve Askeri denetimindeki büyük kara blokunun dünyanın geri kalan bölümünden tecrit edilmiş ve kuşatılmış durum-

da bulunduğu gözlemlenebilmektedir. Böyle bir tecrit yeryüzünün %71 ni oluşturan denizlerin temin edeceği imkân ve servetlerden, denizler yoluyla erişilebilecek Ülkelere imkân ve kaynaklarından da mahrum kaimak sonucunu yaratabilmektedir.

Sovyetlerin jeopolitik açmazlarının daha net anlaşılabilmesi için alışıldığı şekilde Merkadar sistemi ile ekvator üzerinden alınan bir haritaya bakmak gerekir.

Böyle bir harita veya küre Sovyetlerin bütün kuzey hudutları boyunca Kuzey Amerika kıtasına-kalın bir buz köprüsü ile bağlanabildiğini Amerikan ve NATO askeri gücüyle kuzey yönünden de çevrili olduğunu görmeyi kolaylaştırmaktadır. Sovyet Gücü böylece çepce çevre Batı Avrupa ve Amerika deniz ve kara güçleriyle Çin kara gücüyle ihata edilmiş bulunmaktadır.

Sovyetlerin bütün dünyaya karşı yayılmacı tavırları ve tehditleri ile yarattıkları endişe ve mukabil önlemlerin oluşturduğu bu tecrit çemberini aşmak için sürdürdükleri kesintisiz çabalar, sistemlerini propoganda ile yayma, ideolojik-psikolojik savaş, gayrinizami savaş, dolaylı saldırı, örtülü istila yöntemlerini kullanarak çıkış istikametlerinde prosovyet yönetimlerin oluşmasını sağlamak, rakip güçlerin istikrarını güvenlik esaslarını yıkmak bütün dünya denizlerinde varlık ve kudret teşhirine, Sovyet sisteminin propogandasına, Prosovyet yönetimlere destek olmağa, global çapta bir kesin karşılaşmada NATO Ülkelerinin savunulmasında dayanılacak ve kullanılacak Amerikan güçlerinin harekât alanlarına erişmesini, lojistik nakliyatı engellemek Yeni Dünya ile Eski Dünyanın bağlantısını, Dünya Adasının kıyı kuşağı arasındaki bağlantıları kesmek imkânını sağlayacak vüsat ve kudrette bir deniz gücü oluşturmak şeklinde sürmekte ve gelişmektedir.

Sovyet Amirali Sergej Gorskov'un Sovyet Donanması bayrağını dünyanın bütün denizlerinde gururla dalgalandırmaktadır. Er geç Birleşik Devletler dünya hakimi olma-

dıklarını kabule mecbur kalacaklardır." derken çatışmanın gelecekte alacağı boyutları da açıklamış olmaktadır.

Sovyetler Yeni Dünyanın giriş kaplarında Küba ve Nikaragua da güçlü-mesnetler bulmuşlardır. (Nikaragua nüfus 3.7 milyon GSMH. 5.3 milyar Dolar) (Küba nüfusu 10.2 milyon GSMH 17 Milyar Dolar) Sovyetler Afrikada yayılmada Latin Amerikaya seslenmede Kübayı etkili bir yardımcı kılmışlardır. Siyah Afrikada (Angola : Nüfus 8.2 milyon GSMH 4.186 milyar Silahlı kuvvetler 50.000) (Mozambik nüfus 12.7 milyon GSMH 2.7 milyar Silahlı kuvvetler 15.800) Kızıldeniz çıkışında Güney Yemen : 2.3 milyon GSMH 0.946 Milyar dolar) (Habeşistan, nüfus: 36.9 milyon GSMH 4.7 milyar dolar Silahlı kuvvetler 227.000) Sovyet deniz gücüne sağladıkları üsler, liman kolaylıkları ile Körfez ülkelerinden Hint denizlerinden ulaşımı petrol nakliyatını kesmeğe imkân hazırlamaktadırlar. Sovyetlerin Güney Doğu Asyada ki müttefikleri Vietnam Sovyet Uzak Doğu filosuna iki okyanusa açılan deniz yolları üzerinde hizmete sundukları üs ve limanlarla etkili bir konum kazandırmışlardır. (Vietnam askeri gücü Sovyetlerin Çine karşı denge arayışını da temsil etmektedir. Laos ve Kamboçya da bu ülkenin denetimindedir.)

Vietnam, nüfus 61.230.000, GSMH 14 milyar dolar Silahlı Kuvvetler 1.155.000), (Laos nüfus 3.797.000, GSMH, 0534 Milyar Dolar Silahlı Kuvvetler 53.000 Kamboçya nüfus 6-7 milyon silahlı kuvvetler 35.000).

Akdenizde Libya ve Suriye Sovyet nüfuzunun ve Sovyet donanmasının açtıkları limanlar ve verdikleri üslerle başlıca dayanağı haline gelmiş ve Sovyet Karadeniz filosunun bir bölümünün Akdenizde devamlı bir güç haline gelmesine yol açmışlardır.

Batının Arap-İslam dünyasıyla sömürge dönemine ait politikalar ve İsrailin yarattığı sorunlar nedeniyle sürekli çekişme halinde bulunması Sovyetlerin Araplar nezdinde

siyasi kredi kazanmalarına ve Orta Doğuya kalıcı nitelikte güçlerle sızmalarına yol açmıştır.

Ancak dünya çapında kesin sonuçlu bir karşılaşmada Sovyet Bloğunun, Nazi Almanyasından ve Mihver Blokundan daha fazla şanslı ve imkânlı olmadığı barizdir.

Sovyetlerin jeopolitik durumu oluşan kuvvet dengelerine nisbetle, Makkinder'in tarihin coğrafi eksenini veya kalpgâh olarak isimlendirdiği ve pek büyük bir önem atfettiği, dünya hakimiyetinin anahtarı olarak gördüğü bölgeyi ellerinde bulundurmalarına rağmen hiç te parlak değildir.

Avrupa ve Asya kıtalarının sırtına yerleşmiş devasa bir ordugâh mevkiinde bulunan dünyanın geri kalan bölümlerine taarruz imkanı veren, her yönden gelebilecek taarruzlara karşı da geniş derinlikler içinde savunma imkanına sahip görülen Sovyet İmparatorluğu tehdit ettiği çevre güçlerinin ve istila ve baskı ile denetimlerine aldıkları milletlerin dışta ve içte oluşan direniş güçleriyle kat kat çepçevre kuşatılmıştır.

393 milyon nüfusa sahip Varşova paktının üye Ülkeler halklarının hür iradeleriyle oluşmuş bir birlik olmadığı, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya ve Doğu Almanya halklarının emekçilerinin kitlevi boyuttaki ihtilal ve direnişleriyle kanıtlanmıştır. Anılan ülkelerde Sovyetlerin varlıklarını ortak menfaatleri savunan müttefik bir dost güç değil işgalci sıfatıyla sürdürdükleri belirginleşmiştir. Sovyetlerin Bulgaristan dışında kalan mettefiklerinin desteğinden yararlanabilmeleri şüpheli bulunmaktadır.

Nüfusu 279 milyona erişen Sovyetler Birliğinde hakim millet mevkiindeki Rusların nisbeti % 50 yi aşmamaktadır. Gayri Rus milletler milli benlik ve kültürlerine şurla sarılmakta, Ruslaşmayı kabul etmemektedirler.

Bu durumda Doğu Avrupayı ve Kalpgâhı elinde tutan 140 milyon Rusun Mackinderin görüşünü doğrulayabilmek için yani önce Dünya Adasına sonra bütün Dünyaya hakim olabilmek için içerde (süratle

artma eğilimindeki) gayriruslarla Doğu Avrupadaki peyk ülkeler halklarının oluşturduğu 250 milyonu aşan kitlenin milli eşitlik bağımsızlık ve hürriyet ülküsüyle alevlenecek direnişlerini denetim altında tutmağa devam ederken NATO İttifakının güçlerini, Batılı güçlerin sömürge zincirlerinden kurtulmuşken yeni bir zincir kabul etmeğe hiçte hevesli olmayacak genç ülkelerin direnişini, başlı başına bir dünya gücü oluşturan Çini yenmek zorundadır.

Sovyetler Bloğunun NATO Ülkeleri karşısında konvansiyonel silahlar ve güçler çerçevesinde daha hazırlıklı ve nisbi olarak daha güçlü bulunmasının harp ekonomisi çerçevesinde düzenlenmiş bir yapıyı sürdürmüş olmasının sağladığı öncelik ve üstünlüklerin NATO'nun ve Sovyet karşıtı tavır alacak diğer ülkelerin büyük ekonomik, endüstriyel potansiyelleri dikkate alındığında sonuç almağa ve Sovyetleri ciddi bir başarıya erdirmeye yetmeyeceği belirgindir.

1985 yılı itibariyle tarafların GSMH.larını karşılaştırmak bu konuda bir fikir oluşturmağa yeterlidir.

Sovyetler Birliği GSMH.sı 1520 Milyar Dolar, Varşova Paktı ülkesi devletin toplam GSMH.sı 340.8 milyar dolardır. Dış Mogolistan 2.1 milyar dolar Bu ülkelerin toplam GSMH.sı 1862 milyar dolardır. Kuzey Kore, Vietnam, Afganistan, Küba, Nikaragua, Laos Mozambik Laos, Kamboçya Habeşistan gibi prosovyet ülkelerin tümünün, GSMH.larınında katılması halinde toplam GSMH 1908 milyar dolar tutmaktadır.

ABD'nin GSMH.sı 3839 milyar dolar olarak Sovyet Bloku'nun ve prosovyet ülkelerin toplam GSMH.sının iki katını aşmaktadır.

ABD dışındaki NATO ülkelerinin toplam GSMH.ları 2900 milyar dolardır.

NATO ülkelerinin toplam GSMH.sı 6739 milyar dolara ulaşmaktadır.

Uzakdoğuda ekonomik süper güç olarak beliren Japonya'nın

1220 milyar tutarındaki GSMH.sı ve Sovyet karşıtı güçler koalisyonuna dahil olmak durumundaki diğer ülkelerin toplam 469 milyar tutan GSMH.sıda katıldığında Sovyetler karşısındaki Batılı güçler koalisyonununun 8428 milyar dolara eriştiği Sovyet koalisyonununun ekonomik gücünü dört kat aştığı görülmektedir.

Boyle bir durumda ABD'nin müstakbel bir mücadelede Sovyetlere karşı İNGİLİZ Napolyon veya Hitler karşısında sahip bulunduğu konum ve imkânlardan fazlasına sahip bulunduğu görülmektedir.

Kıtalararası nükleer harp başlıklı füzelerle girişilecek topyekün intihar anlamını taşıyacak ve bu sonucu yaratacak nükleer bir düello dışında konvansiyonel güçlerle yürütülecek bir savaşta ABD Manş kanalının geçmişte İngiltereye sağladığından çok daha fazla bir savunma güvenliğine ve taarruz insiyatifine sahip bulunmaktadır.

NATO ülkeleri işaret edilen yüksek iktisadi, endüstriyel güçleri yanında nüfus yönünden de Sovyetlerden ve Sovyet Blokundan üstün bulunmaktadır. NATO ülkelerinin toplam nüfusu 641.209.000.dir. Sadece ABD (240 M.) ve Kanada (25 M) Sovyetlere denk sayıda bir nüfus kitlesine sahiptir. Bu nüfus Sovyetlerin zorla bir arada tutulan milliyetlerinden daha yüksek bir tecanüs ve birlik duygusuna sahiptir. Eşkültürlü İngiltere ile Anglo Amerikan gurubununun 320 milyona eriştiği görülmektedir. Batının sahip olduğu yüksek teknoloji ve iktisadi güç (kitlevi ve sürpriz halindeki bir nükleer taarruzla mefluç hale gelme hali dışında) Sovyetlere taarruz insiyatifleri ile kazanmış olacakları taktik başarıları ve daha hazırlıklı bulunmanın avantajını süratle kaybettirecek büyük ordular oluşturma ve teçhiz etmeğe imkân verecektir.

II.nci Dünya Habri'nde Nazi Almanyası'nın harp hazırlıklarında ön alarak Avrupa karasını eline geçirmiş olmasının (Denizler ötesindeki rakiplerinin gecikmesinden ilk planda yararlanmasının) mukadder yenilgisini önlemediği Atlantik ötesi dev ekonominin dev Ordu ve do-

nanmalar yaratmakta gecikmediği görülmüştür.

TÜRKİYENİN DURUM VE KONUMU

Sovyetler Birliği'nin yukarıda ifade ettiğimiz dünya çevresindeki jeopolitik durum ve konumlarında görülen zaafiyet Sovyet Askeri gücünün ve Sovyet politikasının Türkiyeye karşı oluşturduğu tehdit ve tehlikeleri küçümsediğimiz anlamına gelmemelidir.

Sovyet Siyasi ve Askeri liderliği çepçevre hudutları yönünde üç harp alanı belirlemiş harp alanlarını on kıtasal, dört okyanus askeri hareket sahnesine (TDV) bölmüştür.

Batı Harp Alanı - Güney Harp Alanı - Uzak Doğu Harp Alanı

Türkiyenin batısı Batı Harp Alanının Doğusu Güney Harp Alanının kapsamına girmektedir.

Batı Harp Alanı çerçevesinde Güney Batı Askeri hareket alanı Macaristanı, Romanyayı ve Bulgaristanı Kırımı kapsayan derinlik içinde NATO'nun Güneydoğu kanadına Trakya ve boğazlara Batı Anadolu'ya yönelmektedir. (Yunanistan ve Yugoslavya da bu askeri hareket alanı içindedir.)

Güney Harp Alanında Güney Askeri hareket alanı Türkiye'nin doğusunu Güney Kafkasya İran Afgan bölgesini kapsamakta Körfeze açılan istikametleri hedef almaktadır.

Sovyetlerin dört büyük filosundan biri Karadenizdedir ve Türkiye'ye yöneliktir. (22 denizaltı 82 büyük savaş gemisi - Akdenizdeki Rus savaş gemileri - Bu Karadeniz filosuna mensuptur.)

Sovyetlerin diğer savaş filoları: Kuzey Filosu 135 denizaltı 82 büyük savaş gemisinden oluşmakta. Kola Yarımadası - Beyaz Denizde bulunmaktadır. Baltık filosu 22 denizaltı 42 büyük savaş gemisinden oluşmakta Kronştat, Riga ve Tallin'de bulunmaktadır. Pasifik filosu 80 denizaltı 86 büyük savaş gemisinden oluşmakta bu filonun bazı elemanları Vietnam, Hint Okyanusu ve Aden açıklarında dolaşmaktadır.)

Sovyetlerin Boğazları da hedef

alan Güney Batı Askeri hareket alanında 27 tümen 6850 tank, 5900 top 900 uçak vs.den oluşan bir güçleri vardır. Bu askeri hareket alanı içinde Bulgarların 5 tank tugayı 8 piyade tümeni ve 1950 tank tutarındaki gücü ile Romenlerin iki tank tümeni 8 piyade tümeni,378 uçaktan oluşan hava güçleride dikkate alınmalıdır. Bulgarların da 275 uçağı.

Bu askeri hareket alanı içinde en değerli hedefi boğazların oluşturduğu açıktır.

Sovyetler Güney Askeri Hareket alanında 30 tümen 5400 tank 5600 top 965 uçak vsden oluşan bir kuvvet bulundurmaktadır. (Bu tümenlerin 4'ü Afganistandadır. Bu kuvvetin 2/3'ünün Türkiye'ye karşı kullanılabileceği düşünülebilir.

İran-İrak savaşının yol açtığı gelişmelerin doğu hudutlarımızın güvenliğini tehdit ettiği, Suriye'deki Sovyet varlığının siyasi ve askeri planda güvenliğimize yönelen tehdidi büyüttüğü Türkiye'ye karşı Sovyet askeri stratejisi çerçevesinde bir güney cephesi teşekkül ettiği, Kıbrıs ve Ege sahanlığı sorunlarıyla ilgili olarak doğan Türk-Yunan anlaşmazlığının savunma cephesinin bütünlüğünü ve Trakya'nın savunmasını tehlikeye düşürdüğü söylenebilir.

Türkiye'nin NATO ittifakı içinde ABD'ni takiben en büyük silahlı gücü ayakta tuttuğu kalkınmasına tahsis edebileceği kaynaklarının önemli bir bölümünü bu silahlı gücü idame için kullandığı sabittir.

Tarih Türkiye topraklarının cihan çapında bir gücün çekirdeğini, merkez bölgesini oluşturmağa müsait mevki ve imkânlara sahip olduğunu Doğu Roma, Selçuklu ve Osmanlı örnekleriyle pek net göstermektedir.

Türkiye halen 55 milyonluk bir nüfusa yüksek tecanüs ve dayanışmaya, büyük tarihi tecrübeye sahip savaş yeteneği yüksek bir millettir.

Batı ittifakında Türkiye Boğazları ve Trakya'yı elinde tutmakla Rusya ve peyklerinin Güney Batı askeri hareket alanındaki bütün insiyatiflerini engellediği gibi Doğu

Anadolu'daki varlığı ile kus gücünün İran ve Irak üzerinden körfeze, Petrol bölgesine Süveyşe uzanmasını da önleyebilecektir.

Sovyet Karadeniz filosunu Akdenize çıkmaktan veya Karadenize dönmemekten mennetmekte Türkiye'nin elinde ve iktidarında bulunmadır. Türkiye engeli olmaması halinde prosovyet Arap ülkelerinin sağladığı ortamdan da yararlanarak Rus gücünün bütün Arap ülkeleri imtidadınca Akdenizi de kullanarak NATO'yu cepheden zorlamağa lüzum görmeden güney kanattan kuşatması mümkündür. Türkiye Sovyetleri Batı Avrupa ve Japon ekonomisi için can damarı niteliği taşıyan petrol bölgelerine ulaşip petrol nakliyatını kesmekten Batı Avrupa ekonomisi için vazgeçilmez önemde olan Afrikaya kuvvetle yerleşmekten de men etmektedir.

Türkiye'nin Sovyet gücü ile komşuluğun ciddi risk ve sıkıntılarını maruz kaldığı açıktır. Sovyetlerin de Türkiye ile iyi komşuluk ve dostluk münasebetlerine yeterli değer vermemenin sıkıntısına girdikleri açıktır.

Hiçbir devletin, hiçbir komşusunun aleyhinde olmayan bir barış ve kollektif güvenlik anlayışı taşıyan Sovyetlerle iyi komşuluğu ve barış içinde bulunmayı dış politikasının başlıca esaslarından biri haline getiren Yeni Türkiye milli bağımsızlık ve toprak bütünlüğü Sovyetler tarafından pek açık şekilde tehdit edildiği ana kadar bu esastan ayrılmamağa itina göstermiştir. Türkiye'nin NATO-ittifakı içinde yer alışı Sovyetlere husumet fikrinden kaynaklanmamaktadır.

Sovyetler bütün dünyanın husumet ve saldırısına hedef oldukları bir dönemde Yeni Türkiye'nin kuruluş anından itibaren Sovyetler için hayati önemde bir tabii müttefik, büyük güçlü aşılmaz bir savunma kalkanı, seddi oluşturduğunu, Emperyalist orduların Anadolu'yu bir üs olarak kullanmalarına Kafkaslara uydu devletçiklerle yerleşmelerine mani olduğunu, Yeni Türkiye'nin Çarlık Mahkumu Türk İslam milletlerinin yeni rejimle uyumlarını da kolaylaştırdığını

II. Dünya Harbi öncesinde ve devamında topraklarından Sovyetler'e karşı saldırıya geçit ve izin vermediğini unutmaya hatasına düşmüşlerdir.

Türkiye iki dünya harbi arası devrede Sovyet rejiminin Türk İslam toplumlarına karşı milli kütür ve benliklerini tahribe yönelik çabalarına Büyük Rus şovenizmini ön plana çıkarmalarına rağmen dostluk ve iyi komşuluk münasebetini sürdürmüştür.

Sovyetlerin kendilerini karşı konulmaz güçte gördükleri bir dönemde ağırlaştırdıkları tazyikleri ve toprak talepleri Türkiye'yi dikkatli ve tedbirli olmağa mecbur etmiştir. Türkiye Ruslara karşı tarihi tecrübesi ile dikkatli ve tedbirli olmağa mecburdur. Rusluk Doğu Avrupa, Karadeniz Kuzeyi Kırım Türklüğünü imha ederek bu denizin kıyıları boyunca taşmış ve yayılmıştır. Balkanlardaki Türk varlığı da Rus-Slav planı çerçevesinde aynı şekilde tarhip edilmiştir. Bugün Bulgaristan'daki son Türk varlığının imhası ile ilgili uygulama anılan planlı sürecin son safhasıdır.

Yurdumuzun 12 Eylül öncesinde sürüklendiği kanlı anarşi ortamı Sovyetlerin Türkiye kalesini içten düşürmek için ideolojik-psikolojik savaş ve örtülü istila yöntemiyle yaptıkları son saldırdır. Amaçları bir dünya savaşına yol verecek sıcak çatışmaya gitmeden Afganistan örneği ile Türkiye'yi içinden çökertmek olmuştur.

Bulgaristan'ın, Suriye'nin diğer bir kısım ülkelerin üs olarak kullanıldığı Türkiye'yi hedef alan yıkıcı faaliyetler de Sovyet güdümünde ve Sovyet planına dahil görülmektedir.

Ancak bütün bu çabalar yenilgiye, neticesiz kalmağa mahkumdur.

Ruslar tarihlerinin bir dönüm noktasında bulduklarını kudret ve iktidarlarının son zerresini kullansalar dahi aşamayacakları bir noktada bulduklarını aynı yöndeki zorlamanın kendileri için felaketten başka sonuç vermeyeceğini görmelidirler. Rus varlığı 'Dünya hakimiyetini gerçekleştirmeğe hiçbir şekilde yeterli değildir. Rus var-

lığı mevcudu muhafazaya da yeterli olmaktan çıkmıştır. Rusların yüzlerce yıllık gayretlerinin semereleri çerçevesinde hayati menfaat ve güvenliklerini koruyabilmeleri Türkiye'ye ve Türklüğe karşı tutumlarını değiştirmelerine bağlıdır.

Türklüğün Slavların bütün şubeleriyle ve Ruslarla münasebeti yeni değildir. 1500 yıllık bir devreyi kapsayan tarih döneminde değişik slav milletleri ve Ruslar Türklerle münasebette bulunmuşlardır. Bin yılı aşan bir süre anılan kavimler ve Ruslar Türk kavimlerinin yönetiminde kalmışlardır.

Rusların 16.ncı yüzyıldan itibaren başlayan yayılma hareketleri ile bir arada yaşayış, savaş ve barış ilişkileri sürmüştür. Bugün Sovyetler Birliği nüfusunun % 20'sini Türk İslam Toplumları oluşturmaktadır.

Geçmişin kanlı çatışmalarından ve bir arada yaşayıştan Rusların çıkartması gereken hüküm şu olmalıdır. Türk varlığı uğradığı kayıplara çektiği acılara rağmen Sovyet Asyasında sökülüp yok edilemeyecek kadar köklü güçlü ve veluttur. Türkiye dil ve din birliğinin, kültür birliğinin verdiği doğal sempati ve yakınlığa rağmen bu durum sebebiyle Sovyetler Birliği aleyhine bir emel ve heves taşımaktan, bu durumu Sovyetlere karşı düşmanlık sebebi görmekten uzak bulunmalıdır. Birçok milliyetleri varlık, kültür va haysiyetlerini koruyarak bir arada barış içinde yaşatmanın binlerce yıllık tecrübesine sahip Türk milletinin son güçlü devleti Türkiye'nin anılan Türk varlığı ile ilgili tek temennisi bu Türk topluluklarının Sovyetler aleyhindeki yıkım ve istila planlarında piyon olarak kullanılmaları değil varlık ve benliklerine saygı gösterilmesi, kültür kimliklerinin tahrip edilmemesidir. Anılan Türk toplulukları Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında husumet sebebi değil dostluk ve güven bağı da oluşturabilirler.

Geleceğin tarihi Sovyetlerin, Rusların varlıklarını savunabilmek için Türk dostluk ve yardımına muhtaç olabilecekleri durumlar ihdas edecektir.

Günümüzün

Doğu Türkistan'ında

Dil ve Kültür

Dr. Hideo Beller-Hann
Cambridge Üniversitesi

Çağdaş Doğu Türkistan'da lingustik ve kültürel durumla ilgili olan bu yazıda, iki sebeple bölgenin başkenti Urumçi'ye yoğunluk vereceğim. Birinci sebep gözlemlerimin buraya ait olması, ikincisi de lingustik ve kültürel siyasetlerin en açık biçimde burada kendisini göstermesidir.

Bir yabancı için, bölgesel bilingualizmin (iki dilin) en açık belirtileri, hükümet binaları, kamu binaları, dükkanlar v.s. üzerindeki iki ayrı dille yazılmış yazılardır. Çince karakterlerden sonra Arap yazısı ile Uygurca tercümelemeler gelmektedir. Bu iki yazının yanyana gelmesi çok garip durmamaktadır, zira hatırlanacağı gibi Uygurlar da Doğu Türkistan'da Türkçe konuşan diğer azınlıklar gibi (Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Tatarlar v.s.) yüzlerce yıldır Müslüman olup, İslamiyete geçen diğer birçok millet gibi

Arap harflerini kullanmaktadırlar.

Ancak, Uygurlar, Kazaklar ve Kırgızların Arap harflerini resmi olarak kullanmalarıyla ilgili doğru gibi görülen bu açıklama aslında yanıltıcıdır: Bu, 1982'de başlayan bir olaydır.

Bu gün "Doğu Türkistan" diye bilinen geniş coğrafyada, Uygurlar da dahil olmak üzere Türkçe konuşan halkların varlığı onuncu ila onikinci yüzyıldan başlar. Bir yazar şöyle açıklamıştır: "en çok onbirinci yüzyıl sonlarında Türk dili bütün Tarım havzasında bir lingua franca (uluslararası yardımcı dil) olarak yayılmış durumdaydı." (Geng Shimin 1984, sh. 10). Bölgenin millî ve aynı zamanda dil birliği başka bir deyişle modern Uygur halkının ortaya çıkışı onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllara rastlar (Geng Shimin 1984 sh 13)

Yakın ve Orta Doğu Çalışmaları için SOAS Merkezi ve Yakın ve Orta Doğu Diller ve Kültürleri SOAS Dairesi tarafından 7-10 Ni

san 1987 de Londra Üniversitesinde toplanan Orta Asya Çalışmaları konulu İkinci Avrupa Seminerinde sunulan yazıda, İslamiyete dönüştürme sonra genel olarak Arap harflerinin kabul edildiği belirtilmiştir. Bu genel dönüşten önce uygulanan model ise Müslüman olmayanların geleneksel Uygur yazısını, bölgede İslamiyeti kabul etmiş olanların ise Arap alfabesini kullanmaları şeklindeydi.

Lingistik birleşmenin sonucu edebî Çağatay dili ortaya çıkmış, bu da asırlar boyunca diğer edebî Türk dillerinin gelişmesini güçlü bir biçimde etkilemiştir.

Burada amacım, Çağatay dilinin modern Orta Asya Türk dillerinin doğuşunu nasıl etkilediğini ve "eski Özbek" dilinin Çağatay diliyle benzerliğinin kabul edilir olup olmadığını tartışmak değildir. Modern Türk dilleri içinde Uygur diline en yakın olanın Özbek dili olduğu gerçektir. Günümüzdeki Uygur aydınlarının, Orta Asya'da Türkçe konuşan bütün ulusların ortak bir kültür geleneği olarak kabul edilmesi gereken Orta-Türk döneminin önemli edebî başarılarını kendi kültürel mirasları şeklinde değerlendirmeleri bizim için çok önemlidir. Çağdaş Uygurlar buna bağlı olarak (bu adı da yine SSCB'deki bir grup Uygur göçmeninin 1921 de resmen kabul etmelerinden sonra almışlardır. Bkz. Silde-Karlins 1975 sh. 343) Arap yazısını kültürel geleneklerinin önemli bir bölümü olarak düşünmektedirler¹.

Çağdaş Uygurların ve İslâm ve Türklerin kültürel mirasları arasındaki bu büyük benzerlik, son zamanlarda Doğu Türkistan'da yer alan çeşitli yazı değişikliklerine karşı tutumlarına da aksetmiştir. Aslında, Uygurların, Rusya'ya Çin'in etkisiyle giderek daha az Müslüman ve Türk olan bir çevre içinde İslam ve Türk geleneğine karşı güçlü hassasiyetleri dikkate alındığında bu son değişikliklerin kaçınılmaz olduğu görülecektir. Burada konumuz, yazı değişikliklerinin, bir halkın tarihinde oynadığı önemli roleştir. İlk bakışta bunun pek önemli olmadığı sanılabilir. Ancak yazılı haberleşme vasıtasında bir değişiklik, kişinin hem günlük yaşantısı hem de siyasi yaşantısı açısından büyük önem taşımaktadır. Bu konularda ayrıntılı bir incelemeye girmeden önce Doğu Türkistan'da Türkçe konuşan azınlıkların gerçekleştirdikleri ve ya

teşebbüs ettikleri yazı değişikliklerinin tarihini bir gözden geçirelim.

YAZI DEĞİŞİKLİKLERİ TARİHİ

Bütün Türkçe konuşan Milletler arasında yazı değişikliklerinin başlıca resmi açıklaması olarak önemli bir yeri olan eski ve boş bir sözle başlayalım: Arap alfabesi Türk dilleri için uygun değildir. Türk dillerinin zengin sesli harf sisteminin Arap yazısı ile tam anlamıyla icra edilemediği gerçeği Türkiye'deki ve Sovyet Orta Asya'sındaki reformlar tarafından başlıca slogan olarak benimsenmiştir. Her ne kadar bu inkâr edilmeyecek bir gerçekse de, daha sonra açıklayacağım gibi bu inanç Uygurlar örneğinde çürümüştür.

Çok iyi bilindiği gibi, 1920'lerde Uygur aydınları yazılarında "reformun" gerekli olduğunu açık olarak belirtmişlerdir. (Emiloğlu 1973 sh. 128). Bu teşebbüsler, Türkiye ve Sovyetler Birliğinde yazı değişikliği uygulamalarıyla aşağı yukarı aynı zamana rastlamıştır. Azınlık aydınlarının ilgili diğer milletlerce meydana gelen kültürel değişikliklerin farkında oldukları, Uygur aydınlarının iki önemli fraksiyonunun da dış ülkelerdeki reform örneğini takip etmeye çalışmalarıyla anlaşılabilir. Mamafih bu çabalar, hissedilir bir değişiklik getirememiştir. Uygurlar, resmi olarak 1950'lere kadar Arap harflerini kullanmışlardır. Bu konuyla ilgili elimizdeki pek az bilgiye göre, 1956'dan önce bile reform hareketinin tam anlamıyla başarısızlığa uğramasına rağmen, Sovyetler Birliğinde yaşayan Türkçe konuşan halkların Doğu Türkistan'da dağınık, ancak belirli pratik, etkileri olmuştur. 1930 yılına kadar Arap yazısını kullanan Sovyet Uygurları Latin alfabesine döndükleri zaman (1930-1946 arasında kullanmışlardır) aynı yazı Doğu Türkistan'ın bazı bölgelerinde de benimsenmiştir. Aynı durum Sovyet Uygurlarının 1946'da kabul ettiği değiştirilmiş Kiril yazısında da tekrarlanmıştır (Silde-Karlins 1975 sh. 355). Sovyet etkisine bağlı olarak Doğu Türkistan'da bazı kişilerce kullanılan "Orta İmla" konusunda fazla bir bilgi sahibi değilim; bu ister değiştirilmiş bir Latin ve ya Kiril alfabesi olsun, yaygın olarak kullanılmamıştır ve resmen de tanınmamıştır. (Emiloğlu 1973 Sh. 129.)

Doğu Türkistan'da Türk azınlıkları arasında resmi yazı değişikliklerinin tarihi 1950'lerde başlar. Uygurların reform isteği ve Sovyetlerin de teşvikiyle 1956'da, motifiye edilmiş Kril yazısı kabul edilmiştir. (Jarring 1981. sh. 230). Şahsi mülakatlarımdan edindiğim bilgiye göre belirli okullarda, deneme esas ile Kril yazısı hemen başlatılmamıştır. Mamafih kısa bir süre sonra bu karar değiştirilmiştir. 1958'de Çin'e ait "pin-yin" transkripsiyon sistemi esas alınarak modifiye edilmiş ve Latin yazısı konulmuştur (Jarring 1981. sh. 230-231). Anlaşıldığına göre, Arap alfabesini değiştirme fikri (Kril ya da Latin yazısına), çeşitli şiddetli tepkilere yol açmıştır (Alptekin 1978, sh. 161). Eğer bu bilgiyi veren kaynak ciddiye alınırsa, yazı değişikliklerine karşı çıkan kişilerin Uygur aydınlarının bir fraksiyonundan başka bir şey olmayan tutucular olduğu kabul edilecektir. İkinci bir şık olarak, eğer ileri sürülen değişiklikler bütün milliyetçi aydınlar tarafından muhalefet görseydi, anlaşıldığına göre Uygurlar tarafından yürütülen bir reform hareketi iyi bir başarı şansına sahip olurken, dışarıdan başlatılan değişiklikler, yani Çin otoritelerinin öngördüğü değişiklikler kabul edilmeyecekti. 1950'lerde Doğu Türkistan'da takib edilen siyaset, Çin'deki bütün azınlıklar ile ilgili geniş ölçülü kültürel programın bir bölümünü meydana getiriyordu. 1960'ların ortalarında, Beijing'den Çinli dil bilimciler, azınlık dillerini incelemek ve uzmanlarca gerekli görülen değişiklikleri uygulamada azınlıklara yardımcı olmaları için, Doğu Türkistan da dahil olmak üzere azınlık alanlarına gönderilmişlerdir. Programa bağlı olarak, Herhangi bir yazı sistemi olmayan bazı azınlıklara Çinceyi esas alan bir yazı verilmiş, bu arada uzun yazı tarihine sahip olan diğerlerine bazı değişiklikleri kabul etmeleri önerilmiştir (Til ve Tardzina 1986 sh. 2-3). 1950'lerde Doğu Türkistan'daki yazı değişiklikleri ile ilgili olarak yukarıda belirtilen iki karar pek tabii ki siyasi unsurlar tarafından şekillendirilmiştir. Kril alfabesinin uygulanması görüşü, SSCB ile kültürel temasların gelişmesinden etkilenmiştir. Sovyetler; Uygur dilinde kitaplar ve sözcükler çıkararak bunları Arapça (her ne kadar SSCB'de resmi olarak kullanılmıyorsa da) ve Kril dillerinde basarak Doğu Türkistan'da Türkçe konuşan grupları Kril alfabesini resmen kabul etmek konusunda teş-

vik etmeye çalışmışlardır. (Silde-Karlins 1975 sh. 356-357). Pin-yin sistemini esas alan Latin yazısını kabul eden 1958 yılındaki karar, Çin-Sovyet ilişkilerinin bozulmasını ve aynı zamanda bu sınırın her iki tarafındaki Türk uluslararası aynı yazının kullanılmasına izin verilmesinin getirdiği tehdidin farkedilmesini aksettirmiştir.

Bu değişikliklerin siyasi yapılarının açık olmasına rağmen, 1949'dan sonra ÇHC'nin azınlık siyasetinin pek baskıcı kabul edilemeyeceği de unutulmamalıdır. 1949'dan sonra azınlık dillerinin kullanılması olumlu biçimde teşvik edilmiş ve 1950'lerde yer alan lingistik değişikliklerin amacı azınlıklar arasında okuyazar sayısının artması olmuştur. Ayrıca, Arap yazısını yenileme isteğinin Uygur aydınlarından geldiğini ve bunun da Çinlilerin yerli düşleri iyi kalplilikle kabul eden kişiler rolünü üstlenmelerini kolaylaştırdığı unutulmamalıdır.

1960-1964 yılları arasında bir deneme döneminden sonra Latin yazısına geçilme kararı alınmıştır. Kültür Devrimine bağlı olarak kullanılmasının yaygınlaşma hızı düşmüş, yine de bu yazı 1965'de resmen kabul edilmiştir. Geniş alanda kullanılması henüz 1974'de başlamıştır (Jarring 1981 sh. 232). Her ne kadar yeni bir alfabenin kabul edilmesi için uzun ve yavaş bir süreç gerekiyorsa da, bir nesil genç Uygur aydını yalnızca bu yazıyla, modifiye edilmiş Latin alfabesiyle yetişti. Böyle bir gelişmeden sonra, 1981'de şu sonuca varılmıştır. "Doğu Türkistan'daki Uygurlar için uygulanan yeni yazının Türkiye'de Latin alfabesine geçilirken görülen uzun dönemli etkilerin aynısını beklemek yerinde olur" (Jarring, sh. 234). Mamafih bu ön tahmin gerçekleşmedi. 1982'de Doğu Türkistan'daki Uygur, kazak ve Kırgız halklarını içine alan yeni bir yazı tanıtıldı. (Uygur yezini 1983 sh. 1-2). Bu reform, 1950'lerde değiştirilmiş olan Arap yazısını bir iki modifikasyonla yeniden getirdi⁵. Bu son yazı reformunun nasıl ortaya çıktığı konusunda pek bir şey bilinmemesi, bunun resmi kişiler tarafından kasten hazırlandığı görüşünü getirmektedir. Bu değişiklik, birçok kişi tarafından Uygur aydınların bir zaferi olarak kabul edilmiştir. Bu kişilerin iddiasına göre bu son değişiklik, Uygur halkının ortak isteğidir ve Uygurlar tarafından başlatılmıştır. Oysa daha önceki değişiklikler "yukarıdan" yani oto-

ritelerden geliyordu. Hiç şüphesiz, bu son değişikliğin, kendilerinin millî pozisyonlarında olumlu bir gelişmeyi aksettirdiğini hissetmektedirler. Mamafih bu değişiklik Uygur aydınlar tarafından iyi karşılanmamıştır. Yukarıda sözü edilen, değiştirilmiş Latin yazısıyla yetişen nesil yirmi yaşlarının sonlarında ve otuzların başlarındadır. Son yazı reformu tanıldığında, bu nesile Arap yazısını öğretmek üzere kısa kurslar düzenlenmiştir. Okula giden çocuklar bu durumla başa çıkmayı rahatça başarabilmektedirler. Ancak gençler, yetişirken öğrendikleri Latin yazısından vazgeçmek istememekte, Arapça kursunu başarıyla bitirenler dahi bu yazıyı kullanmaya çalışmaktadırlar. Yabancı bir dil öğrenirken özellikle gerekli olması sebebiyle Latin alfabesine öncelik verilmesi görüşünü savunmaktadırlar. Bazı genç Uygurlar daha ileri giderek, "pin-yin'i" esas alan Latin yazısının devam ettirilmesi için 1950'lerin sonlarını konu alan resmi bir tartışma istemekte, böylece Çin'in her yerinde hem Çinlilerin hem de diğer azınlıkların kullanabileceği ortak bir yazının kazanılmış olacağını düşünmektedirler. (Bu istek, Kiril yazısının çeşitli şekillerinin ülkenin her yerinde kullanıldığı SSCB için daha inandırıcıydı). Şimdilik esas mesele nesiller arasındaki uçurumdur. Meselâ: Latin yazısı ile yetişmiş genç bir Uygur, Çin yazısının karşılıklı ve kolayca anlaşılabilir tek dil olması sebebiyle ailesine mektuplarını Çince yazmaktadır. (Scharlipp 1984 sh. 8). Mamafih bu konu, geçici bir nesil farkından daha ileriye de gidebilir. Her ne kadar, eski yazılarını yeniden kazanmanın mutluluğu içinde olan orta yaşlı ve yaşlı kişiler yeni bir değişiklik için herhangi bir sebep göremiyorlarsa da, bazı gençler uzun dönemde Latin yazısının yeniden uygulanacağına inanmaktadırlar.

KARŞILAŞTIRMA

Doğu Türkistan'da yazı reformları, Türk halkları arasındaki benzer reformlar için karşılaştırma ortamı hazırlamaktadır. Buna paralel durumlar modern Türkiye'de ve Sovyet Asyasında görülmektedir. Coğrafi sınır komşulukları ve ortak tarihi ve kültürel geçmiş gibi sebeplerle birçok açıdan harf karşılaştırması daha anlamlıdır. Benzer lingüistik ve dini özel-

liklere sahip olmaları ve aralarında doğrudan bir haberleşme olmaması sebebiyle modern Türkiye ile karşılaştırma daha açıklayıcı olacaktır. Her iki durumda da dil Türkçedir (Osmanlıca ve Uygurca) ve asırlar boyunca Arap yazısı kullanılmıştır. Yine iki durumda da dil "karışık" bir karaktere sahiptir: yabancı unsurlarla, özellikle Farsça ve Arapçayla yüklenmiş, temeli Türkçe olan bir yapı. Her iki kültürün de, dil bilimcilerin Türkçe dilleri için uygun olmadığı konusunda görüş birliğine vardıkları bir yazısı vardır.

Çağdaş Türkiye'de Arap yazısının kaldırılarak yerine modifiye edilmiş Latin alfabesinin getirildiği yazı reformu, geniş kapsamlı dil reformunun sadece başlangıcıydı. Bu dil reformu da, Atatürk'ün yeni devleti modernleştirme, laikleştirme ve demoekratlaştırma programının bir bölümüydü. Bu değişikliklerle ilgili tartışmanın uzun bir tarihi olup, "Türk-i Basit" hareketine kadar dayanmaktadır (Köprülü 1966 sh. 272-282). 19. yy. daki reform hareketlerinde daha kesin bir şekil kazanmıştır (Levend 1949). Bu tarih incelendiğinde, Türk yazısı ve diliyle ilgili reformların millî kimlik için yapılan şuurlu üst sınıfların Farsça, tutucu, dini unsurların da Arapça kullanmaları, Avrupa modelleriyle rekabet etmeye çalışan genç milliyetçiler tarafından kabul edilemiyordu. Arap yazısı, kitlelerin eğitimi için ciddi bir engel olarak kabul ediliyordu. Okur yazar oranının yükselmesi için tek yol olarak Latin yazısı görülmekteydi (Hütterman 1978 sh. 63). Aynı zamanda, Arapça ve Farsça kelimelerin sınırsızca kullanılmaları birleşik bir millî dilin gelişmesini önliyordu. Diğer bir deyişle, reformcular, dili çok sayıda yabancı unsurdan dil farkını azaltmak istediler⁸.

Bildiğim kadarıyla Doğu Türkistan'da buna benzer planlı bir kültürel reform tarihi yoktur. Burada da ananevi Arap yazısı, okur yazar sayısının yükselmesi için bir engel olarak kabul ediliyordu ve Doğu Türkistan reform hareketi de milliyetçi unsurlar tarafından motive ediliyordu. Bununla birlikte, yazı reformu sırasında ebedî dil ile ana dili arasında belirli farklılıklar gösteren Osmanlı Türkçesinin aksine, yazı değişikliği sırasında Uygur dilinde böyle bir fark görülmemiştir. Türkiye ve Doğu Türkistan'da dinin oynadığı rol de farklıdır. Reformu, ilerici milliyetçiler tarafından desteklenen geniş bir

lâiklik programının bir bölümüydü. Doğu Türkistan'da Müslüman olmayan geniş bir halk kitlesi olduğu dikkate alınrsa yeni Latin alfabesine karşı eski Arap yazısını savunmak bütün milliyetçi sempatizanlar için önemli bir görev olarak kabul edilebilir. Türkiye'de yazı reformu, geniş kapsamlı bir dil reformu içinde gelmiştir ve düşük bir seviyede bu gün de devam etmektedir.

Doğu Türkistan'da, Uygurlar arasında bu gelişmeye benzer belirtiler araştırdım. Böyle bir araştırmaya karşı ilk tepki genellikle hafif bir şaşkınlık oluyordu. Görüşme yaptığım Uygurlar, Arapça ve Farsçadan alınan söz konusu kelimelerin dilin bütünlüğünü meydana getirdiğini söylediler. Uyguların Batıdaki Türklerle oranla dillerine daha sadık kaldıkları ve Türkçeden Osmanlı Türkçesi kadar uzaklaşmadıkları doğrudur. Ancak Uygurcada, Farsça ve Arapçadan alınan kelimelerin sayısı yine de yüksektir (Nadzip 1971. sh. 30-36). Bu durumda, Uygur aydınlarının dillerini kuvvetli bir biçimde temizleme konusunda gayretli olmalarının sebebini başka bir yerde aramak gerekir. Gerçek sebep, Türkçe dillerinden tamamiyle ayrı yapıya sahip Çince ve Rusça'nın ortaya koyduğu daha doğrudan bir tehdit olabilir. Arapça ve Farsçanın da Türkçeye en az Çince ve Rusça kadar uzak olduğu bilinmektedir. Ancak zaman içinde Arapça ve Farsçadan alınan kelimeler, konuşulan Uygurcayla bütünleşmiştir. (Bu kültürlerin aynı dini paylaşımları bu işi daha da kolaylatırmıştır.) Böyle birçok kelime, asırlar boyunca Türkçe gramer yapıları içinde kullanılmıştır. Birçok Arapça ve Farsçadan alınan kelime aynı yolla Osmanlı Türkçesiyle bütünleşmiştir ve bunlar daha ilimli Türk dil reformu unsurları tarafından kabul edilmiş ve korunmuştur.

Çinceden alınan kelimeler çok uzun bir süre önce eski Uygur diline sızmaya başlamış ancak bunlar Uygurcayla tamamiyle kaynaşmış olup sayıları da azdır. (Nadzip 1971. sh. 37). Mamafih, Doğu Türkistan'da şimdiki durumda her ne kadar azınlık dillerinin kullanımı resmen teşvik ediliyorsa da, günlük hayatta Çincenin önemi, özellikle şehirleşmiş bölgelerde Çince terimlerin kullanılmasına giderek daha fazla fırsat vermektedir. Bu durum yeni bilimsel ve teknik kavramlar için daha da ge-

çerlidir. Milliyetçilik duyguları güçlü Uygur aydınları için bu, dillerindeki yerleşmiş Arapça ve Farsça unsurların varlığından daha büyük bir tehdit yaratmaktadır. Doğu Türkistan'da daha yüksek notlar almak isteyen azınlık öğrencilerinin Çince basılmış kitapları okumaları gerektiğine göre, Uygur diline gittikçe daha fazla sayıda Çince kelimenin girmesi kolayca anlaşılabacaktır.

Uygurcanın bazı Arapça ve Farsça kelimelerden temizlenmesi ve yeni alıntılarının engellenmesi için çalışılmadığını düşünmek yalıñştır. Bu çalışma, Atatürk'ün reformcularının aldığı şiddetli tedbirlerden daha kapalı biçimde olmuştur. Modern Türkiye'de, zor reform görevi Türk Dil Kurumuna verilmiştir (Heyd 1954. sh. 25-26). Kurumun çalışması devlet tarafından ciddi olarak Kontrol ediliyordu. Aynı zamanda halk bu çalışmaya doğrudan doğruya katılmıştı, yani Kuruma yeni kelimeler öneriyordu (Heyd 1954. sh. 29). 1950'lerin başında Doğu Türkistan'da kurulan Dil Komitesinin bu tür, halkı da içine alan çalışmaları yoktur (Yung Bingyi 1985 sh. 5, 7). Doğu Türkistan'daki bu Komitenin yeni Uygurca kelimeler bulmak görevini oldukça zor yürüttüğü anlaşılmaktadır (Abit 1985 sh. 16). Yakın geçmişte, Doğu Türkistan'da konuşulan bütün azınlık dilleriyle ilgili olarak yeni bir komitenin kurulması önerilmiştir (Abit 1985 sh. 17). Şimdiye kadar yeni bazı Uygurca kelimeler bulunmuş ve bunlar sadece yayın organları tarafından yayılmıştır. Son zamanlarda, Uygurcanın ve bölgedeki diğer azınlık dillerinin modernleştirilmesiyle ilgili belirli bir program yayınlanmıştır ve burada belirtilen esaslar Türkiyedeki reformların ileri sürdüğü esaslar ile bir çok ortak noktaya sahiptir. Bu konunun içinde şunları sayabiliriz: **a- eski dillerdeki kelimeleri yeniden gözden geçirmek, b- mevcut kelimelerin anlamlarını genişletmek, c- lehçelerden ve dialektlerden kelimeler toplamak, d- ilgili dillerden Türkçe olmayan kelimeler benimsemek** (Heyd 1954 sh. 88-91, Abit 1985, sh. 14-16). Bu fikirler her iki durumda da dil reform programcılarının ortak esasını meydana getirmiştir.

Türkiye deki reform örneğinden sonra Uygurlar da ilişkisiz dillerden alıntı kelimelere tolerans göstermeye daha hazır bir duruma

gelmişler, ancak çok sayıda alıntıya karşı uyarıda bulunmuşlardır.

Doğu Türkistan'da dil reformu ile ilgili bu yeni teklif yolun ortası olarak kabul edilebilir. Bu, Türkiyede de takip edilen yolun son bölümüydü ve eğer böyle olmasaydı Türk dil reformu bu derece başarıya ulaşamazdı. İlimli, pragmatik siyasetler, dil ile tam olarak bütünleşmiş Çince kelimelerin Uygur dilinde kalmalarını kabul etmiştir. Ancak mümkün olduğu kadar çok sayıda yeni teknik terimin Uygurca kelimeler üzerine kurulması gerekiyordu¹¹. Yabancı kelimelerin bu şekilde kısıtlı olarak kabul edilmesi hem Türkiye'de hem de Doğu Türkistanda standart bir imlâ kurulmasını gerektirmiştir. Aslında, Doğu Türkistandaki son yazı değişikliği, önemli bir kültür olayından ziyade yalnızca bir imlâ düzeltme çalışması olarak kabul edilmiştir (eski Arap yazısına yeni bazı harflerin eklendiği doğrudur). Bunun sebebi de muhtemelen bir imlâ değişikliği için ideolojik açıklamaya pek ihtiyaç olmamasıdır.

Şimdiki ilimli çizgiye rağmen bazı dil bilimciler Uygur dilinin Farsça ve Arapça unsurlardan daha fazla temizlenmesini istemektedir¹². Pek tabii ki Sovyet Orta Asyasında Türkçe konuşan halklarda da buna benzer olaylar olmuştur. Burada bazı milliyetçiler Latin ve Kril alfabelerine karşı çıkmışlar ve eski Arap yazısını, daha sonra da bu yazının yenilenmiş bir şeklini korumak için baskı yapmışlardır. Ayrıca dilleri değiştirme tecrübelerinde bulunulmuştur (SSCB Türk Halkları, sh. 2-4)¹³

SONUÇ

Türkiyedeki dil ve yazı değişiklikleriyle yapılan karşılatırmalara rağmen Sovyetler Birliği ve Doğu Türkistan bu çalışma alanının dışında bulunmaktadır.

Türkiye ve Doğu Türkistan arasındaki en önemli fark, Türkiye'nin bağımsız bir devlet olarak ve Türkçeyi resmi dili kabul ederek gelişmesidir. Türkiye, ana diline doğrudan herhangi bir tehdit olmaksızın çağdaşlaşma yolunda ilerleyebilmiştir. Ancak bu yol üzerinde, din, bu dine güçlü olarak bağlı bir yazı ve yönetici elit sınıf ile normal halk arasındaki uçurumu bünyen, dilde yabancı kelimeler gibi geçmişe ait

radikal engeller vardı. Doğu Türkistan'da millî Uygur heyecanları sadece güçlü yabancı kültürlerin (Rusya ve Çin) sınırları içinde gelişebilir. **Millî kimliğin iddia edilebilmesi ve devam ettirilebilmesi için tek yol "millî mirasın" korunabilmesidir. Bunlar da din, Arap yazısı ve bir dereceye kadar İslâm tarihinin mirası olan millî dile ait unsurlardır.**

Genel olarak, SSCB'deki Türkler bu aşırı uçlar arasında, orta bir pozisyonda düşünülebilirler. Orta Asya'da sayı yoğunluğuna bağlı olarak, Doğu Türkistandaki azınlıklara oranla daha fazla özerkliğe sahiptirler ancak çağdaş Türkiye'deki Türkler kadar bağımsız değildirler. Bu durum, bu bölgede yer alan dil değişikliklerine de aksetmiştir.

Modifiye edilmiş Latin yazıları ve bazı yerlerde Arap yazıları ile ilgili kısa tecrübelerden sonra SSCB'nin büyük bölümünde standart olan Kril yazısını kullanmaya razı olmuşlardır. Bunu kendileri seçmemişler, bu onların kendi yazıları değildir; ancak belirli avantajlar getirmiş ve Çin'deki daha küçük olan Uygur topluluğuna karşı "pin-yin" esaslı Latince gibi esas kimliklerine karşı bir tehdit olarak ortaya çıkmamıştır.

Şimdi, Doğu Türkistan'da son yazı değişikliklerini değerlendirme problemine dönelim. Konu, 1980'lerdeki eski Arap yazısına dönüşün (bazı değişikliklerle) ileriye mi yoksa geriye doğrumu bir adım olduğudur: "Pin-yin" esas alan Latin yazısına karşı olanlar, zaman zaman bu sistemin lingustik açıdan Uygur dili için yetersiz olduğunu iddia ederler. Yarattığı en büyük aksaklık, birçok harfin ses değerinin Batı dillerindeki aynı harflerden farklı oluşudur ve bu da Batı dillerini öğrenen Uygurlar için büyük bir karışıklık doğurmaktadır. Ayrıca yumuşak "i" sesi Latin alfabesinde yer almamaktadır. Mamafih Doğu Türkistan'da kullanılan modifiye edilmiş Arap alfabesi için de aynı konu geçerlidir. Yine de; modifiye edilmiş Kril yazısının Sovyetler Birliğindeki Türk dillerini icraya ve modifiye edilmiş Latin alfabesinin de çağdaş Anadolu Türkçesine uygunluğu gibi, 1950'lerde ve 1980'lerde getirilen küçük değişiklikler Uygurcanın kullanılabilmesi için uygundu. Bu üç sistemin hangisinin daha tatmin edici olduğunu söylemek bir değerlendir-

me konusudur. Önemli nokta şudur ki, anlaşıldığına göre son zamanlarda düzenlenmiş olan Arap yazısı, teknik açıdan diğer sistemlerin öteki Türk dillerine uygunluğu ölçüsünde Uygur dili için yeterlidir. Doğu Türkistan'da bu yazının geri gelmesi ve Uygurların dildeki değişikliklere nezaret etme hakkının verilmesi, bu bölgedeki etnik azınlıkların siyasi atmosferlerinin geliştiğini göstermektedir. Son yazı değişikliğine dahil olan Uygurlar ve diğer gruplar bunu, ulusal kimliklerini devam ettirmek açısından önemli olarak mütalaa ettiklerine göre, bu yazı reformu onlar açısından olumlu bir değişikliktir. Ancak şunu da unutmamalıyız ki şimdi üç ana yazıya sahip olan Türkçe konuşan halkların kültürel bölünmesini arttırmıştır. Ayrıca, son 30 yılda bölgede sık sık meydana gelen yazı değişiklikleri, farklı yazılarla yetişen nesiller arasında bir kargaşaya (Til wa tardzima 1986 sh. 8) ve kültürel bir uçuruma yol açmıştır.

Doğu Türkistandaki yazı değişiklikleri, Çindeki etnik azınlıklara karşı kültürel siyasetteki değişikliği aksettirmektedir. 1950'lerin ortalarında Çinli dilbilimciler, azınlık dillerini incelemek üzere bölgeye gönderildiler (Yang Bingyi 1985 sh. 8) Aslında görevleri ilk yazı reformunun temelini hazırlamaktı. Modifiye edilmiş Kiril alfabesinin benimsenmesi ile planlar güçlü bir Sovyet siyasi ve kültürel etkisini gösterirken, "pin-yin" esaslı Latin yazısının getirilmesiyle ilgili karar hem Soyvetler Birliği ile ilişkilerin bozulduğunu hem de Uygurlar'ı Çinliler'e yaklaştırmak için yapılan şuurlu bir teşebbüsü aksettirmektedir. Yukarıdaki tartışmalara ve 1950'lerin sonlarında bu reformun desteklenmesine rağmen Uygur Türk dilindeki yeni yayınlar 1950'lerden sonra Doğu Türkistandaki kültürel olayların gerçek siyasi yapısını açıklamaktadırlar. Her ne kadar bir çok yazar gerçek alfabe reformları konusundan uzak durmaya çalışıyorlarsa da, hepsi Kültür Devriminde bazı hatalar yapıldığını kabul eder görünmektedirler (Azizi 1986, sh. 3 Amat 1982 sh. 1, Yan Binyi 1985 sh. 14). Zaman zaman, 1950'lerin sonralarındaki alfabe reformu ile ilgili açık eleştiriler de görülmektedir. Yeni yayınlanan bir makalede, yazar, "pin-yin" esaslı Latin yazısının mecburi olarak uygulanmasının azınlık halkının yazmayı ve okumayı öğrenme-

lerini zorlaştırdığını, dillerini geliştirme konusunda karışıklık yarattığını belirtmiştir (Til Wa Tardzima 1986. 1. sh. 8). Bu açıklama, bu reformun temel amaçlarından birinin, azınlıklar arasında okur yazarlık oranının düşürülmesi olduğu görüşüne uygundur.

Bu sıralarda bazı Uygurca siyasi terimlerin Çince olanlarla zorla değiştirilmesi de dahil olmak üzere bazı kelime değişiklikleri yapılmıştır.

Arap yazısının yeniden getirilmesi, birçok Uygurlu tarafından 1979'da başlamış olan daha demokratik bir çağın belirtisi olarak kabul edilmiştir. Bu temayül, Türkçe İncelemeler konusundaki son gelişmelerde de aksetmiştir. Önemli olaylardan biri de "Dil ve Tercüme" adında (Til wa Tardzima) bir derginin çıkmaya başlamasıdır. Bu dergi ilk olarak 1982 de, ayda bir dört dilde yayınlamaya başlamıştır (Çince, Uygurca, Kazakça, Kırgızca). Önemli edebî dergiler "Tarim" ve "Bulak" (Klasik Türk ebedi parçaları yayınlamaktadır) ve son zamanlarda yayınlanan, yabancı edebiyattan Uygurca tercümeler veren "Dünya Edebiyatı"dır.

Son yıllarda bir çok klasik Türkçe eser modern Uygur dilinde yayınlanmıştır. Modern Uygur grameri ile ilgili yayınların sayısında da artış vardır. Lingustik açıdan son çıkan son Uygur İmla Sözlüğü önemlidir; 1982 reformundan sonra böyle bir sözlüğe büyük ölçüde ihtiyaç vardı (Osmanow-Sabit vs. 1985). Yerli tarihçiler, bölgenin tarihi ile ilgili geniş bir eser hazırlamaktadırlar. Yerli araştırmacılar ayrıca Doğu Türkistan'da İslamiyetin tarihi üzerinde çalışmaktadırlar. Ayrıca Doğu Türkistan Ansiklopedisi de hazırlanmaktadır. Yakın gelecek te Uygurcadan Uygurcaya bir sözlüğün yayınlanması beklenmektedir. Son olarak, yerli ve Pekin- dilbilimcilerinin, hem eski hem de modern dillerinin tarihi ile ilgili büyük bir monografi toplama konusundaki istekleri de kayda değerdir.

Doğu Türkistan'daki Türkçe çalışmalar, Kültür Devriminin sonundan bu yana hiç bu kadar hızlı gelişmemişti. Uygurca ve diğer azınlık dilleri serbestçe kullanılabilir. Azınlıkların çocukları, özel azınlık ilk ve orta okullarına gidebilmektedirler. Ancak Urumci'deki Uygur aydınları, gelecekteki

meslekleri açısından kolaylık için genellikle çocuklarını Çin okullarına göndermektedirler (Batırgan 1985 sh. 6). Azınlık dillerinin kullanılması olumlu yönden teşvik edilmektedir. Mamafih, hâlâ azınlık bölgelerinde günümüzün kültürel ideolojisinin bir bölümü olan Mao'nun etnik bölgelerde çalışan Çinlilerin yerli dilleri, yerlilerin de Çinceyi öğrenmeleriyle ilgili siyaseti ancak kısmen gerçekleştirmiştir (Til wa Tardıma 1986. 1. sh. 9). Bölge başkentlerin de Çinliler Uygurca'yı öğrenmek konusuyla pek ilgilenmemektedirler. Pek az istisna da, Uygurlu iş arkadaşları tarafından büyük saygı ve ün kazanmaktadır. Azınlıkların, nüfusun çoğunluğunu meydana getirdiği daha küçük yerlerde Çinliler yerli dili daha iyi öğrenebilmektedir.

NOTLAR

1-Her ne kadar eski Uygur yazısı bütün Orta Asya'da kullanılmışsa da bugün Uygurlar bu konuda pek iddialı görülmemektedirler. Bunun sebebi muhtemelen İslamiyetin birleştirici etkisidir.

2- Her ne kadar Arap alfabesinin Türk dillerindeki lehçe farklarını gizlediği doğruysa da bazı yazarların iddia ettikleri gibi bunun olumlu bir özellik olmadığı kesindir (Henze 1956 sh. 30)

3- İli aydınları Türk ve Orta Asya modellerini (Latin yazısı) desteklerken, Tarbagatay grubu Volga-Ural bölgesinde Türkçe konuşan hakların ortaya koyduğu örneği tutmaktadırlar (modifiye edilmiş Arapça). (Emiloğlu 1973 sh. 128),

4- Bu da, Doğu Türkistan'da böyle bir yazı ile ilgili örneklerin var olduğu düşüncesini vermektedir.

5- 1950'lerdeki gibi bazı Farsça harfler kabul edilmiş, bazı Arap karakterlerinin kaldırılması Uygurca için gereksiz görülmüş ve sekiz sesli harfi göstermek için altı harf getirilmiştir. (Sabit, A 1986. sh. 2, 6 ve Yang Bingyi 1985. 8-9). 1982 de en önemli değişiklik ö ve ü sesleri için iki harfin ilavesidir.

6- Mamafih bir kaynağa göre toplam Uygur ergin nüfusunun yarısı bu alfabeyi öğrenmek zorundadır (Bilger 1976 sh. 32).

7- Batılı gözlemcilerin, pin-yin esaslı Latin yazısının okunmasının ve yazılmasının Arap yazısından daha kolay olduğunu belirtmeleri ilginçtir (Dilger 1976. sh. 36). 1982'den sonra

Uygur Arap yazısı ile yayınlanan makaleler aksini iddia etmektedir (Til wa Tardzima 1986: 1. sh. 8).

8- Türk alfabesi ve dil reformu için bakz. Heyal 1954, Levend 1949, Korkmaz Z. Türk dilinin tarihi akisi içinde Atatürk ve dil devrimi, Ankara 1963, Steuerwald, K. Untersuchungen zur Turkischen Sprache der Gegenwart, 3 cilt Berlin 1963-1966, v.s.

9- Bu fikir şu gerçekle açıklanabilir: Ocak 1965'de, Latin yazısının resmi kabulünden önce, Doğu Türkistan'da okuryazar sayısının yükselmesi için yeni bir kampanya başlatılmıştır (Dilger 1976 sh. 29).

10-Uygurla bir yazının modern Çince örneğini nasıl gösterdiğini görmek ilginçtir: yabancı alıntılarını engellemek, eski Uygurca kelimelerin yerine Çince ya da Rusca kelimeler getirmeyi, bunları yeniden canlandırma görüşünü desteklemek için sık sık Klasik Çince kelimeleri kullanırlar (Opuri 1985. sh. 13).

11- Bu esas pek tabii ki sık sık uygulamada çelişki yaratmaktadır. Mesela Batı ilaçarıyla çalıyan Uygur doktorlar çok sayıda Batı kelimesi kullanmakta, bu kelimeler de, Uygurca, ifadelere alışık olan hastanma yabancı gelmektedir.

12- Uygurca karşılıkları varken bu tür alıntı kelimeler kullanan modern yazarlara küçük bir saldırı için bkz. Tursun, D. 1985.

13- SSCB'deki Türk halkları arasında yazı ve dil reformları için bkz. Bacon 1966, özellikle Bölüm VII. sh. 189-201, Norm, Stefon: SSCB'de Türkl Halkları (Orta Asya Araştırma Merkezi, Oxford 1954. ve Baskakov, N.A. Orta Asya'nın Türk Dilleri, tercümesi Nurm tarafından yapılmıştır. S. Londra 1960).

14- Tarihte, Türkçe konuşan bir halkın modifiye edilmiş Arap yazısına benimseyerek başarıyla kullandığı bir örnek daha vardır. Volga Tatarları böyle bir alfabeyi 1920'lerin başında kullanmaya başlamıştır. Bu yazının çok yayılması nedeniyle 1929'da Latin yazısına uyum sağlamaları çok zor olmuştur (Lenze 1956. sh. 49).

15- Çin'deki azınlık siyasetleri hakkında genel bir fikir için bkz. Dreyer 1976 sh. 261-276.

16- Örnek; Jasüp Kas Hadzip: Qutadru bilik, Bujing 1984., Tomür X. -Ajup, T.: Atabutulhaoajig, yazan Adip Axmat binni Mahmut Johneki, Berijing 1980., Geng-ShiminAjup T.:

Qadimki ujrurlarini tarixi destani Oğuz nama, Beijing 1980.

17- Çin'deki Türkçe çalışmalarda ilgili yayınların genel bir bibliyografyası için bkz. Ujrur tilini haggidigi asarlar bibliyografisi 1949-1985, hazırlayan: Roxman Xanbaba. Tilwa Tardzima 1986. 3. sh. 44-78 ve 4. sh. 35-69.

BİBLİYOGRAFYA

Abit, E.: Tilwa Tardzima 1985. 8. sh. 10-17'de **Söz-atalyularni geliplasturus tojrisida pikir.**

Alptekin, E.: Uygur Türkleri İstanbul 1978 Amat, I.: Til wa Tardzima Urumchi 1982. 1. sh. 1-2'de Tadzrililerni jagunlap, ittipaglignikucajtip, milli tel-jezig xizmiti wa tardzima xizmitini janimu jaxsi islajli.

Azizi, S., Sindzan dasû ilmi zurnili Urumchi 1986. 2. sh. 1-6'da **Mullatlar İzlirinin til jezipiri wa taraggi gildurus arkinlikiga iga.** Bacon, E.: **Sovyet Yönetimi Altında Orta Asyalılar: Kültürel Değişiklikle ilgili bir çalışma** It-naca, New York 1966.

Dilger, B.: matderialia Turcica 2. Bochum 1976. sh. 28-37'de **Die Figuren und ihr gegen wartiges Bildungswesen.**

Dreyer, J.T.: **Çin'in Kırk Milyonu** Harvard Üniv. Press Cambridge (Mass.) Londra 1976.

Emiloğlu, A.T.: Central Asiatic Journal XVII. No. 2-4. Wiesbaden 1973 sh. 128-129'da **Son 50 Yılda Uygur Yazısında Değişiklikler.**

Geng Shimin: Orta Asya Araştırması Cilt 3 No.4 1984. sh. 14'de **Tarım Havzasında Milliyetlerin Birleşmesi ve Modern Uygur Milletinin Kuruluşu.**

Jopuri: Til wa Tardzima'da **Quadingidin bugünkü üçün pajdilinis,** Urumchi 1985-1986 sh. 6-14.

Henze, P.B.: Royal Central Asian Society Dergisi XLIII. ciltte **İç Asya'da Siyaset ve Alfabeler,** Ocak 1956 sh. 29-51.

Heyd, U.: Israel Oriental Society No.5 tarafından yayınlanın Oriental Notes and Studies'de **Modern Türkiye'de Dil Reformu** Kudüs 1954. Hüttemann, K.: Materialia Turcica 4.

Bochum 1978 sh. 55-64'de **Zum 50. Jahrestag der Schriftreform in der Türkei.**

Jarring, G.: Central Asiatic Dergisi XXV. 3-4. 1981, sh. 230-245'de **Uygurlular ve Kazaklar için Yeni Alfabe ve Uygur Kaşgar Lehçesi üzerine yeni gözlemler.**

Köprülü, Y. Fuad: Edebiyat Araştırmaları (Türk Dil kurumu) Ankara 1966 sh. 271-315'de **Milli edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri.**

Levend, A.S.: **Türk dilinde gelişme ve sadeleşme safhaları** Ankara 1949.

Nadzhip, E.N.: **Modern Uygurca.** Nauka Yayınevi, Moskova 1971.

Osmanov-Sabit-Dzappar v.s. (ed): **Hazirgi zaman uygur adabi tilini imla lu iti** Urumchi, 1985.

Sabit, A.: Til wa Tardzima Urumchi 1985.2 sh. 1-9'da **Ujur tilini imla gadiliri wa imla lu atlirini islinisi haggida giscica tonus-turus** Scharlipp, W.-E.: **Auxiliarfunktionen von Hauptuerben nach Konverb in der neugurischen Schriftsprache von sinkiang** Berlin 1984. (Islamkundliche Untersuchungen 87.) Silde-Karklins, R.: **Canadion Slavonic Papers,** Ottawa 1975. 17. 2-3. sh. 341-365'de **Çin ve SSCB arasında Uygurlular.**

Til wa Tardzima 1986. 1. sh. 1-10: **Güllüp-jozsnawatgan Sindza millatleri til-jezig isilir:** (sindza Ujur Aptonom Rajonlug Millatlar Til-Jezig Xizmiti Komiteti) Central Asian Review 1953 Nal sh. 1-8'de **SSCB'deki Türk Halkları: Dillerinin ve Yazılarının Gelişmesi.**

Tursun, D.: Til wa Tardzima 1985. 8. sh. 21-25'de **Hazirgi scijitida arap-pars sözlerini gollinilisi haggida gisgica mulahiza.**

Uj ur jezi ini elipbasi wa uj ur adabi tilini imla gaidisi (Aptonom Rajonlug millatlar Til-Jezig Xizmiti Kmiteti) Urumchi 1983. Til wa tardzima 1985. 2. sh. 1-19 Urumchi'de Yang Bingyi: **Partijini millatlar til-jezig sijasitini astajidil izdzilastürp, rajorimicni millatlar til-jezig xizmitida tirisip jeni wazijat jaritejli.**

Batırgan: Til wa Tardzima 1985. 1. sh. 4-9. Urumchi'de **Millitenitorijilik aptonomija ganunini jaxsi ugirip, milli til-jezigni rulini to-lug dzari gliduraji.**

UYANIN EY MÜSLÜMANLAR

İktibas

Aş-Şark al-Avsat gazetesi, 10.1.1987 tarihli İngiliz Guardian gazetesinden aktardığı bir haberde Çin'de, nüfusu bir milyarı aşan halkın aynı dili konuşmalarını sağlamak ve yazıyı basitleştirmek için çalışmalar yapılacağını belirtti. Habere göre Başbakan Yardımcısı Wan Li, 2000 yılına kadar herkesin Çince konuşmasını sağlamak amacıyla gerekenin yapılması için, Komünist Partisi Dil İşleri Komisyonu'na talimat vermiş.

Şüphesiz bu haber, Çin Halk Cumhuriyeti'nin idaresi altında bulunan Doğu Türkistan Müslümanlarının kullandığı Arap alfabesi için şimdiden büyük bir tehlike arz etmektedir. Komünistler, bir İslam beldesi olan Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra, müslümanların Arap alfabesini kullanmalarını için ellerinden gelen çabayı sarfetmişlerdir.

Arap alfabesi, İslam dininin zuhurundan sonra başlayan fetihlerle beraber Türkistan'a girmiştir. Böylece Türkistan, İslam alemi içindeki ilmi faaliyetlerine o günden itibaren başlamıştır. Türk dili, Arapça'dan birçok kelime, istilah ve terkip almıştır. Buhari, Taftazani, Farabi gibi Türkistanlı alimlerin yazdıkları eserler, Arapça'nın Türkistan'da ne denli etkili bir maziye sahip olduğunun delilidir. Türkistan edebiyatı, şiirle aruz ve bahirleri bile, Arap şiir sanatının etkisi altındadır.

1940 yılında Sovyet Hükümeti, Batı Türkistan'da Arap harflerinin kullanımını yasaklayarak yerine Rus alfabesinin öğrenimini zorunlu kılmıştı. Ayrıca okullarda Rus edebiyatı öğretimi kararı da alınmıştı. Bütün bunlar, müslümanların fikir ve kültür hayatlarını yok edip onları İslam mirası ve İslam aleminden koparmak gayesiyle yapılmaktaydı.

Çinliler de, Rus komünistlerinden geri kalmadıklarını göstererek 1951'de Doğu Türkistan'da Arap alfabesinin kullanılmasını yasakladılar ve Rus (kiril) alfabesini öğrenmeyi mecbur kıldılar. Çünkü bu sırada Ruslarla Çinlilerin arası gayet iyi idi. Ama daha sonra dostlukları bozulup araya düşmanlık girince Çinliler, Müslümanların, Rus alfabesi yerine Pin-Yin adını verdikleri Latin alfabesini kullanmalarını istediler. Nihayet

Çin Hükümeti, 1980 yılından itibaren Müslümanların, Arap alfabesini kullanmalarına izin verdi. Tabii bütün bunlar, Çin'in dışarıya açılma politikası ve ülke içinde uygulayacağı reformlar gereği idi. Bugün Doğu Türkistan'da kullanılan Arap alfabesi, adeta değiştirilmiş bir alfabe olup bir Arap tarafından akıcı bir şekilde okunması zordur. Nitekim, 1981 yılında Urumçi'de basılan Divan-ı Lüğat'it-Türk adlı ünlü eserin kapakındaki yazıdan bu durum ortaya çıkmaktadır.

Çinliler, Arap alfabesi ve Arap kökenli kelime ve istilahlara karşı çok ciddi bir tasfiye hareketi başlatmışlardır. Doğu Türkistan dili ve edebiyatı alanında uzman olan İsveçli Dr. (?), Federal Almanya'da yayınlanan Orta - Asya dergisinde (Yıl: 1981, cilt: 25, sayı: 3-4), yazdığı bir makalesinde bu konuda şöyle demektedir:

“Resmi yayınlarda Çin etkisi iyice artmış ve Çince kelimeler siyasi ve ilmi hayata nüfuz etmiştir. İslam etkisi ise, adeta yok olmuştur. Yaşları 25-30 arasında değişen gençler, 1910 yılından önce yazılan Türkistan yazma eserlerini okumakta zorluk çekiyorlar. İslami kökenli kelime ve istilahlar ya yok olmuş ya da çok az kullanılmaktadır”

Şimdi Çin Halk Cumhuriyeti yönetimi, nüfusu 15.000.000'den fazla olan ve Arap alfabesi kullanıp kelimelerinin % 30'unu Arapça'dan alan Doğu Türkistan müslümanlarının, Arap alfabesini ve Türk dilinin Uygur lehçesini kullanmalarını için çalışmalar yapmayı planlamaktadır. Çin dili ve yazısının bütün Çin'de ve bu arada Doğu Türkistan'da kullanma kararı uygulanmaya başlarsa bu, Türklerin kültür ve dil bakımından Çinleştirilmesini ve Doğu Türkistan'da sayıları günden güne artan Çinliler karşısında yok olup gitmelerini kaçınılmaz kılacaktır. Zaten Çin Hükümeti Doğu Türkistan'da mevcut Çinli sayısını artırmış ve 2000 Yılına kadar budist 150.000.000 Çinli'nin daha buraya göç ve iskan ettirileceğini açıklamıştı.

Acaoa, İslami kuruluşlar, bu müslümanları baskı ve eritme politikasından; Kur'an alfabesini ve Kur'an hükümlerini de yok olmaktan kurtarmak için üstüne düşen görevi yapacak mı? Bekliyoruz...

SOVYETLER BİRLİĞİNDE MÜSLÜMANLAR: YENİ BİR TERÖR...

1-4 Ekim 1986 tarihleri arasında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'de, "Müslümanlar Barış İçin Mücadele Ediyorlar" konulu bir kongre düzenlendi. Sovyet Bakanlar Kurulu'na bağlı Din İşleri Kurulu tarafından düzenlenen ve 60 ülkeden bilim ve din adamlarının katıldığı bu kongrede Sovyet Hükümeti, kongreye katılanlara, müslümanların Sovyetler Birliği'nde tam bir din hürriyeti içinde yaşayıp dini vecibelerini yerine getirdiklerini ve kendilerinin de İslami araştırmalara önem verip Müslümanların sorunlarıyla yakından ilgilendiklerini gösteren tavır ve ifadeler kullandılar.

Sovyet Komünist Partisi Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov, 24 Kasım'da Taşkent'te yapılan Özbek Komünist Partisi toplantısında yaptığı konuşmada dine sert bir dille çatarak din ile mücadelenin gerekliliğini savundu. Halkın büyük çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu bu cumhuriyette (Özbekistan'da), dini vecibelerini yerine getirmek isteyenlere karşı en ufak taviz ve müsamaha gösterilmeyeceğini ifade eden Gorbaçov, dindar kişilere karşı müsamahakar davanan ya da bizzat dindar olup ibadet yaptığı tesbit edilen komünist parti idarecileri hakkında da rapor istedi.

Sovyetler Birliği'nde Mihail Gorbaçov'un başa geçmesiyle meydana gelen bazı olaylar, Sovyet yöneticilerinin, sayıları gittikçe artan, her türlü menfi propagandaya rağmen örf ve adetlerini koruyan ve Ruslaştırma politikasına karşı mücadele eden Müslümanlara ve İslam dinine karşı şiddetli bir savaş açtıklarını göstermektedir. 1985 yılının sonlarında Orta-Asya Sovyet Cumhuriyetlerinde, üst düzeyde üç yöneticinin istifa ettikleri açıklandığı da daha sonra mahalli gazetelerde çıkan bazı yazılar, bu kişilerin aslında istifa etmediklerini; gerçekte ise komünizmden sapıp milliyetçi akımlara katıldıklarını ve bu yüzden görevlerinden tardedildiklerini ima eder ifadeler kullanmışlardı. 1986 Yılı başında Kırgızistan Cumhuriyeti'nde Narin bölgesi komünist partisi başkanı, bu bölgede dini hareketlerin yeniden

canlanması üzerine görevinden alınmıştı.

Agitator Dergisi'nin 1986 yılında yayınlanan 2 nolu sayısında Gankan şehrinde bulunan **Balıkçök** caminin, dinsizlik propagandası yapan bir müzeye çevrildiğini anlatan bir yazı yer almıştır.

Kiev'de yayınlanan ve dini haberleri neşreden Nauka Religiya Dergisi, 1986 Ocak ayı sayısında Azerbaycan'ın **Molak Mali** köyünde bir cami yapmak isteyen müslümanların bu çabalarının Sovyet hükümeti tarafından engellendiğini yazmıştır. Aynı dergi, 1986 Mayıs ayı sayısında yer alan bir yazıda, 1984 yılında dinsizlik propagandası ve din düşmanlığı hakkında 300'den fazla eser yazıldığını ve bunlardan yedi milyon adet bastırıldığını belirtmişti.

Özbekistan Komünist Dergisi, Mayıs 1986 sayısında, bütün eğitim ve kültür organlarının, çalışmalarını, ateizmi yayma gayesi etrafında topladıklarını ve bunun da 1986 Yılı başında toplanan 27. Komünist Partisi Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda olduğunu yazmıştı. Özbekistan Komünist Partisi de 1986 yılı Ocak ayında yapılan 21. Kongresinde, ateist öğretim yapan kurumların artırılması için fakülte ve üniversitelere talimat verilmesini kararlaştırdı.

XIX. asırda Ruslar tarafından işgal edilinceye kadar İslam Alemi içinde önemli bir ilim merkezi olma özelliğini koruyan Taşkent'de, Sovyet Komünist Partisi Genel Sekreteri'nin dine karşı yaptığı bu sert saldırı, Sovyet Hükümeti'nin 1986-1990 Yılları arasında beş yıllık kalkınma programı çerçevesinde dine karşı başlattıkları savaşta daha da artıracaklarını ve 2000 yılına din-den kurtulmuş, arınmış bir şekilde girmek istediklerini göstermektedir.

Komünistlerin Sovyetler Birliği'nde dine karşı olan düşmanca hareketleri yeni bir şey değildir. Komünistlerle müslümanlar arasında daha ilk günlerden itibaren bir düşmanlık ve mücadele mevcuttur. Ama komünistler daima hilekar ve iki yüzlü davranmışlar ve hedefe varmak için her yolu mubah saymışlardır. Komünistler, idareyi ele geçirdikleri ilk günden itibaren, mevkilerini sağlamlaştırmak için müslümanları din ve hatta siyaset hürriyeti gibi boş vaatlerle aldatmışlar-

Birleşken Uzar - Ayrılgan tozar?

Elge Koşulsan Er bolisen - Eldin ayrilsan yer bolisen

Can dostung canidin keçer - Mal dostung malidin keçmes

dir. Nitekim 20 Kasım 1917 yılında Lenin ve Stalin tarafından imzalanan sözleşmede, **“Hayatınızı, kendi milli benliğinize ve mutlak iradenize uygun olarak tanzim hürriyetine sahipsiniz”** ibaresi yer alıyordu. Ama 1924 yılında müslümanlara ve İslam dinine karşı fiilen bir savaş başlıyordu. Sovyet Hükümeti, önce şeriat mahkemelerini ve bunların aldığı kararları lağvediyor; sonra 1928 yılına kadar geçen süre içinde Müslümanlara ait 26.000 okul ve 31.000 cami ve mescidi kapatıyordu. 1930 Yılında, müslümanların bazı faaliyetlerini finanse eden İslami vakıfların tamamı devletleştirildi. 1932 yılında da sayıları yaklaşık 45.000'i bulan din adamlarını hedef alan geniş bir tasfiye hareketi başladı. Müslümanlar arasında dinsiz ve marksist bir felsefenin yayılması için bütün güçlerini seferber eden komünistler, hedeflerine varmak için müslümanları sürekli murakebe altında tutuyorlar ve namaz kılan, Kur'an okuyan kişileri yakalayıp öldürmekten ya da hapse atmaktan geri kalmıyorlardı. Müslümanlara karşı uygulanan bu amansız politika, II. Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar sürdü.

II. Dünya Savaşı sırasında Jozef Stalin, bütün gücünü Alman Nazilerine karşı koymak için kullanınca müslümanlara yapılan baskılar biraz hafifledi. Ruslar, bir müddet müslümanların dini vecibelerini serbestçe yerine getirmelerine müsaade etmek zorunda kaldılar. Hatta bu süre zarfında bazı İslami faaliyetlere müsaade edilmiş, Ufa şehrinde Müftü Abdurrahman Resulof başkanlığında bir İslam konferansı düzenlenerek bir çok müslüman ülke davet edilmiştir. Müftü Resulof, başta Mısır olmak üzere birçok İslam ülkesinde ziyaret etmiştir.

Kruşçev devrinde dine yapılan amansız saldırılar yeniden başlamıştır. 1954-1964 yılları arasında cami ve mescidlerin çoğu kapatılarak sayıları 300'e indirilmiştir. 1965 yılında din aleyhinde propaganda için akla gelebilecek bütün yollar; radyo, sinema, basın, tiyatro kullanılmış ve çeşitli dillerde yazılmış anti-İslami 920 eser basılmıştır.

Kruşçev'den sonra Sovyet Hükümeti ile müslümanlar arasındaki ilişkiler yeni bir döneme girmiştir. Dine karşı yapılan geniş çaplı saldırı hafiflemişse de bu, aslında din düşmanlığının daha ziyade ilmi bir şekilde yapılmasından dolaydır. Keza din adamlarına yapılan baskılar da faydasız görüldüğünden durdurulmuştur. Son yıllarda Sovyetler Birliği'nde birçok cami ibadete açılmış, kapatılan camiler de eski haline getirilmiştir. Moskova hükümeti, müslümanlara ve dinî kuruluşlara hürriyet vermiş; bunun karşılığında da dini liderlerden, Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanların büyük bir refah ve saadet içinde yaşadıklarını bütün dünyaya duyurma-

larını istemiştir.

Tabii bütün bunlar, din ile Marksist ideoloji arasındaki temel farklılıkları değiştiremez. Çünkü komünizm ve din, su ve ateş gibi bir araya gelemeyen iki şeydir. Lenin ve Stalin devirleri ile şimdiki yönetim arasında hiçbir fark yoktur. Değişen tek şey, metoddur. Şimdiki Sovyet yönetimi, güç kullanarak din düşmanlığı yapma yerine bir kültür ve eğitim seferberliği yaparak müslümanları eritmeyi amaçlıyor.

Sovyetler Birliği'nde, dine karşı sürdürülen savaşta devletin bütün kurumları üzerine düşen görevi yapmakla mükelleftir. Anaokulundan yüksek öğretim kurumlarına kadar, eğitim öğretim müesseselerinden tutun da fabrika ve tarhalarda düzenlenen dinsizlik seminerlerinde, işçi sendikalarında, “Marks-Engels-Lenin” Enstitülerinde dine karşı yapılan bilimsel (!) düşmanlık sürdürülmektedir.

II. Dünya Savaşı'ndan itibaren İslam dinine karşı propagandayı, Bilimsel ve Siyasal Eğitim Yayma Cemiyeti sürdürmektedir. Her bölge ve eyalette birer şubesi olan bu cemiyet İslam düşmanlığı yapmak için her türlü vesileyi kullanmaktadır. Radyo ve TV yayınları, sinema, basın-yayın gibi organların yanısıra dinsizliği yaymak için verilen seri konferanslar da bu cemiyetin propaganda araçlarındandır. Cemiyete bağlı uzmanlar, sadece konferans salonlarında değil, müslümanların evlerine gidip onlara materyazilmi aşılama yoluyla da etkili olmaya çalışmaktadırlar. 1984 Yılında Özbekistan Cumhuriyeti'nde 47.291 konferans, seminer vb. yapılmıştır. Ülke tamamında yapılan dinsizlik konferanslarının günlük ortalaması yaklaşık 3.000'dir. N.Volev VI. Ridkov, Türkmenistan'da yayınlanan “Cevhere” dergisinin Nisan 1985 ayı sayısında “Ateizm Propagandası” başlığı altında yazdığı makalesinde şöyle demektedir: “1984 yılında Türkmenistan'da dinsizlik eğitimini amaçlayan 25 üniversite ve 48 fakülte vardı. Yine din düşmanlığı yapmak için yazılan eserlerin sayısı, 1980 yılında 154 olup bunların 27'si İslam düşmanlığına mahsustu. 1981 yılında bu din aleyhtarı eserlerin sayısı 190'a ulaşmış ve bunların 45'i yani % 24'ü İslam dinini hedef almaktaydı. Komünizmin, İslam'la savaşıp dinsizliği yaymak için görevlendirdiği uzman, propagandist, konferansçı vb. sayısı 54.000'e ulaşmıştı.

Sovyetler Birliği'nde dinin resmi konumunun ne olduğunu anlamak için, 1921'de yayınlanan ve halen yürürlükte olan Anayasa'dan aldığımız bazı maddeleri aşağıya alıyoruz:

Madde 25: Eğitim ve Öğretim, Komünist ilkelere ve gençlerin kültürel ve bedensel gelişmelerine hizmet eder.

Madde 52: Devlet, Sovyetler Birliği vatandaşlarına inanç ve diledikleri dine mensup olma hür-

riyeti taahhüt etmektedir. Dini vecibelerini yerine getirebilirler veya hiçbir dine mensup olmayıp dinsizlik propagandası yapabilirler. Din, bir tahrik ve düşmanlık aracı olarak kullanılamaz.

İslam Dinine karşı olan düşmanlığını sürdüren ve bu yolda bütün imkanlarını seferber eden Sovyet Hükümeti, şimdi de müslümanların yaşadığı cumhuriyetlerde (1) yerli ve idarecileri görevden alıp yerlerine Rus asıllı göçmenleri tayin etmeye başladı.

Kazakistan Komünist Partisi'nin 16.12.1986 tarihinde, Başkan Muhammed Gunayev'in azlediği yerine Rus göçmenlerinden Ginadi Kolbin'in atandığını bildiren kararı ile bu temizlik hareketi başlamış oldu.

Sovyet Hükümeti'nin müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerde yaptığı yönetici değişikliği üzerine Kazakistan'da yapılan öğrenci gösterileri, dünya basınına konu oldu.

Sovyetler Birliği'nde federal ve özerk müslüman bölgelerin başında o bölgenin halkından idareciler bulunur. Bu idareciler ve makamları her ne kadar göstermelik ise de bölge halkını temsil ettiği için diğer federal cumhuriyetlerden ayrıcalık kazanmaktadır.

Müslüman Batı Türkistan'ı oluşturan beş federal sosyalist cumhuriyetten biri olan Kazakistan'ın başkenti (Alma-Ata)'nde öğrencilerin yaptığı gösteriler, Sovyetler Birliği'nde federal cumhuriyet sisteminin göstermelik olduğunu ve kağıt üzerinde kaldığını bütün dünyaya göstermiştir. Batı Türkistan'daki cumhuriyetler aslında birer İslam beldesi olup bugün Rus emperyalizmi altında ezilmektedir. Özel veya resmi, bütün kuruluşların çalışmalarını düzenleyen ve yöneten Sovyet Komünist Partisi, birçok partinin oluşturduğu federal bir birlik olmayıp aksine ülke toprakları içinde bulunan partilerin bütün işlerinden sorumlu olan ve tek merkezden yönetilen bir partidir.

Sovyetler Birliği'nde bulunan federal cumhuriyetlerdeki komünist partiler, sadece partinin bölge içinde yapmakla yetkili olduğu işleri yerine getirirler. Bunun dışında, merkezdeki partinin yüksek organlarından gelen bütün talimatları yerine getirmek ülke içinde uygulanacak siyaseti, onların tavsiye ettiği çizgide uygulamak zorundadırlar. Ayrıca partilerin sekreter tayinleri yine Sovyet Komünist Partisi Merkez Karar Organınca yapılır. Mahalli parti teşkilatlarının, merkezden gelen talimatlara uymaktan başka bir yolu yoktur.

Öğrencilerin, Kazakistan'ın başkentinde yaptıkları bu gösteriler, Sovyet Hükümetinin bu tip uygulamalarına ve müslümanlara karşı olan tavırlarına karşı müslüman topluluk ve kuruluşları daha titiz ve daha dikkatli olmaya çağırıyordu.

Bugün Sovyetler Birliği'nde 6 müslüman federal cumhuriyet, 10 müslüman özerk cumhuriyet ve 4 müslüman özerk bölge bulunmaktadır. Müslümanlara ait bölgeler, 22.402.200 km²'den oluşan Sovyet topraklarının üçte birini oluşturmaktadır. Müslümanların 52.845.000'e ulaşan nüfusu ise, 1985'te 276.950.000 olarak tesbit edilen Sovyetler Birliği nüfusunun % 19'nu oluşturmaktadır.

Biz burada, Sovyetler Birliği'ndeki müslüman bölgeleri ve halklarını tek tek ele alıp durumlarını inceleyemeyeceğiz. Sadece örnek olarak Kazakistan Cumhuriyetini bütün yönleri ile tetkik edip müslümanların maruz kaldığı insanlık dışı muameleleri hep birlikte göreceğiz.

KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ

Kazakistan, 1942 yılında Batı Türkistan'ın bölünmesiyle Orta-Asya'da ortaya çıkan beş cumhuriyetten biridir. 2.753.800 km²'ye varan yüzölçümü ile Sovyetler Birliği'nde en geniş ikinci cumhuriyet olan Kazakistan, Moğolistan ve Çin Halk Cumhuriyeti ile komşudur.

Kazakistan'ı Sovyetler Birliği'nin gıda ve maden kaynağı olarak tanımlayabiliriz; çünkü burada üretilen buğday, ülke genelindeki buğday üretiminin % 20'sini oluşturur. Aynı şekilde Sovyetler Birliği'nde pamuk üretiminin % 60'ı, pıncın % 55'i ve ipeğin % 60'ı da yine Kazakistan'da üretilir. Havyancılık yönünden de çok zengin olan Kazakistan'da 5.000.000 büyükbaş, 60.000.000 küçükbaş hayvan ve milyonlarca at, deve vb. binek hayvanları bulunur.

Kazakistan'da çıkarılan madenler arasında yılda 120-130.000.000 ton ile demir başta gelir. Bunu, petrol (yıllık:100.000.000 ton), çelik (yıllık: 35.000.000 ton) ve kömür (yıllık: 45.000.000 ton) izler. Ayrıca çinko, bakır ve kurşun da çıkarılır.

Rusya'da gerçekleştirilen komünist devrimden sonra Kazaklar, 5 aralık 1917'de Alaş Orda Cumhuriyeti adını verdikleri devletlerini kurdular. Bu devlet, Kazakistan'ın yabancıların idaresi ve vesaleti altında kalmasını reddeden ve ülkenin bağımsızlığı için mücadele eden kuvvetlerin elindeydi. Ancak komünistler, idareyi tamamen ele geçirdikten sonra Kazakların istiklal ve özgürlük hareketlerine son verdiler. Bolşevik orduları, 26 Ocak 1920'de Kazakistan'ı işgal etti, daha sonra Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.

Kazak komünistleri, egemenlik, bağımsızlık ve bunların sonucu olarak elde edecekleri haklar konusunda kendilerine yapılan vaatlere kandılar. 1926 Yılında yapılan 5. Kazak Komünist Partisi Kongresi'nde, 31 Ağustos 1925'ten sonra Kazakistan'a göçmen gelen Rusların toprak ve arazi alamayacaklarına, Kazaklardan gasbedilen yak-

laşık 40.000.000 dönümlük toprakların geri verileceğine ve Kazakistan'a yapılan göçlerin durdurulacağına dair karar alınmıştı. Ancak bunlardan hiçbiri gerçekleşmedi ve Sovyet Hükümeti, hedeflerine ulaşmak için tarihte eşine rastlanmaz bir göç akını başlattı ve milyonlarca Rus, Kazakistan'ı geliştirmek ve ihya etmek bahanesiyle bu toprakları doldurdular. Böylece Kazakistan, bir müddet sonra kendine has özelliklerini yitirdi ve Rusların çoğunlukta olduğu Slav istilası karşısında benliğini adeta kaybeder duruma geldi.

Bugün Kazakistan'da Kazaklar, nüfusun ancak % 36'sını oluşturmaktadırlar. Bölgede müslümanlar ise, nüfusun % 42'sini teşkil ederler. Müslümanlar, kırsal kesimde daha yoğun olup buradaki nüfusun % 79'unu oluştururlarken şehirlerde çoğunluğu ellerinde bulunduran Avrupalı göçmenler nüfusun % 70'ini teşkil ederler.

GÖÇ VE İSKAN

Sovyetler Birliği, Kazakistan'ı işgal edip burayı Ruslaştırdıktan sonra, mevcut aile düzenini ve İslami töreleri de yıkıp ortadan kaldırmaya çalıştı. Bu da, müslümanların kendilerinden olmayan millet ve topluluklarla evlenmeleri için onlara baskı yapmakla başladı. Kazakistan'da yayınlanan "Agitator" dergisi, Ağustos 1986 ayı sayısında, değişik etnik gruplar ve milletler arasında yapılan evliliklerin arttığını ve bu konunun 16. Batı Kazakistan Komünist Kongresi'nde gündeme geldiğini ifade ederek şöyle devam ediyor: "1959 yılında, farklı milletlerin birbiriyle evlenmelerinden oluşan 3.000.000 aile vardı. Bu sayı, 1970'de 8.000.000'a, 1979'da ise 10.000.000'a ulaştı. Böylece bu evliliklerin oranı % 59'dan % 138'e yükselmiş oldu. Şehirlere nazaran köylerde daha az rastlanan bu karşılıklı evlilikler, Kazakistan Bilimler Akademisi'ndeki istatistik uzmanlarına göre şu ana kadar yapılan 3.900.000 evliliğin % 20'sini oluşturmaktadır.

Öte yandan resmi yayın organı Pravda gazetesi, 28 Aralık 1986 yılında yayınlanan bir yazıda, milliyetçilik fikrinin ortadan kaldırılması için çaba sarfedilmesi gerektiğini çünkü Marksist ideolojide böyle bir şeyin bulunmadığını söylüyordu. 15 cumhuriyet ve 38 özerk cumhuriyetin

mahalli idarecileri de, devletin maslahatı için çaba sarfedip evrensel fikirleri benimsemeye ve bunları yaymaya çağırıyordu.

Şurası bir gerçektir ki, Kazak halkı, Gürcüler ve Ermeniler gibi kendi millî kültürleriyle eğitilmiyorlar. Çünkü Sovyet Hükümeti, Rus, Ukraynalı ve Almanlardan oluşan milyonlarca Avrupa kökenli insanı Kazakistan'a yerleştirmiş; daha sonra bütün kültür, eğitim ve tanıtım organlarını, Rus dili ve kültürünü yaymak için kullanmıştır. Böylece, Türk dilinin doğu lehçelerinden biri olan Kazakça'yı anadili olarak bilen Kazakların nüfus oranı % 97.5'den % 90'a düşmüş; bu arada Kazaklar, eğitim, öğretim ve diğer milletlerle anlaşabilmek için Rusça öğrenmek zorunda kalmışlardır. Sovyet Komünist Partisi, 1986 yılında yaptığı 27. Genel Kurulu'nda, Rusça'nın Sovyetler Birliği'ndeki bütün millet ve azınlıklar tarafından öğrenilip kullanılması kararını almıştır. Çünkü Rusça, dini müfredatı en az ihtiva eden dillerden biridir ve geçtiğimiz on yıl içinde ateist bir edebiyat oluşturmayı başarmıştır.

Kazakistan'da müslümanların yaşadığı bu zulüm ve baskılar, Sovyetler Birliği'ndeki bütün müslüman grupların yaşadığı zorlukların küçük bir görüntüsüdür. Aynı durum, Bulgaristan ve diğer komünist ülkelerde de mevcuttur. Bugün Sovyetler Birliği'nde Kazakistan'a yapılan göç ve iskanlar, Sinkiang denilen ve Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı olan Müslüman Doğu Türkistan'da da yapılmaktadır. Çin Komünist Partisi Lideri tarafından açıklanan ve 16 Haziran 1986 tarihli Newsweek dergisinde yayınlanan habere göre 200.000.000 budist Çinli'nin Doğu Türkistan'a gönderilip orada iskan ettirilmesi planlanmaktadır.

Komünist hükümetler tarafından ülkeleri sömürülen, dinlerinden uzaklaştırılarak kültür ve benliklerini kaybetme tehlikesi altında bulunan bu müslümanlara, İslam ülkelerinin ve İslami kuruluşların gereken yardım ve ilgiyi göstermesi gerekmektedir. Barışçı görünerek İslam ve Arap ülkelerine yaklaşan bu komünist hükümetlerden, hüsnü niyetlerini ispat etmeleri için, müslümanlara din ve eğitim özgürlüğü verilip asimilasyon faaliyetlerinden vazgeçilmesi ve müslüman bölgelere yapılan göç ve iskanların durdurulması istenmelidir.

KAYNAKLAR

- 1- Soviet Muslims Brief-London 1986. Vol. 2 No. 30
- 2- Celestine Bohlen, Kazakhs fighting back dominance by Russians - Arab News 9/9/1985
- 3- Edwar Allworthed - The Nationaliy Question in Soviet Central Asia- Columbia University, New York 1973.
- 4- Mecelle aş-Şu'un as-Sufyatiyya
- 5- Ma'had Dirasat aş-Şu'un as-Sufyatiyya,

München - West Germany

a) Sayı: 27, 28 Yıl: 1970

b) Sayı: 29, Yıl: 1971

6- Religion Irks Gorbaçov-Arab. News 19/11/1986

7- Kazakh riots highlight nationalistic tensions - Arab New 21/12/1986

8- Pravda attacks nationalism in Soviet Union -Arab News 29/12/1986

MİLLİ TARİHİMİZDEN İKİYAPRAK:

RUSYA'DA BİN DOKUZ YÜZ ONYEDİDEKİ ŞUBAT VE EKİM İHTİLÂLLERİ ÜZERİNDEN YETMİŞ YIL GEÇTİ

Ali Akış

Bundan yetmiş yıl önce, yani 1917 yılında Rusya Türk - Müslümanlarının tarihinde köklü iz bırakan ve millî kaderimiz üzerinde çok tesirli olan iki önemli olay geçmişti. Bunların birincisi, 1917 yılının 23 Şubatında Rusya Çarlığının çöküşünü müjdeleyen DEMOKRATİK Devrim, ikincisi ise, aynı yılın EKİM ayında, Bütün Rusya Müslümanlarının acı ve hatta öldürücü darbeye maruz kaldığı BOLŞEVİK DEVRİMİ. Şimdi, bu iki önemli ve tarihî olayı genç nesillere anlatmak amacıyla ayrı ayrı tahlil edelim.

Bilindiği gibi, 1914 yılının 1 Ağustos'unda Birinci Dünya Savaşı başladı. Gerçi bu Savaş, başta, Avusturya - Macaristan İmparatorluğu ile küçük Sırbistan arasında patlak vermişti ama, Rusya Sırbistan'a Almanya İmparatorluğu Avusturya - Macaristan'a arka çıktı, sonunda İngiltere ile Fransa Rusya'yı destekleyerek savaşa girdiler, aynı yılın Ekim ayında ise Osmanlı İmparatorluğu, tarihi düşmanları Rusya ile İngiltere'ye karşı Almanya tarafını iltizam etti, İtalya başta Almanya'yı destekler mahiyette Fransa'ya karşı savaşa girişti ise de, az sonra karşı tarafa geçti, yani cephe değiştirdi. Bulgaristan uzun süren bocalamadan sonra Almanlara katıldı. Böylece, Birinci Savaş cihanşümül bir şekil aldı. Amerika Birleşik Devletleri ancak 1917 yılında İngiltere'ye arka çıkarak savaşın daha da geniş bir alana yayılmasına yol açtı. Rusya 1914 yılının sonbaharında Alman Mareşali Hindenburg komutasındaki orduları tarafından Tanenberg Muharebesi'nde acı bir yenilgiye uğratıldı. 1915 yılının Mart ayında ise, Şanlı Türk Ordusu Çanakkale'de sömürgeci ve emperyalist İngiliz ve Fransız Ordularını tarumar etti. Böylece savaşın kaderi Rusya aleyhinde cereyan etti. Bunun sonucu, sosyal eşitsizlik ve Rus olmayan milletlere karşı ağır baskı hüküm süren Rus-

ya'da 1917 yılının 23 Şubatında Demokratik Devrim patlak verdi. Rus halkının çiftçisi, işçisi ve aydınları ile birlikte Rus olmayan milletlerin tümü zalim Çarlık rejimine karşı başkaldırdılar. O meydanda o zaman genel sayıları 30 milyona yaklaşan Rusya Müslümanları da bu ayaklanmaya katıldılar ve millî, dinî, ekonomik ve politik talepler öne sürdüler. Doğrusu, Şubat Devrimi, Rusya Türk - Müslümanları için yeni ufuklar açtı. Bu arada Çar tahtından feragat etti. Çarlık döneminde Rusya Türklerinden sadece Volga ve Kırım Tatarları ile Başkurtlar mecburî askerlik görevini yükleniyorlardı. Seferberlik sonunda yedi yüz bin Müslüman askere alındı ve üç yıl boyunca Rusya için kurban edildi. Şubat Devrimi sonucu, Kırım'da İdil-Ural'da Azerbaycan'da, Türkistan'da ve Kuzey Kafkasya'da yıkılan Milletler Hapishanesi'nin harabeleri üzerinde kendi varlıklarını koruma, dinî millî ihtiyaçlarını karşılama alanında harekete geçildi. Şubat Devriminden iki buçuk ay kadar zaman geçtikten sonra Moskova'da (14 Mayıs 1917'de) Bütün Rusya Müslümanları'nın ilk Kurultayı toplandı. On gün süren o kurultayda beş Türk Müslüman ili sayılan Türkistan, Azerbaycan, Kırım, İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya'da Muhtar (Özerk) Cumhuriyetler kurma yolunda önemli kararlar alındı. Böylece, 1917 yılının Şubat ayında, devrim başladıktan sonra, Rusya Müslümanları'ndan İdil-Ural (Kazan) Türkleri 365 yıllık, Kırım Türk-Tatarları 135 yıllık, Türkistan Türkleri 50 yıllık, Azeriler yüz yıllık ve Kuzey Kafkasyalı din kardeşlerimiz 65 yıllık esaretten sonra lâik oldukları hürriyet ve eşitlik imkânlarına kavuştular. Adı geçen beş Müslüman ili kendi muhtar cumhuriyetlerini kurdular. Hattâ, Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya aradan bir yıl geçtikten sonra Bağımsız devletlerini de kurma başarısına ulaştılar.

Ama, İslâm Dünyasının bağımsız ve kudretli Dev-

eti Osmanlı İmparatorluğunun birden bire çöküşü ve Rusya'da Çarlık taraftarları generallerin emri altındaki Beyaz Ruslar ile Çarlığın yıkılması için mücadele eden güçler arasındaki İç Savaş, Türkistan, Azerbaycan, Kırım, İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya devletlerinin kurulmasına, aşılması mümkün olmayan büyük bir sed çekti.

Şimdi, Millî tarihimizden ikinci yaprak, daha doğusu, birinci yaprağın devamı sayılan yaprağın tahlilini yapmaya çalışalım. Türkistan, Azerbaycan, Kırım, İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya Müslümanları kendi Millî devletlerini kurmakla canla başla uğraştıkları sırada, 1917 yılının 7 Kasımında, Rusya'da Bolşevik Devrimi oldu. İç Savaş bütün şiddetiyle devam ediyordu. Çarlık yanlısı Rus generalleri, Müslümanların bağımsızlık şöyle dursun, hatta millî-kültürel muhtariyet talepleri hakkında bile söz dinlemek istemiyorlardı. Rusya'da hüküm süren sosyal adaletsizlik ve millî dinî eşitsizlik şartlarında Bolşevik Devrimini gerçekleştiren Lenin, Müslümanlara yönelik meşhur beyanatını ilân etti. Bu durumda, iki şerden birini tercih etmekten başka yolu kalmayan bazı sol yönlü kimseler, Lenin'in adı geçen beyanatına kanarak bolşeviklerle işbirliğine giriştiler. Fakat, büyük çoğunluk, en ağır ve eşit olmayan şartlara bakmadan, kendi millî devletlerini ve kendi aralarındaki din birliğini devam ettirmeye çalışmışlardır. Ancak iki ateş arasında sıkışıp kalma durumu daha da ağır bastı. İç Savaş bütün şiddetiyle devam ediyordu; yüz binlerce insan evinden ocağından yoksun bırakılmış, hattâ dinî-millî ümitleri gerçekleştirmeye imkânı kalmamıştı.

Bu durum karşısında, jeo-politik ve ekonomik şartları elverişsiz olan Kırım ile İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya bolşevik istilâsına uğradılar. Türkistan'da İç Savaş henüz feci bir şekil almadığı için orada, 1921 yılına dek Millî Cumhuriyetleri koruma imkânı vardı. Azerbaycan'a istiklâlini ilân etmiş ve iki yıl boyunca süren bir devlet olarak yaşamış ve birçok devlet tarafından resmen tanınmıştı. Bolşevikler 1921 yılında bütün Rusya'da kendi hakimiyetlerini yerleştirdiler. Önce Lenin tarafından ilân edilen beyannamede verilen vadelerin hiç biri tutulmadı. Sonunda, Rus bolşeviklerinin, selefleri Çarlık Rusya'sından bir farkı olmadığı hatta daha beter olduğu acı bir şekilde görüldü. Çarlık döneminde, ayrıca 1905 ile 1917 yılları arasında dinî ve kısmen ekonomik ve kültürel haklara sahip olan Müslümanlar Sovyet Döneminde her türlü haktan yoksun bırakıldılar. Son yetmiş yıl içinde Rusya Müslümanları hatta millî benliğin en önemli unsuru sayılan dinî inançlarını bile kaybetmek yani erimek, yok olmak tehlikesi ile karşı karşıya kaldılar. Politik yönden Türkistan beş parçaya, İdil-Ural iki parçaya, Kuzey Kafkasya altı parçaya bölündü, okullarda dinî öğretim tamamen yasak edildi; basın ve fikir hürriyeti tamamen boğuldu. Binlerce insan sınıfları ve etnik durumları yüzünden sürgüne gönderildi; Sovyet Gizli Polisinin kamplarında yok edildi. Bu kısa tahlilden sonra, kendiliğinden bir soru akla geliyor, Şubat Devrimi Rusya Müslümanlarına hürriyet, eşitlik ve mutlu-

luk getirdi ise, Ekim ayında vuku bulan Bolşevik Devrimi neler getirdi?

Bu soruya cevap verebilmek için Rus tarihine göz atmak yeter sayılır. Ruslar, Türklere nazaran çok daha sonra meydana gelen bir millettir. Ruslar, 988 yılında ancak Hristiyan dininin Ortodoks mezhebini kabul ettikten sonra, medeniyet yoluna girmeye başladılar. Oysa, Türkistan Türkleri sekizinci asrın sonlarında, Kafkasya ve Azerbaycan Türkleri Dokuzuncu asrın sonlarında ve İdoil (Volga) Türk-Tatarlarının ataları Volga Bulgarları 922 yılında kendi istekleri ile İslâm dinini kabul ettiklerine göre, Rusya Türkleri, Ruslardan ortalama yüz yıl önce tek tanrılı dini kabul etmişler ve bunun sonucu kültür ve medeniyet yönünden Ruslardan çok daha ileri ve yüksek düzeye ulaşmışlardır. Ruslar, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra, biraz da İncil'in ve Tevrat'ın etkisi altında, Messianizmi (Hristiyan medeniyetini bütün dünyaya yaymak için yaratıldıklarına inanma hastalığı) uygulama hareketine giriştiler. Onlar, bu inancı fanatizm derecesine getirdikleri için en başta, evelki efendileri Altın Ordu İmparatorluğunun varisi sayılan Kazan Hanlığını çok ağır kayıplar pahasına istilâ ettiler. Ondan sonra iki asır geçince yine Altın Ordu İmparatorluğunun bir parçası sayılan Kırım Hanlığını istilâ ettiler. Azerbaycanı, Kuzey Kafkasyayı ve Türkistanı istilâ hareketleri, hepsi, işte bu messianizm akımı sonucu meydana gelen Emperyalizm ve ekspansiyonizm politikasının birer görünüşüdür. Bugün dahi, Sovyet Yöneticileri, gerçi Allah'ı ve dini inkâr ediyorlar ama, onların da selefleri Çarlık Rusya'sından hiç bir farkları yoktur. Kısacası, Sovyet yöneticileri, Çarlık Rusyasının Hristiyanlığı yayma politikası yerine Komünizmi bütün dünyada yerleştirme bahanesi ile bütün dünyayı ellerine geçirme çabasından hiç bir zaman vaz geçmeyeceklerdir. Bugün, batıda bir çok kimseler, Sovyet Komünist Partisi Genel Sekreteri Gorbaçov'u liberal ve hümanist görüşlü insan olarak biliyorlar. Halbuki bu çok yanlış bir görüştür. Messianizm ile macunlanan dünya komünizminin merkez komitesi ve tüzüğü değişmedikçe, Ruslardan herhangi bir değişiklik beklemek sadece aşırı saflıktır. Sorarım size sayın okuyucularım, Türkistan'ı beşe, İdil-Ural'ı ikiye bölen, Kırım Muhtar Cumhuriyeti'ni tarihten ve coğrafyadan silen Sovyet Yöneticileri nasıl hümanist liberal ve demokrat olabilirler? Hapisten çıkarılan, fakat, esas vatanı Kırımı geri dönme imkânından mahrum bırakılan milli kahraman Mustafa Cemil Kırımoglu olayı Sovyet yöneticilerinin kimliğini açığa vurmuyor mu? Niçin Rus Komünist yöneticileri, Yahudi eleştiricisi Şaranskyn'ın İsrail'e gitmesine müsaade ediyorlar da, bizim Mustafa Cemil Kırımoglu'nu Kırımı göndermiyorlar? Çünkü, Rusyanın geleneksel politik amacı ve emeli ileride Kırım'dan Türkiye'ye sıçramak, veyahut, Türkiye'nin Kırım'a gelmesini ebediyen imkânsız hale getirmektir. Zaten, bugünkü Sovyet yöneticileri, Afganistan'a da işte bu ezeli amaca ulaşmak için saldırdılar. Bütün bunlar Rusya'nın emellerinin hiç değişmediğini göstermektedir.

Ölümünün 80. Yıldönümünde Rusya Türklüğünün ilk Gazetecisi Azerbaycanlı

Hasan Melikzâde Zerdabî (1837-1907)

İbrahim Yüksel

İbrahim Yüksel, Doç. Dr. Mehmet SARAY'ın yanında doktora yapmaktadır.

Rusya Türkleri arasında ilk Türkçe gazeteyi çıkaran Türk gazetecisi, âlim, filozof, eğitimci Hasan Melikzâde Zerdabî, Gökçay (1) kazasının Zerdab (2) köyünde doğmuştur. Babası Selim Bey ve dedesi Rahim Bey Zerdab köyünün mülkedar-beyiolup, şiir ve edebiyata meraklı olduklarından evlerinde konuk edilen şâirler eksik olmazmış. Hasan Bey de küçükken, evlerinde konuk olan bu şâirler ve edibler ile günlük hâdiseler hakkında babasından devamlı bilgi edinirmiş. Aydın düşünceli birisi olan Selim Bey'den Kafkasya'da olan bir çok hadiseyi öğrenerek yetişen Hasan Bey, böylece küçük yaştan itibaren vatanının tarihine ilgi duyarak, vatan sevgisini içine sindirerek büyümüşdür. (3) Hasan Bey mahalle mektebinde Kur'an okumayı ve Farsçayı öğrenip dini eğitimini tamamladıktan sonra babası Selim Bey oğlunu 1852 yılında Şemahi Rus şehir okuluna veriyor. Bu sırada 15 yaşında bulunan Hasan Bey, büyük bir kabiliyet göstererek Rusçayı kısa bir zamanda ve iyi bir şekilde öğreniyor. Bu istidadı sayesinde zamanın Kafkasya Maarif İdaresi Müdürü olan Baron Nikolay'ın dikkatini çekiyor ve Baron Nikolay onu Tiflis'e götürerek Rus gimnazyum (lise)'unun 5. sınıfına hükümet adına okumak üzere kaydettiriyor. 1861 yılında Tiflis gimnazyumunu başarıyla bitirince, yine hükümet hesabına yüksek tahsil yapmak için Moskova Üniversitesine gönderiliyor. Burada da Ziraat ve Matematik fakültesinden birincilikle mezun olunca, kendisini Profesör aday olarak Fakültede alkoyamak istiyorlar. Fakat o, memleketine hizmet etmeyi düşünerek bunu kabul etmiyor. Hasan Bey Üniversite tahsili sırasında Rus edebiyatını iyi bir şekilde incelemiş ve o zamanki Rus gizli ihtilalci dernekleriyle de yakından ilgilenmiştir. Bu derneklerin mensupları olan şâir ve edibler Fransız sosyalistlerinin faaliyetleriyle ilgilenmekte idiler. Hasan Bey bunlardan şâir Pleşçeyef'le yakın dostluk kurmuştu. Böylece Fransız sosyalistlerinin fikri hayatını ve programlarını tetkik etmiş ve memleketine muayyen bir fikir hazırlıkla dönmüştür. (4)

Hasan Bey Moskova'dan döndükten sonra, bir müddet Tiflis'de Mejevoy Plata (sınır meclisi) denilen köylülerin topraklarını taksim ve tayin eden ve anlaşmazlıkları çözen bir kurulda çalışmaya başlamıştır. Milletini aydınlatma işine bu vazifesi ile başlayan Hasan Bey, mülkedar Türklere köylülere zulüm etmeme-

lerini tavsiye ve telkin ederek, korunmasız köylüler ile çiftlik ve arazi sahipleri arasında bir ahenk sağlamaya çalıştı. Diğer taraftan çar hükümetinin ve mülkedarların köylülere toprak verme konusundaki çevirdikleri entrikaları iyi bilen Hasan Bey, bu görevi sırasında karşılaştığı anlaşmazlıklarda daima Türk köylülerinin haklarını savunarak onlara yardım etmeye çalışmıştır. Bu durum ise menfaatleri zedelenmeye başlayan Rus memurlarının, mülkedarların ve Palata (meclis) reisinin hoşuna gitmiyordu. Bu nedenle buradan ayrılmak zorunda kalan Hasan Bey, kendi ana dilinde bir istida yazamayan ve hakkını savunmaktan aciz Türk köylüsüne yardımcı olabileceği düşüncesiyle yine Tiflis'de Vilayet idaresinde memuriyete giriyor (1867). Burada da Rusça bilmediği için hükümet ve mahkeme kapılarında perişan olan Türk köylüleri için yaptığı mücadeleyi sürdürünce, Vali Golebyakin ile arası açılıyor ve buradan da ayrılmak zorunda kalıyor. Bir müddet sonra Kuba mahkemesine katip olarak giriyor. Burada da mahkemeye işi düşen Türk köylülerini soyan dilmanç (tercüman)lar ve dava vekilleri ile çatışıyor ve Rus hakimlerle yine bu yüzden geçinemiyor. Menfaatlerinin engellendiğini gören bu kişiler, Hasan Bey'i öldürmek kasdıyla bir gece evini kurşunlatıyorlar. Fakat bu hadiseden yara almadan kurtulan Hasan Bey, bu işinden de ayrılıyor. (5)

Tek başına çar idaresi ve onun Azerbaycan'daki ortakları ile mücadelesinin bir sonuç vermeyeceğini anlayan Hasan Bey, bunu başarmanın yolunun uzun vadede olabileceğini, bunun gerçekleşmesi için de halkı eğiterek, bilinçlendirerek, Türk çocuklarına iyi ve sağlam bir eğitim vererek Azerbaycan'da bir okumuşlar, açık fikirli aydınlar kadrosunun yetiştirilmesinin gerekli olduğunu sezmışti. Bu kadronun yetişmesi de eski usül mektepler ve Rus okulları ile olamazdı. Çünkü eski usül mektepler yetersizdi. Rus okullarında ise eğitim Rusça idi ve Ruslaştırma siyaseti takip ediliyordu. Yeni usûlde Türkçe eğitim yapan okullar da yoktu. Bu yüzden halk Rus okullarına güvenmiyor, buralarda okuyanlara ruslaşmış gözüyle bakıyor ve çocuklarını mollaların da tesiriyle yine kendine daha yakın bildiği mahalle mekteplerine veriyordu. Bundan dolayı Rus mekteplerinde Türk çocukları pek bulunmaz, sadece bey, mülkedar ve zenginlerin çocukları gidebilirdi ki bunların sayısı da çok cüz'î idi. Halbuki bu rus okullarında eğitimin rusça yapılmasına rağmen iyi bir eğitim verilmekte idi. Bu nedenle bu okullara halkın çocukları da gitmeli ve buralardan kuvvetli bir tahsil-

le yetişecek Türk çocukları ileride halkın aydınlanmasını ve milletin kalkınmasını sağlayacak aydın kadroyu oluşturmalı idiler. İşte bu düşüncelerle Hasan Bey, Bakû'ye gelerek üniversite diploması sayesinde gimnazyum (lise) tabiat öğretmenliğine tâyinini yaptırmıştı. Türkçe neşriyata izin verilmediğinden o sıralarda Rusça çıkan gazete ve dergilerde yazılar yazmış, öğretmenlikte sağladığı başarılarla derin bilgi sâhibi ve kuvvetli bir irade ve idâre adamı olduğunu göstermiş ve çevresinin sevgisini kazanmıştı. (6) Daha sonra Türk çocuklarını bu mekteplere çekmek için çalışmaya başladı. Bunun için de halkın ve esnafın arasında dolaşarak ilmin, okumanın, sanatın lüzumu hakkında geniş propaganda faaliyetine girişti ve bir kısım köylü ve fakir esnaf çocuklarını okula çekmeye muvaffak olabildi. (7)

Hasan Bey Rus gimnazyumundaki öğretmenliği sırasında burada okuyan fakir Türk talebelerin ihtiyaçları için de çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Mirza Fethali'nin Hacı Kara adlı komedisini ilk defa Türkçe olarak, Bakû gimnazyumundaki müslüman öğrencilerin amatör çalışmaları ile lise salonunda temsil ettirmeye muvaffak olmuştu (1973). (8) Hasan Bey bu temsilden elde edilen geliri fakir öğrencilere paylaştırılmak üzere öğrencilere bırakmıştı. Bu temsillere daha sonra da devam edildi. Böylece Azerbaycan Türk tiyatroculuğunun ilk kurucusu olma hakkını kazanan Hasan Bey, Türk hayır cemiyetliğinin de ilk kurucusu olmuştur. Sadece tiyatro temsillerinden elde edilen gelire, fakir öğrencileri okutmanın yetmeyeceğini bilen Hasan Bey, fakir öğrencilerin ihtiyaçlarını sürekli bir şekilde karşılamak için bir cemiyet-i hayriye kurmaya karar vermişti. Bu sırada Bakû'da ve diğer bölgelerde yaşayan milletlerin hepsinin bu gibi hayır cemiyetleri var olmasına rağmen müslümanların böyle bir müessesesi yoktu. İşte bu eksikliği hisseden Hasan Bey, böyle bir cemiyet için bir tüzük hazırlayarak Rus idârecilere tasdik ettirmeye muvaffak oldu. Daha sonra Bakû'nün zengin ve ileri gelenlerini Kadı Molla Cevad Ahund'un evinde toplayarak böyle bir derneğin lüzumunu anlatmıştır. Herkes bunu başlangıçta uygun görmüş, fakat konu maddî meseleye gelince ağır davranmaya başlamıştı. Bunun üzerine Hasan Bey, bu emelinden vazgeçmeyerek yaz tatilinden de faydalanıp Kafkasya şehirlerini dolaşarak, cemiyeti, Hasan Beyin büyük ve bilmek bilmeyen gay-Azerbaycan Türk-müslüman toplumu içinde sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı sağlayacak ilk hayır cemiyeti, Hasan Beyin büyük ve bilmek bilmeyen gayretleriyle tesis edilmiştir. (9)

Hasan Bey milletini kalkındırmak yolunda bu çabalarını sürdürürken, kendisine yardımcı olacak aydın bir Türk kıızı ile evlenmek istemiştir. Bu konuda şanslı yaver giderek, Tiflis'deki "Svyatoy Nina" kız okulundan mezun olan Kuzey Kafkasyalı Balkar Türklerinden Hanife Hanım Aşayova adlı bir Türk kıızı ile evlenmiştir. Böylece kendisine aydın, açık fikirli bir Türk kıızını eş olarak seçmiştir. (10)

Bakû'daki öğretmenlik görevine devam eden Hasan

Bey, bu sırada cemiyet-i hayriye'nin çalışmaları ile de ilgileniyordu. Fakat yardıma muhtaç durumda olan fakir mektepli Türk çocuklarının sayısı artarken, cemiyete yapılan âdat ve yardımlar gittikçe azalmakta idi. Nihayet zenginlerin ilgisizliği yüzünden maddî sıkıntıya düşen bu cemiyet kapanmak zorunda kalmıştır. Halbuki gayr-i müslimlerin hayır cemiyetleri yüzlerce fakir talebeyi yüksek okullarda okutarak her türlü ihtiyaçlarını karşıyorlar, maddî manevî her türlü ihtiyaçlarını temin ediyorlardı. (11)

Cemiyetin kapanması üzerine Hasan Bey, Müslüman toplumun kendi meselelerine karşı gösterdiği bu ilgisizlik ve cehâleti karşısında, toplum hayatında radikal-köklü değişiklikler yapılması gerektiğini anlamış ve bu gayenin tahakkuku yolunda en önemli vasıtalarından birinin basın olduğuna inanarak gazete çıkarmaya karar vermiştir. Böylece gazete ile milleti aydınlatmayı ve uyuduğu gaflet uykusundan uyandırmayı düşünmüştür. Hasan Bey daha Moskova'da talebe iken ana dilinde bir gazete çıkarmayı düşünmüştü. Bu sıralarda Rusya Türkleri arasında Türkçe bir gazete olmadığı gibi, pek Türkçe neşriyata da raslanmazdı. Bilhassa Fars dilinin bariz bir üstünlüğe sâhip olduğu Azerbaycan'da, Türkçenin avam dili sayılarak resmî ve edebî hayatta pek kullanılmadığı bir zamanda, Türk dilinde bir gazete çıkarmak son derece cesaret isteyen bir işti. Hasan Bey bu durumu bildiği halde azimkâr ruhu ile mücadeleye girişti. O, sonradan "Hayat" gazetesinde yayınladığı hâtıralarında gazete çıkarmaya karar verişinin sebeplerini ve çektiği güçlükleri anlatmıştır. (12) Bu yazısında müslümanlar arasında birlik olmadığı için kendi kurduğu cemiyet-i hayriyenin kapandığını, tiyatro oynanan sahnenin boş kaldığını, müslümanların birlik olmaz ve zamana uygun okullar açılmazsa sokaklarda kalan Türk çocuklarını okutmanın mümkün olmayacağını söyledikten sonra, bu zamanda ilimsiz geçinmenin (milletin hayatını devam ettirmenin) imkansızlığını, komşularının (Ermeni, Gürcü, Rus vs.) ilim tahsil edip, gün be gün ilerlediklerini ve kendilerinin mallarına mülklerine de sahip olduklarını anlatıyor. O zamanki müslüman-Türk toplumunun gaflet ve cehâletini bu şekilde anlattıktan sonra, halkın bu vaziyetini onlara kalıcı ve tesirli bir şekilde anlatmanın yolunun da, ancak gazete çıkarmak olduğunu söylüyor. Hiç değilse bu şekilde fikirler kafalara girmese bile evlere girer, evin köşesinde durur ve onu bir anlayan çıkar diyor.

O sıralarda çar hükümetinden Türkçe gazete çıkarmak müsaadesini almakta son derece zor bir işti. İşgal ettiği Türk illerinde sömürge ve Ruslaştırma siyaseti tâkip eden çarlık idâresi, gazetenin Türk milletini uyandıracığını bildiği için, bu konudaki teşebbüslere diğer Rus idâresindeki kuzey Türk illerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da izin vermiyordu. Hasan Bey 1870'den sonra gazete çıkarmak için çeşitli defalar teşebbüsterde bulunmuştu. Tiflis'de Rusça çıkmakta olan "Kafkas" gazetesinde (No: 134) 1872 yılının baş-

larında Kafkas Haberleri bölümünde, Zerdabi'nin kendi milletinin maariflenmesi uğrunda giriştiği büyük işlerden ve onun Azeri Türk dilinde bir gazete çıkarmak teşebbüsünde bulunduğu bahsedilerek şöyle denilmektedir: “.. Bakû şehrinde Tatar (Türk - Azeri) dilinde yeni hususi bir gazete çıkarmak için hazırlık işleri görülmektedir. Gazete ülkenin müslümanları arasında maarifi ve umumi faydalı malumatları yaymak maksadı taşıyacaktır. Gazete redaktörü Bakû Gimnazyasının muallimi Hasan Bey Melikov olacaktır. (13)

Ertesi yıl 12 Nisan 1873'de Hasan bey Zerdabi, Bakû valiliğine bir dilekçe ile başvurarak çıkaracağı gazetenin geniş bir programını ve fikir istikametini açıklamış ve şöyle demiştir: “Bakû şehrinde matbaa açıp, Tatar (Türk-Âzeri) dilinde pulsuz gazete neşretmek için Kuba mulkedarı General-major Abdullah Ağa Bakûhanof (14) mäne 100 manat verir. Fırsattan istifade edip aşağıdaki şartlarda bir gazete neşretmeye karar almışam:

1- Gazetenin redaktörlük ve naşirlik vazifesini men şahsen öz üzerime getürürem,

2- Gazete Bakû'de Azerbeycan dilinde Kafkas ötesi ülkesinin bütün müslüman ahali tarafından başa düşülecek sade bir dilde neşrolunacaktır. (15)

Bu sırada Bakû'ye starosiliski adlı yeni bir vali gelmişti. Maarif taraftarı olan bu vali, Hasan Bey'in maruzatını incelemiş ve gazetenin sansür vazifesini kendi üzerine alması üzerine çar hükümeti Türkçe bir gazetenin neşrine razı olmuştu. Böylece Hasan Bey, bu iş için izin almış olmasına rağmen o devirde bir gazeteyi yayımlayabilmek oldukça güçtü. Çünkü Hasan Bey'in hatıratında da belirttiği gibi, gazetenin basılacağı bir matbaa, arapça matbaa harfleri, bu işten anlayan işçi, yazar kadrosu ve yeterli bir finansman yok idi. (16) Ayrıca Rus sansürü de bu işin gecikmesine sebep oluyordu. (17) Bu güç şartlar altında işe başlayan Hasan Bey, 1875 Haziran'ında matbaa harfleri temin etmek için bizzat İstanbul'a kadar seyahat etmişti. Fakat bütün parasını bu harflere ve yol masraflarına harcadığı için, diğer masraflara parası kalmamıştı. Bu sırada dostu olan vali Starosiliski yardımına yetişti ve Hasan Bey'den bu harfleri resmi vilayet matbaahanesi adına satın alarak, bu matbaada gazetesini bastırması için de izin verdi. Bunun üzerine kâğıt ve diğer ihtiyaçları alan Hasan Bey, yazılarını da hazırlayarak 4 Ağustos 1875'de bütün Rusya Türkleri arasında ilk Türkçe gazete olan “E k i n c i”nin ilk sayısını neşretmiştir. (18) Böylece Hasan Bey Rusya Türklerinin ilk gazetecisi olarak Azerbeycan milli matbuatının temelini kurmuştur.

Gazetesinin her türlü işi ile bizzat ilgilenen Hasan Bey, öğretmenlikten kazandığı şahsi parasını da bu işe sarfediyordu. Yazı işleri ve dağıtımına Hasan Bey'in talebeleri de yardım ediyorlardı. Önceleri yüz adet kadar ancak çıkabilen Ekinci'nin 1877'de 400'den fazla müşterisi olmuştu. (19) Gazetenin daimi yazarları arasında Hasan Bey Zerdabi'den başka meşhur şair ve eği-

timci Hacı Seyyid Azim Şirvanî, Mihmandarlı Kerim Bey, Asker Ağa Adıgüzelli ve meşhur tiyatro yazarı Necef Bey Vezirli gibi devrin ileri gelen Âzeri aydınları bulunmakta ve bunlar halkın uyanmasını sağlamak için yeni ve medeni fikirleri yaymaya çalışıyorlardı. (20) Hasan Bey bazen gazetesini 8-900'e kadar bastırıyor ve satıştan artan gazeteleri, halkın gazete okumayı alışkanlık edinmeleri için bedava dağıttırıyordu. (21) Böylece Ekinci 1877 yılının sonlarına kadar devam etti. Bu sırada 93 Harbi denen Osmanlı-rus harbi başlamış ve Rus hükümeti de Rusya'daki Türkler üzerinde baskılarını ve sansürlerini daha da artırmışlardı. Ekinci'nin çıkarılmasında Hasan Bey'e büyük yardımları dokunan vali Starosiliski gitmiş, yerine gelen Biryogini ise sansür konusunda çok dikkatli davranmaya başlamıştı. Artık Ekinci'de siyasi haberler basılmıyordu. Sansür o kadar şiddetlenmişti ki, 1877'de Moskova'da serçelerin bile donduğu soğukun müslümanlarca Allah'ın Ruslara gazabı şeklinde yorumlanabileceği gerekçesiyle Ekinci'de yayınlanmasına izin verilmemişti. (22) Bu sırada Dağıstan'da çıkan bir isyan şiddetle bastırılarak, içinde Hasan Bey'in talebelerinin de bulunduğu Lezgi, Çerkes ve Çeçenlerin bir çok ileri geleni kurşuna dizilmişlerdi. Çar hükümeti Azerbeycan'da da böyle bir hareket olmasından korkuyor ve Ekinci'yi kapatmak için bahaneler arıyordu. Kafkasya'da başlayabilecek bir isyan hareketinde Türkler arasında milli şuur tohumları saçan Ekinci'nin büyük rol oynayacağından çekiniliyordu. (23) Hakikaten de bu gazete millet arasında ilim ve irfan tohumlarını saçmak itibarıyla mecazen bir Ekinci olduğu gibi, naşirinin ihtisasından dolayı da haiz olduğu muhteviyat itibarıyla de Ekinci idi. (24) İşte bu kritik durumda Hasan Bey'in gazetesinde neşredilen bir mani, jurnalciler tarafından siyasi bir benzetme ile Rusya aleyhtarlığı şeklinde bildirilmesi üzerine Ekinci, 1877 yılının sonlarında kapatılmıştır.

Gazetesi kapatılan Hasan Bey'in Âzeriler arasındaki nüfuzundan hala endişelenen çar hükümeti, onun milleti uyandırma yolunda yaptığı faaliyetlere engel olmak için Azerbeycan'dan uzaklaştırmayı düşünmüş ve onu Rusya içlerinde Türk talebesi olmayan Kutayis ve Yekaterinadar şehirlerinin gimnazyalarına tayin etmek istemiştir. Milletinden ayrılarak müslümanların meselelerinden alıkonulmasını kendisi için ölüm kabul eden Hasan Bey, bu durum karşısında öğretmenlikten istifa etmiş ve Osmanlı-Rus harbi bitene kadar Bakû'da kalmıştır. Fakat hükümet tarafından sürekli kontrol altında tutulmaya başlayan Hasan Bey, Bakû'de kalmasının milleti için çalışmasına imkân vermeyeceğini görmüş ve doğduğu yer olan Zerdab'a gitmiştir (1880). (26)

Hasan Bey burada da milleti için çalışmasına devam etmiş, fakir halkın ve köylülerin haklarını müdafaa etmiş ve onların aydınlanması için gayret safretmiştir. Köylüler için hükümete dilekçeler yazmış, karşılığında para vermek isteyenleri ise bu para ile Kırım'da Ga-

spirallı. İsmail Bey'in Tercüman gazetesine abone olmalarına ikna etmiştir. Tercüman'a abone olan Hasan Bey, bu gazetenin Azerbeycan'da da okunması ve yayılması için çalışmaktaydı. Hasan Bey ayrıca, o sıralarda Tiflis'de çıkmakta olan, dostu Niko Nikolâdze'nin "Obzor" (daha sonra Novoye Obzoreyne) (Görüş, Panorama) gazetesinde köylülerin haklarını müdafaa eden ve uğradıkları haksızlıkları dile getiren yazılar yayınlamıştır. (27)

Bu sıralarda felç hastalığına tutulan Hasan Bey, 16 yıllık bir ayrılıktan sonra tekrar tedavi amacıyla Bakû'ye dönüyor. Burada öğretmenliği, cemiyetçiliği ve İkinci gazetesi ile 15 yıl önce ettiği tohumların mahsullerini gören Hasan Bey, mücadelesine daha bir hız veriyor. O sıralarda Bakû'de çıkmakta olan Rusça "Kaspi" gazetesinde yazılar yazıyor. Bakû şehir meclisi Duma'ne de seçilen Hasan Bey, bundan sonra Duma'da fakir halkın ve milletin haklarını savunma yolunda hayatının sonuna kadar çalışıyor. Fakir semtlerde mektep ve hastahane açılması ve buralara medeni ihtiyaçlar götürülmesi için çaba sarf ediyor. Ayrıca parasız olan ve fakir halkın çocuklarının da devam ettiği Rus-Tatar okulu denilen ilkokulların yenilerinin açılmasına ve bu okullarda Türkçe ders programlarının artırılmasına çalışıyor. (28) Bunun yanında o sıralarda çarlık tarafından tahrik edilen Türk-Ermeni münaferetini gidermek için faaliyetlerde de bulunuyor. Hatta, bu sırada öldürülen Lalayef adlı bir ermeninin cenazesine giderek halka hitap ediyor ve fitne çıkarıcıları (rusları) açıklayarak aradaki düşmanlığı kaldırma-ya çalışıyor. (29)

Hasan Bey kadınların da Azerbeycan Türk toplumunda kendi yerlerini tutabilmeleri için, onların da okumaları gerektiğine inanıyordu. Bu düşünceyle de daha Zerdab kasabasında iken kız mektepleri açılması konusunda valiyeli bir dilekçe vermiş, fakat bu, Rus hükümetince tehlikeli görülerek kabul edilmemişti. Bakû'ye döndükten sonra da bu konudaki teşebbüslerine devam etmiş ve başta Hacı zeynelabidin Takiyef olmak üzere Âzeri zenginlerinin desteğini kazanmıştı. Hatta bu konuda Kırım'da çıkan Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinin 1896 yılı 14 sayılı nüshasında Bakû'de müslüman kızların tahsil ve terbiyesine mahsus büyük fenni ve edebi mektep tesisine karar verildiğine dair bir haber de çıkmıştı. (30) Hasan Bey bu konuda hükümete tekrar başvurmuştu. Nihayet Hacı Zeynelabidin Takiyef Hasan Bey'in bu başvurusunu takip ederek II. Nikola'nın taç giyme gününden de istifade ederek Rus hükümetinden Azerbeycan'da bir kız okulunun açılmasına müsaade almıştı. Böylece 1901 yılında Bakû'de "Aleksandriyevski" adıyla bir Türk kız ortakokulu Hacı Zeynelabidin ve Hasan Bey Zerdabi'nin teşebbüsleriyle açılmış oluyordu. Okulun yönetmeliğini Hasan Bey hazırlamış ve ilk müdürlüğüne de Hasan Bey'in karısı Hanife Hanım getirilmişti. Okulun maddi destekçisi ise Hacı Zeynelabidin Takiyef idi. (31)

Hasan Bey Bakû'deki genç muallimlerle de zaman za-

man sohbetler yapar, onları bilgi ve tecrübelerinden yararlandırmaya çalışırdı. Bu genç muallimler de kendisinden ve sohbetlerinden son derece hoşlanırlardı. 1906 yılında Hasan Bey'in teşvikleri ile "birinci Türk Muallimler Kurultayı" toplanmıştı. Bu kurultay bir çok istekleri ihtiva eden bir takım kararlar almıştı. Bu kararları hükümete sunarak uygulanmasını talep etmek isteyen öğretmenlerin başında Neriman Nerimanov bulunuyordu. Hasan Bey ise bunlara karşı olarak "bundan bir şey hasıl olmaz, çünkü talep edenlerin kuvvetleri hazır değildir" diyor ve hükümetin bunu kabul etmeyeceğini belirtiyordu. Fakat bu kararlar Hasan Bey'in karşı çıkmasına rağmen hükümete sunulmuştu. Rus hükümeti ise bunları kabul etmemiş ve kurultaya katılan öğretmenleri muhtelif bahanelerle işten uzaklaştırmaya başlamıştı. Diğer yandan bu kurultayın faydalı yanları olmuştu. Türk muallimlerine öz ana dillerinin varlığı fikrini vermiş ve Türk öğretmenler her şeyden önce Türk dilini öğrenmeye ve bu dilde tedrisat yapmaya önem vermeye başlamışlardı. Bu kurultayın ikincisi ertesi yıl (1907) toplanmış, fakat Hasan Bey buna hastalığı nüksettiği için katılmamıştı. (32) Nihayet, milletin haklarını müdafaa için Rus hükümeti nezdinde mücadele etmek, toplumdaki cehalet ve skolastik düşünceyi kaldırmaya çalışmak, milletini cehalet ve hurafelerden kurtararak medeni milletler, vatanını medeni ülkeler seviyesine çıkarmak, milletin uyanması ve ilerlemesi için çalışmak ile geçen mücadele ve gayret dolu 70 Yıllık bir ömrün sonunda Hasan Bey, 1907 yılı Eylül'ünde Bakû'de vefat etmiştir. (33)

Hasan Bey'in gerçekleşmesi için bütün hayatı boyunca durmadan ve yorulmadan çalıştığı davalar Avrupa usulünde Türkçe tedrisat yapacak milli mektepler açmak, milli tiyatro tesis etmek, milli hayır cemiyetleri kurmak ve milli matbuat meydana getirmekten ibaretti. Millete önderlik edecek hakim tabakasını kaybetmiş olan ve milli devlet teşkilatından mahrum Azeri Türkleri gibi esir milletlerin hayatında bu tür içtimaî müesseseler ve teşkilatların oynadıkları tarihi rol, milletlerin uyanış ve yükselişlerinde mühim yer tutmaktadır. İşte Hasan Bey Zerdabi'nin gerçekleştirmeye çalıştığı teşebbüsler Azerbeycan Türklerinde milli bir şuurun ve milli bir iradenin doğmak üzere olduğunu göstermekteydi. (34)

Hasan Bey'in ele aldığı içtimaî meseleler arasında esas olanı "Milli mektep" idi. Diğerleri kendi başlarına milli-medeni değeri taşımakla beraber, Hasan Bey için esas gayeyi teşkil eden ve "Milli Ziyalı" (aydın) kadroyu yetiştirecek olan "Milli Mekteb"i gerçekleştirecek yardımcı müesseselerdi. (35) Bu maksatla yani milli aydın kadroyu yetiştirecek milli mektebi gerçekleştirmek yolunda ilk olarak Mirza Fethali'nin milli komedilerini temsil etmek üzere milli tiyatro temsilatine başlamış, müslümanlar arasında yardımlaşma ve dayanışmayı sağlamak için cemiyet-i hayriye kurmuş, fikirlerini daha tesirli bir şekilde yayabilmek için ga-

zete çıkararak milli basın temellerini atmıştır. Aynı zamanda mekteplerde öğretmenlik yaparak milli aydın kadronun yetişmesine bizzat hizmet etmiştir. Onun bu faaliyetlerinin neticeleri bilhassa 1905'den sonra görülmeye başlanmış, büyük bir milli aydın kadrosu yetişerek fikri, edebi, sanat ve kültürel alanlarda gelişmeyi ve ilerlemeyi sağlamış ve Azerbeycan'ı istiklale götürmüştür.

Hasan Bey'in fikirlerini ihtiva eden yazıları Ekinci, rusça Kaspi ve Hayat gazetelerinde çıkmıştır. Onun bu yazılarında batılılaşmak, Avrupa'nın fen ve ilimlerini ve kendi milleti için faydalı yanlarını almak düşüncesi yanında hürriyetçi ve milliyetçi bir Türkçülük fikri de görülür. Fakat Türkçülük, o zaman Azerbeycan'da henüz bilinçli bir hareket olmadığı ve yeni yeni belirlemeye başladığı için Zerbadi'nin bu konudaki fikirleri pek dikkati çekmemiştir. Şuurlu bir şekilde olmasa da Zerbadi'nin başlattığı Türkçülük hareketi, Azerbeycan'da XX. yüzyıl başlarında Hüseyinzade Ali Bey ile gerçek temsilcisini bulmuş ve milli bir hareket haline gelmiştir. (36)

Hasan bey Avrupalı fikir ve medeniyetin alınmasını ve yeni usul milli mektepler açılması fikrini savunurken yazı dilinin sadeleşmesine de çalışmış ve Türk lehçelerinin birleştirilmesi fikrini ileri sürmüştür. (37) O, aydınlara hitap ederek, Türkçenin halkın anlayacağı bir şekilde kullanılmasını istiyor ve şöyle diyor: Türkler öz dillerini yitirmişler, sizin sözlerinizi onlar anlamıyorlar, onların dilini tapın (bulun), verin, (böylece) onlar yaşasın kabağa (ileriye) gitsinler." (38) Türk milletinin yaşamasının ve ilerlemesinin, ana dili Türkçe ile mümkün olacağını söyleyen Hasan Bey'in belirttiği, edebî lisanın halk diline yaklaşması, onun medeni millet ülküsünün en büyük unsurunu teşkil ediyordu. Onun bu fikri ve Türk dili davasını savunduğu Ekinci gazetesi, yalnız milli değil aynı zamanda demokratik bir hadise olmuştu. Çünkü Hasan Bey Ekinci ile, hanlıklar devrinin edibleri gibi saray ve etrafındaki yüksek zümreye değil, sade bir halk lisanı ile millete hitap ediyor ve mahalli bir hedef değil milli bir maksat güdüyor ki, bu da halkı aydınlatmaktı. (39) Diğer yandan Hasan Bey'in Ekinci'de kullandığı sade Türkçe, hala İran'ın tesirinde bulunan ve farsçayı ön planda tutan bir kısım şii hocalar ve asilleri endişelendirmiş ve bunlar bu sade Türkçenin Azerbeycan'ın yerli Türk dili olacağı korkusuyla harekete geçmişlerdi. (40)

Hasan Bey Türk dilinin sadeleşmesi fikrini savunurken, uydurma dilin eğitim ve kültür hayatına hizmet edemeyeceği düşüncesi ile İstanbul'dan getirilecek okul kitaplarının ıslahı üzerinde de durmuş ve bunların sadeleştirilmesinde ısrar etmiştir. Zerbadi'ye göre milli birliği temin edecek olan Türkçe, ancak ileride hürriyete sebep olacak mektep, kültür ve usul-ü cedid üzerine yapılacak eğitim ve öğretim ile kabil idi. Böylece, XIX. asrın birinci yarısında isabetli görüşü ile milli eğitim ve öğretimin yalnız ana dil sayesinde gelişebileceğini hissettiren Abbaskulu Ağa Bakûhanlı'nın fikri, gerçek temsilcisini bu asrın sonlarında Ha-

san Bey Zerdabi'nin şahsiyetinde bulmuştur. (41)

Hasan Bey'in ortaya attığı ana prensipler arasında hürriyet fikri de mühim bir yer işgal eder. O bu konuda ailede, hayatta, cemiyette, siyasette tahakküm olduğundan şikayet ederek şöyle demektedir: "Mağrib zeminde hürriyet cârî olduğu için medeniyet inkişaf etmiştir, bizim maşrik zeminde ise hürriyet yoktur ve hürriyet olmadıkça da terakki etmemiz imkân haricindedir." (42)

Hasan Bey Zerdabi faaliyet ve fikirleriyle, XIX. asrın son çeyreğine ve XX. asrın başlarında fikir hayatının en büyük temsilcisi olarak yeni yetişen Azerî aydınlara düşünce kaynağı olmuş, büyük bir yenilikçi ve fikir adamıdır.

1. Gökçay: Kür nehri kuzeyinde Şemahi'nin batısındadır.
2. Zerdab: Kür nehri üzerinde Berde ile Berzenç arasındadır.
3. Azerbeycan Matbuâtının 50 Yılığ ve İkinci, 1926, Bakû, Komünist Gazetesi Neşriyatı, s.15,16.
4. Aynı eser, s.17-18; A.Caferoğlu Azerbeycan, İstanbul 1940, s.26
5. Azerbeycan Matbuâtının 50 Yılığ, s.19-22.
6. H.Baykara, Azerbeycan'da Yenileşme Hareketleri, s.134.
7. Caferoğlu, aynı eser, s.27.
8. A. Yurtsever, Azerbeycan Dram Edebiyatı, Ankara, 1950, Azerbeycan Kültür Derneği yay., s.5.
9. Azerbeycan Matbuâtının 50 Yılığ, s.26.
10. Aynı eser, .27.
11. Aynı eser, s.28
12. Hayat, sy.115, 1905, Bakû. Bu nüshayı teptis edemedik, fakat Azerbeycan Matbuâtının 50 Yılığ adlı eserde, bu gazeteleri aynen alınan Hasan Bey'in hatıratı mevcuttur. s.1-11.
13. Mişiyev, "M.F.Ahundov'un Bir Mektubunun İzi İle" (Azerbeycan - Gürücü Edebi Alakaları Tarihinden), Azerbeycan SSR İlimler Akademisinin Haberleri, Edebiyat, Dil ve İncenanat serisi, 1986, No: 2, S.45.
14. Bakû Hanlarının neslindedir. Devrinin tanınmış müterakkî aydınlardan olup, Rusya (Kend, Azerî Türkçesinde köy kelimesi yerine kullanılmaktadır) Tasarrufatı Cemiyeti Kafkasya Şubesinin hakiki uzvu olmuştur. Hasan Bey Zerdabi ile mektuplaşmaları ve dostluk münasebetleri olup, Tiflis ictimai-medeni muhitinde nüfuzlu bir aydın olarak tanınmış ve Ekinci'nin finansmanında ve neşrinin süratlendirilmesinde faal rolü olmuştur. (Mişiyev, aynı eser, s.46-47). Bununla birlikte Abbaskulu Ağa Bakûhanlı ile karıştırılmamalıdır zira Abbaskulu Ağa 1847'de vefat etmiş olup, Zerdabi ile münasebet kurmuş olması imkansızdır.
15. Mişiyev, aynı eser, s.46-47.
16. Azerbeycan Matbuâtının 50 Yılığ, s.6.
17. Mişiyev, aynı eser, s. 47.
18. Azerbeycan Matbuâtının 50 Yılığ, s.7: M.Bala, "Zerdabi Hasan Bey", Türk Yurdu, c.XXIV, sy.2 (15 Eylül 1942), s.60, M.Bala Ekinci'nin neşir tarihini bugün kullandığımız Gregoryen takvimine göre 4 Ağustos 1875 olarak vermiştir; diğer yerlerde ve Hasan Bey'in hatıratında verilen 22 Temmuz 1875 tarihli; Rusya'da 14 Şubat 1918'den önce kullanılan Julian takvimine göre; bu farklılık Julian takviminin bugün kullanılan Gregoryen takvimine göre 13 gün geriden gelmesinden doğmaktadır.
19. Azerbeycan Matbuâtının 50 Yılığ, s.9
20. Bala, aynı eser, s.60; Caferoğlu, Azerbeycan, 1940, s.29.
21. Azerbeycan Matbuâtının 50 Yılığ, s.8.
22. Aynı eser, s.39.
23. Aynı eser, s.40
24. "Zerdabi Melikzade Hasan Bey", Yeni Kafkasya, sy.9 (1 Mart 1926), s.4.
25. "Bir Maninin Tarihi", aynı eser, s.8. Ekinci'nin son sayısında aşağıdaki mâni yayınlanmıştır: Azizim Karkalandı, Kar yağdı karkalandı, Kargalar Laçın oldu, Laçınlar Kargalandı. Journalier bu maninin siyasi bir benzetmeden ibaret olduğunu hükümete bildirmişler, buradaki Laçın yani Şahinden maksadın Türkiye, Karga'dan muradın ise Rusya olduğu şeklinde yorumlamışlar, zaten fırsat arayan hükümet bunun üzerine Ekinci'yi kapatmıştı.
26. Azerbeycan Matbuâtının 50 Yılığ, s.10-11 ve 40.
27. Aynı eser, s.41-42
28. Aynı eser, s.43-44.

29. Aynı eser, s.45
 30. M.Bala, "Zerdablı Hasan Bey-II" Türk Yurdu, sy.3-5
 31. Azerbaycan Matbuatının 50 Yılı, s.45
 32. Aynı eser, s.46.
 33. Aynı eser, s.47; M.Bala, "Zerdablı Hasan Bey-I", Türk Yurdu, s.2 (1942), s.58. Azerbaycan Matbuatının 50 Yılı adlı eserde Hasan Bey'in ölüm tarihi Kasım 1907 olarak verilmiştir. M.Bala ise Hasan Bey'in 35. ölüm yıldönümü münasebetiyle yayınladığı makalede (Türk Yurdu, Eylül 1942) Eylül-1907'de vefak ettiği yazmaktadır. Hasan Bey'in ölümünün birinci yıldönümü münasebetiyle Bakü muallimleri tarafından Debistan mecmuasının 9. (Eylül) sayısının neşredilmiş olması, M.Bala'nın tespitini doğrulamaktadır.

34. Bala, aynı eser, s.58.
 35. Bala, aynı eser, s.59.
 36. Aynı müellif, Milli Azerbaycan Hareketi, Berlin, 1938, s.33
 37. Aynı müellif, aynı eser, s.32.
 38. Bala, "Zerdablı Hasan Bey-II" Türk Yurdu, 1942, sy.3-5, s.94.
 39. M.E. Rezulzade, "Azerbaycan Matbuatının Piri", Azerbaycan derg., 1952, sy.4, s.2
 40. S.A.Zenkovski, Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık, çev: I.Kantemir, İstanbul, 1983 (ikinci baskı), s.82.
 41. A.Caferoğlu, "Azerbeycan'da Maarif Hareketleri", Türk Kültürü, 1964, sy. 19, s.131-132.
 42. Bala, aynı eser, s.95 ve aynı müellif, Milli Azerbaycan Hareketi, s.32.

TÜRKİSTAN TÜRKMEN ATASÖZLERİ VE DEYİMLERİ İLE ANADOLU TÜRK ATASÖZLERİ VE DEYİMLERİNİN MUKAYESESİ

Çağatay KOÇAR

Bugün Türkiye dışında milyonlarca Türk'ün yaşadığı herkese mâlum. Tarihin bir cilvesi olarak Türkiye dışında yaşayan milyonlarca Türk malesef bağımsızlıktan mahrumdur. Onların siyasî bağımsızlıkları olmadığı için türlü maddî ve mânevî baskılar altında yaşamaktalar. Buna rağmen onlar millî benliklerini devam ettirmek için doğrudan doğru veya dolaylı yollarla faaliyetlerini yürütmekteler.

"Aynı dilin şive ve lehçelerini konuşan bu insanlar, kök olarak aynı kültürden gelmektedirler. Bu kültür birliği, her ne kadar, sonradan türlü iç ve dış etkenlerle ayrıcalık göstermiş ise de özdeki bütünlük bozulmamıştır. Bundan dolayı Türk dünyasının atasözleri arasında da büyük benzerlikler ve tıpkılıklar görülür." (Aydın Oy, Tarih boyunca Türk Atasözleri, sayfa 70, İst-1972)

Türk toplumları birbirinden uzun yıllar kültür, tarih, coğrafya konum ve bir takım sebepler yüzünden ayrı ve uzak kalmalarına bakmayarak, atasözlerindeki ortak yönlerini saklamaya muvaffak olmuşlardır.

Türkiye dışında Anadolu Türkçesine en yakın olan Türkmen Türkçesi sayılır. Türkistan'daki Türk boylarında nakıl, makal ve matal olarak geçen atasözleri evladların, ecdatların, hayat tecrübeleri, cemiyetteki münasebeti, tarihî, mânevî haleti, estetik duyguları ve güzel faziletlerinin ifadesi olarak tarif edilir.

Özbek Türk şivesinde atasözü "makal" olarak veya masal, matal, zarbulmasal, nakl, hikmet, hikmetli söz, tanbeh, maşayıklar sözü, hikmetli makal, danışmander sözü, atalar sözü gibi isimlerle de söylenir. (Özbek Sovyet Ansiklopedisi, cilt 7, sayfa 82-83, Taşkent-1976)

Türkmen şivesinde atasözüne, "Nakıl" denir ve kısaca şöyle tarif edilir; Kısa sözle, ince ustalıkla dizilen, derin ve geniş mânaları anlatan halk düşünce-fikrinin mahsullerinden biridir. (Türkmen Poeziyasının Antolojisi", Sayfa 75, Aşkabat, 1958)

Türkmenler deyime ise, atalar sözü der ve kısa kelimelerle dizilen az ve öz mânalı sözlerden ibaret, çoğunlukta ikinci mânada veya kinayeli şekilde, ibret verici öğüt ve nasihatlı sözlerdir, diye ifade ederler. (Türkmen Sovet Ansiklopedisi, cilt-1, Sayfa 220, Aşkabat, 1974)

Türkistandaki başka Türk boylarında atasözü ve deyimleri aynı şekilde tarif ederler.

Türkistan Türkmen boyunun atasözleri ve deyimlerinin Anadolu Türk atasözü ve deyimleri ile ne kadar yakın olduğunu aşağıda verdiğimiz misallerde açıkça görülmekte. Türkçenin Türkmen şivesile söylenmiş bu atasözleri, tabii olarak diğer Türk boylarında da sadece şive değişikliğiyle aynı anlamda kullanılmakta.

Tebliğde Türkmen atasözleri ve deyimlerinin tasni-

fi üstünde durmadan, sadece benzer yönleri gösterilecektir.

Türmen şivesinde:

"Acala çâre yok."

Sözü Anadolu Türkçesinde:

"Ecele çâre olmaz." şeklinde söylenir.

Türmen şivesindeki:

"Acalı yeten tilki, hinine basar yerer."

Sözü Anadolu:

"Eceli gelen köpek cami duvarına siyer." halinde devam ettirilmekte.

Türkmenler:

"Aç başım dinç gulagam."

der ise, Anadolu Türkleri:

"Aç kulağım, dinç kulağım." diyerek devam ettirmekteler.

Türkmen:

"Aç tavuk düşünde darı görer."

Anadolu:

"Aç tavuk düşünde darı (buğday harmanı) görür."

Türkmen:

"Adam alası içinde, havyan alası dışında."

Anadolu:

"Adamın alası (alacası) içinde, davar alacası dışındadır."

Türkmen:

"Ağacın içinden gurt iyer."

Anadolu:

"Ağacı içinden kurt yer."

Türkmen:

"Ağacı yaşlıktan bük."

Anadolu:

"Ağaç yaş iken eğilir."

Türkmen:

"Akıl yaşda bolmaz, başda bolar."

Anadolu:

"Akıl yaşta değil, baştadır"

Türkmen:

"Alma biş, ağzıma düş."

Anadolu:

"Armut piş, ağzıma düş."

Türkmen:

"At alsang, yorga bilen yörüş al; ayal alsang akıl bilen hüş al."

Anadolu:

"At alırsan taydan, kız alırsan soydan."

Türkmen:

"Arzan illetsiz bolmaz, baha hikmetsiz."

Anadolu:

"Ucuzdur illeti var, pahalıdır hikmeti var."

Türkmen:

"Aval gızını urmasan, song dızını urarsın."

Anadolu:

"Kızını dövmeyen, dizini döver."

Türkmen:
"Ayda gelsen, ayak iyersin, günde gelsen tayak."

Anadolu:
"Ayda gelen doğan olur, günde gelen sogan."

Türkmen:
"Az bolsun saz (uz) bolsun"

Anadolu:
"Az olsun, öz olsun."

Türkmen:
"Az gürlle, uz gürlle."

Anadolu:
"Az söyle, öz söyle."

Türkmen:
"Bal" diyenin bilen ağız süycemez."

Anadolu:
"Bal" demekle ağız tatlanmaz."

Türkmen:
"Bal tutan barmagını yalar."

Anadolu:
"Bal tutan parmağını yalar."

Türkmen:
"Baş bolmasa, gövde leş."

Anadolu:
"Baş olmazsa, gövde leş."

Türkmen:
"Bir gulagından girip, beylekisinden çıktı."

Anadolu:
"Bir kulağından girer, bir kulağından çıkar."

Türkmen:
"Bir elde iki garpız tutdurmaz."

Anadolu:
"Bir elde iki karpuz tutulmaz."

Türkmen:
"Bolcak oğlan bolşundan belli."

Anadolu:
"Adam olacak (kimse) küçük yaşta belli olur."

Türkmen:
"Boyu bir gariş, sakgalı iki kariş."

Anadolu:
"Boyu bir kariş, sakalı iki kariş."

Türkmen:
"Bu günki etçegini erta goyma."

Anadolu:
"Bugünkü işini yarına bırakma."

Türkmen:
"Buğday nanın bolmasa, buğday sözün yok mudı?"

Anadolu:
"Buğday dilli olmak."

Türkmen:
"Çağırılan yerinde irinme, çağırılmadık yerinde görünme."

Anadolu:
"Çağırılan yerinde erinme; çağırılmayan yere görünme."

Türkmen:
"Dağ daga govuşmaz, adam adama govşar."

Anadolu:
"Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur."

Türkmen:
"Dama dama köl bolar, hiç dammasa çöl bolar."

Anadolu:
"Damlaya damlala göl olur, aka aka sel olur."

Türkmen:
"Dil gılıçdan yiti."

Anadolu:
"Dil kılıçtan keskindir."

Türkmen:
"Doğru geplin dostı yok."

Anadolu:
"Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar." veya "Doğru söz acıdır."

Türkmen:
"Dokun açdan habarı yok."

Anadolu:
"Tok açın halinden bilmez."

Türkmen:
"Dongozdan bir tüy yolmak yolmalıdır."

Anadolu:
"Domuzdan bir kıl çekmek."

Türkmen:
"Dost başına iş düşende tanalar."

Anadolu:
"Dost kara günde belli olur."

Türkmen:
"Dostunga da sır berme dostung ate dostı bar."

Anadolu:
"Dostuna söyleme sırrını, dostununda dostu var."

Türkmen:
"Düşmanın peşeçe bolsa, pilçe gör."

Anadolu:
"Düşman karınca ise sen fil san."

Türkmen:
"Düye öz boynuning egrisini bilmen, yılanı egri diyer."

Anadolu:
"Deve kendi kamburunu görmez karşısındakini görür."

Türkmen:
"Egri otur-da, doğru sözle."

Anadolu:
"Eğri otur doğru söyle."

Türkmen:
"Elden çıksan çık, ilden çıkma."

Anadolu:
"Elden çıkan ele girmez." veya "Elden çıkan şeyle övünülmez."

Türkmen:
"Emgenmedik oğlana emçek yok."

Anadolu:
"Ağlamayan çocuğa meme vermezler."

Türkmen:
"Enesini görüp gızını al, gırasını görüp bızın al."

Anadolu:
"Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al."

Türkmen:

“Garga gargan gözüni çokmaz.”

Anadolu:

“Karga karganın gözünü oymaz.”

Türkmen:

“Garga da öz balasına ap-agım diyer, kirpi de öz çagasına yumşaçağım diyer.”

Anadolu:

“Karga yavrusunu ‘pamuğum’ (kardan ak yavrum) diye severmiş.”

“Karga yavrusuna bakmış da: ‘Ah benim al topuklu evladım’ demiş.”

“Kirpi de yavrusunu ‘pamuğum’ diye severmiş.”

Türkmen:

“Garnı doysa da, gözi doymaz.”

Anadolu:

“Karnı tok, gözü aç.”

Türkmen:

“Geçe can gaygi, gassaba yag.”

Anadolu:

“Keçi can kaygısında, kasap yağ kaygısında.”

Türkmen:

“Gızım, sana aydayım, gelnim, sen düş. (eşit)”

Anadolu:

“Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla.”

Türkmen:

“Gülme gonşına geler başına.”

Anadolu:

“Gülme komşuna, gelir başına.”

Türkmen:

“Her kimin öz dogan cayı özüne Müsür.”

Anadolu:

“Herkes kendi yurdu güzel görünür.”

Türkmen:

“Her kim ekenini orar.”

Anadolu:

“Herkes ektiğini biçer.”

Türkmen:

“İki goçun kellesi bir gazanda gaynamaz.”

Anadolu:

“İki koç kafası (başı) bir kazanda kaynamaz.”

Türkmen:

“İt ite buyrar, it guyrugına buyrar.”

Anadolu:

“İt ite, it de kuyruğuna buyurmuş.”

Türkmen:

“İt üyrer, kerven geçer.”

Anadolu:

“İt ürür, kervan yürür.”

Türkmen:

“İyenimiz ayrı gitmeydi.”

Anadolu:

“Yediği, içtiği ayrı değildi.”

Türkmen:

“İnne bilen guyı gazan yah.”

Anadolu:

“İgne ile kuyu kazmaya benzer.”

Türkmen:

“Kelle bolsa, selle tapılar.”

Anadolu:

“Kelle sağ olsun, cihan da bir külah eksik değil!”

Türkmen:

“Kicicik daş baş yarar.”

Anadolu:

“Küçük taş da baş yarar.”

Türkmen:

“Köp damcadan köl bolar.”

Anadolu:

“Damlaya damlaya göl olur.”

Türkmen:

“Köp sözün azı yağşı, az sözün özi yağşı.”

Anadolu:

“Çok lakırdı baş ağrıtır.” veya “çok sözün çok sakatı olur.”

Türkmen:

“Köp yaşayan bilmez, köp gezen (gören) bilir.”

Anadolu:

“Çok yaşayan değil, çok gezen bilir.”

Türkmen:

“Mıhman köy eyesının gulı.”

Anadolu:

“Misafir ev sahibinin bağlı kuzusu.” veya “Misafir ev sahibinin danasıdır.”

Türkmen:

“Nadan dostdan, dana düşman yağşıdır.”

Anadolu:

“Akıllı düşman, akılsız dosttan yeğdir.”

Türkmen:

“Ne habar bar, ne hatır”

Anadolu:

“Ne gelen var, ne giden.”

Türkmen:

“Ne toya yarar, ne yasa.”

Anadolu:

“Ne ağlar, ne düğüne gitse oynar.”

Türkmen:

“Ne çiş köysün, ne kebab.”

Anadolu:

“Ne şiş yansın ne kebab.”

Türkmen:

“Oglana yumuş buyr, izinden özünğ yuvür.”

Anadolu:

“Çocuğa iş buyur, arkasından koş koş dur.” veya “Çocuğa iş buyuran ardınca kendi gider.”

Türkmen:

“Peleging çemmerinden geçen.”

Anadolu:

“Feleğin çenberinden geçmiş.”

Türkmen:

“Pişigin ölümü sıçana bayram.”

Anadolu:

“Kedi öldü, fareler baş kaldırdı.”

- Türkmen:
"Saman astından suv goyberen."
- Anadolu:
"Saman altından su yürütür."
- Türkmen:
"Serçeden gorkan, darı ekmez."
- Anadolu:
"Serçeden korkan darı ekmez."
- Türkmen:
"Söz berdinmi, sözünde dur."
- Anadolu:
"Söz verme, verdinse dönme."
- Türkmen:
"Suv içene yılanam degmez."
- Anadolu:
"Su içene yılan bile dokunmaz."
- Türkmen:
"Sürüden ayrılan goynı gurt iyer."
- Anadolu:
"Sürüden ayrılanı kurt kapar."
- Türkmen:
"Süytde agzı bişen, suvı üflap içer."
- Anadolu:
"Sütten ağzı yanan, yoğurdu üfleyerek içer."
- Türkmen:
"Taze küyzen suvı sovuq."
- Anadolu:
"Yeni testi suyu soğuk tutar."
- Türkmen:
"Tıg yarası biter, söz yarası bitmez."
- Anadolu:
"Kılıç yarası sağalır, dil yarası sağalmaz."
- Türkmen:
"Tikensiz gül bolmaz, zehersiz bal."
- Anadolu:
"Dikensiz gül olmaz, engelsiz yar olmaz."
- Türkmen:
"Yağsı ata bir gamçı, yaman ata mün gamçı."
- Anadolu:
"İyi at kendine çibık vurduramaz."
- Türkmen:
"Yağsılık et de derya at, balık biler, balık bilmeşe halık biler."
- Anadolu:
"İyilik et denize at balık bilmezse Hâlik bilir."
- Türkmen:
"Yağsı söz yılanı hininden çıkarar."
- Anadolu:
"İyi söz ile yılan ininden çıkarır."
- Türkmen:
"Yağmırdan (yağışdan) gaçıp, damca uçradım."
- Anadolu:
"Yağmurdan kaçarken, doluya tutuldu."
- Türkmen:
"Yatan yılanın guyrugını basma."
- Anadolu:
"Yatan yılanın kuyruğuna basma."

- Türkmen:
"Yekelik hudaya yağsı."
- Anadolu:
"Yalnızlık Cenab-ı Hakka mahsustur."
- Türkmen:
"Yel bolmasa, ağaç başı gımıldamaz."
- Anadolu:
"Rüzgar esmeyince yaprak kımıldamaz."
- Türkmen:
"Yer alma, gonşı al."
- Anadolu:
"Ev alma, kendine komşu al."
- Türkmen:
"Yere bakandan er gorkar."
- Anadolu:
"Yere bakar, yürek yakar."
- Türkmen:
"Yorganına göre ayak uzat."
- Anadolu:
"Ayağımı yorganına göre uzat."

Yukarıda verdiğimiz misallerde görüldüğü gibi, Türkistandaki Türk boyları arasında yaygın olan atasözleri ve deyimleri, Anadolu Türkleri arasında da mana ve özü değişmeden, fakat şive ve ağız farkı ile devam etmekte. Ayrıca yeri gelmişken şunu da belirtmekte fayda var, Anadolu Türkleri arasında da bölge ve mahalli ağız söyleyiş farkı var. Bugün Türkistan'daki Türk boyları arasında da Türkçenin türlü lehçe, şive ve ağız farkları vardır. Ruslar her bir lehçe, şive ve ağız farkını sanki ayrı bir dil grubu gibi göstermeye çalışmakta. Fakat Türkistan'daki Türk boyları kendi aralarında gayet güzel şekilde konuşarak anlaşmaktalar.

Türkistan'daki Türk boyları ile Anadolu Türkleri arasındaki örf, adetler, düşünce, görgü, ahlak ve faziletlerin bir ortak yönleri olduğunu yukarıda verdiğimiz atasözleri ve deyimler örnekleri ile ispatlamış oluyoruz. Türk toplumları birbirinden ne kadar uzak yaşasa dahi hiç bir iç ve dış kuvvet bu güzel yönlerimizi bozmaya gücü yetmemiştir ve yetmeyecektir. Bu güzel ortak yönlerimiz folklorumuzda da ebedi yaşayacaktır.

KAYNAKLAR

- 1- Adnan Ötügen, Türk Atasözleri ve Deyimleri, cilt-1,2 İst - 1981
- 2- Aydın Oy, Tarih boyunca Türk Atasözleri, İst-1972
- 3- Ö.Asım Aksoy, Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimleri, Ank-1969
- 4- Ö.Asım Aksoy, Atasözleri ve Deyimleri (El Kitabı) Ank-1968
- 5- İ.Hilmi Soykut, Türk Atasözü Hazinesi, İst-1974
- 6- Türkmen Poeziyasının Antolojisi, Aşkabat - 1958
- 7- Türkmen Sovet Ansiklopedisi, cilt-1, Aşkabat - 1974
- 8- Özbet Sovet Ansiklopedisi, cilt-7, Taşkent - 1976
- 9- Rus ve Türkmen Dillerinin Gısgaça Frazeologik Sözlüğü, Aşkabat, 1963

UYGUR SOPRANOSU FİNLANDIYA'DA

Dilber

Finlandiya'nın Helsinki Sanomat adlı gazetesinin yazdığına göre, Uygur soprano Dilber, Finlandiya Milli operası tarafından bu ay sahneye konulacak olan Verdi'nin Rigoletto Operası'nda Gildano rolünü oynayacaktır. Dilber bu rolün provası için birkaç defa Finlandiya'ya gelip gitmiştir. Aynı zamanda Dilber, Finlandiya Milli Operasıyla birlikte 24-31 Ağustos 1987 tarihleri arasında İngiltere'de tertip edilen Uluslararası Opera Festivaline de katılmıştır. Soprano Dilber 1984 de Helsinkide tertip edilen I. Uluslararası Miryem Helen Şarkı Müsabakasında ikinciliği kazanmıştı. Bu başarısından dolayı, Finlandiya'nın Frazer Müzik Şirketi, müzikseverlerin umumi arzusu üzerine, Dilberi 1985 de tekrar Finlandiya'ya davet etmişti.

Dilber, koloratura (yüksek perdeden çabuk çabuk taggani edilen fantazi parça) sopranosudur. Özellikle Finlandiya'da vermiş olduğu konserler sırasında Mozart, Mendelson, Schuman, Faure, Bachlet ve Belini'nin bestelerini Latin, Alman Fransız ve İtalyan dillerinde büyük başarıyla takdim etmiştir. Arka adrakaya sahneye davet edilen program dışı bazı besteler ve hatta Uygur klasik şarkıları takdim etmiştir. Müzikseverler Dilbere "bülbul" lakabını takmıştır.

Dilber; 1958 de Doğu Türkistanın Kaşgar şehrinde dünyaya gelmiştir. Kaşgar Sanat Okulu'ndan mezun olduktan sonra 1976 da Ürümchiye giderek Doğu Türkistan Şarkı ve Müzik Ansanbiline intisap etmiştir. Burada Çinli bestekâr Guang Linbi'nin nezaretinde klasik Batı müziği üzerinde çalışmalara başlamıştır. 1979 da Pekin Radyosu tarafından tertip edilen konserde Batılı ve Çinli bestekârların bestelerini büyük bir başarı ile takdim ederek istidadını göstermiştir. 1980'de Pekine giden Dilber, burada Merkez Konservatuvarında girerek, soprano dersini almıştır. 1982'de ise Mısır, Suriye, Ürdün, Libya ve Kuzey Yemen gibi İslam ülkelerini dolaşarak başarılı konserler vermiştir. Burada söylemiş olduğu Türkçe (Uygur şivesiyle), Arapça ve Çince şarkılarla dinleyicilerin kalbini fethetmiştir.

Dilber, Finlandiya'ya her gittiğinde, burada yaşamakta olan Türklerin sıcak ilgisine mahzar olmuştur. Bir soydaşının başarısından dolayı büyük şeref duyan Finlandiya'daki Türkler Türkler Dilber'i evlerine davet ederek ağırlamaya çalışmışlardır.

Finlandiya'nın Helsinki Sanomat adlı gazetesi, Finlandiya Milli Operası tarafından Mayıs ayında sahneye konulacak olan Verdi'nin Rigoletto Operasında Gildano rolünü oynayan Uygur soprano Dilber'den sitayişle bahsederek şunları kaydetmektedir:

"Sanat nankördür diye bir atalar sözü vardır. Nice sanatkarlar vermiş oldukları bazı konserlerden sonra unutulmuşlardır. Ne var ki, 1984'de Helsinki'de tertip edilen I. Uluslararası Miryem Helen Şarkı yarışmasında ikincilik gibi önemli bir derece kazanarak büyük bir başarı elde eden Dilber, unutulmak bir yana kalsın, şimdiye kadar birkaç defa Finlandiya'ya davet edilmiştir.

Yaptığımız mülakat sırasında bundan sonraki konserlerinde Uygur şarkılara önem vereceğini, sahneye başında kıyafetiyle çıkmaya devam edeceğini herkesin kendisini Türk-Uygur olarak bilmesi gerektiğini ve ailesinin de kendisine bunu özellikle tenbih etmiş olduğunu belirtmiştir.

Dilbere başarılar temenni ederiz.

Doğu Türkistan'a güneyden hudut olan ve Çin Halk Cumhuriyeti tarafından 1951 yılında bağımsızlığına son verilen Tibet'in, dinî ve siyasi lideri Dalay Lama, 1983 yılında gayri resmi olarak Türkiye'ye gelmişti.

İstanbul'da Doğu Türkistanlılar ve Doğu Türkistan'lıların lideri İsa Yusuf Alptekin tarafından karşılanan ve misafir edilen Dalay Lama,

Tarabya otelinde şerefine verilen yemekte; "Türkiye'ye İsa Alptekin'i ve onun hemşehrilerini görmeye geldim. Doğu Türkistan ve Tibet aynı acı kaderi paylaşan iki millettir..." diyordu.

Resimde İsa Yusuf Alptekin ve Dalay Lama, yemek esnasında görülmektedir.

TİBET'İN İSTİKLÂL MÜCADELESİ

2 Ekim 1987 gününden başlayarak devam eden Tibet olayları, dünya kamu oyu tarafından dikkatle takip olunmaktadır. Tibetin Kaderi ile Doğu Türkistan'ın kaderi arasındaki benzerlikler göz önüne alındığı takdirde, söz konusu olayların Türklük âleminde de ne derece merak ve heyecanla takip edildiği daha iyi anlaşılır.

Tibet, Doğu Türkistan'dan sonra Çin'in işgaline uğramış; ancak, başta Dalay Lama olmak üzere, Tibetliler Doğu Türkistan'ın acı kaderini paylaşmaktan geri durmamışlardır.

Budist Tibet, doğu ve batı hıristiyan devletler tarafından maddeten ve mânen büyük destek görmesi sayesinde bugün bir istiklâl mücadelesine adımını atmış bulunmaktadır. Halbuki, Türk ve müslüman olan Doğu Türkistan, 1.600.000 kilometre kare toprağı, 20.000.000 nüfusu, zengin ve şerefli mâzisi ve insanlık âlemine verdiği sayısız ilim, irfan şahsiyetleriyle hür dünyadan en küçük bir destek görmekten mahrumdur.

Biz, Tibet'i. onun dinî ve siyasi lideri Dalay Lama'yı, başlattıkları millî mücadelelerinde bütün gücümüzle alkışlıyoruz. Kahraman Tibet halkının kanlarından Tibet'in istiklâl güneşinin doğacağına inanıyoruz. Dünyada hiç bir milletin esir yaşamasına razı değiliz. Yakın bir gelecekte Doğu ve Batı Türkistan'ın ve bütün esir Türk illerinin de bağımsızlığa kavuşacaklarına inanmaktayız. Komünizm emperyalizmi çökecektir. İnsanlık âleminin gözleri önünde, vatanları gaspedilen, insanlık hakları ve hürriyetleri çiğnenen Tibetler, Türkistanlar bulunduğu müddetçe dünyaya barış ve huzurun gelmesinin mümkün olamayacağını anlamamanın zamanı artık gelmiş olmalıdır.

"Doğu Türkistan'ın Sesi" olarak, Kahraman Tibet halkının kutsal istiklâl mücadelesini bütün gücümüzle destekliyor ve kısa zamanda istiklâle kavuşmalarını gönülden diliyoruz.

Doğu Türkistan Müslümanları ve Komünist Baskı

Dr. Abdülkadir Taş

Çin kaynaklı bir habere göre Komünist Çin Hükümeti'nin önde gelen bir mensubu, yaptığı açıklamada, Çin'in kuzeybatısında yer alan Doğu Türkistan'ın, Çin toprağı olduğunu; yöre halkının (Uygur Türklerinin) bunu böyle kabul etmeleri gerektiğini, aksi takdirde gelmemek üzere çekip gitmeleri gerektiğini söyledi.

Ne acıdır ki, böyle bir açıklama, Mao Tse Tung'dan sonra Çinin -siyasi ve iktisadi faktörler yüzünden bile olsa- dışarıya açılma politikası güttüğü bir dönemde yapılıyor. Aslında Çin, dünya kamuoyu önünde dine sempati göstererek yeni bir politika izlemeye başlamışsa da bunu, arzuladığı bazı hedeflere ulaşabilmek için yapmaktadır. Bu hedeflerden birisi de, kendi vatandaşının güven ve dostluğunu kazanmaktır.

Londra'da yayınlanan İslâmi İmpact gazetesi, Çin'in dini vecibelerin uygulanmasında gösterdiği sınırlı toleransın ve ülke dışındaki dini kurumlarla ilişki kurmasının, politika gereği olduğunu belirtmektedir. Gazetenin ifadesine göre Çin Komünist Partisi'nin böyle bir politika uygulaması, dış dünyanın ilgisini çekerek Çin'in, özellikle İslâm alemiyle olan ekonomik bağlarını geliştirmesine yardımcı olacak. Çin, İslâm alemi içinde Sovyetler Birliği ve Amerika'dan daha üstün bir konuma sahip olmak için İslâm dinine karşı saygı göstermeye başladı.

Bizim burada ele alacağımız asıl mesele, Çin'li hükümet mensubunun, "Burası Çin topraklarıdır ve yöre halkı da bu gerçeği kabul etmelidir." şeklindeki sözüdür.

Bilindiği gibi Müslüman Doğu Türkistan, emperyalizmin en kötü örneğini Çin'den görmüştür. Çinliler, Doğu Türkistan'ı kendi topraklarına ilhak etmekle kalmamışlar; bu bölgenin adını Sinkiang'a çevirmişler, di-

ğer Türk şehirleri içinde çince isimler kullanmışlardır. Böylece Kaşgar'ın adı "Kaşi" Yarkend'in "Suts" Urumçi'ninki de "Tihva" olmuştur.

Çin emperyalizminin Doğu Türkistan'daki bir başka şekli de, doğudan nakledilen çinlilerin (ve özellikle çiftçi olanlarının) burada iskân ettirilmesi şeklinde meydana gelmiştir. Böylece son yedi yılda Doğu Türkistan'da yerleşen çinlilerin sayısı, yaklaşık olarak 2.000.000 civarındadır.

Çin yönetimi, 1951 yılında Doğu Türkistan'da bir tarım reformu başlatmıştır. Bundan maksat, Türkistanlıların verimli topraklarını istilâ edip bunu, buraya yerleşen çinlilere dağıtmaktır.

Hiç şüphesiz Çinli yetkililerin bu sözü, dayanağı olmayan saçma bir iddiadır. Çünkü Türkistan, kendine has özellikleri olan ve her yönüyle Çin'den ayrılan bir ülkedir.

IRK

Türkistanlıların ırk bakımından Çinlilerle hiçbir ilişkisi ve bağı yoktur. Onlar, Türk ırkından olup bugünkü Türklerin atalarıdır. Osmanoğulları da, Orta-Asya'dan yani Türkistan'dan kavmi ile birlikte çıkıp Anadolu'ya yerleşen Ertuğrul Gazi ve oğlu Osman Gazi'nin soyundan gelirler. Türkistan kelimesi, Farsça bir terkip olup "Türk" ve "Stan yahut astan" kelimelerinden oluşmuştur. "Türk", Asya'da Sibiryâ düzlükleri ve Altay dağları civarında yaşayan eski bir kavmin adıdır; "stan veya astan" ise Farsça'da "ülke, diyar" anlamındadır. Böylece Türkistan, birçok tarihi kaynağın da belirttiği gibi "Türk ülkesi" demektir.

Türkistan kelimesini ilk defa İran sasanileri, Göktürk Devleti'ne bağlı diyarlar için kullanmışlardır. Yahut El-Hamavî, Mucemul-Buldan adlı eserinde, "Türkistan, Türk ülkelerini toplayıp bir araya getiren bir isimdir." derken; Tarihi İbn'ul-Esir de, "Türkistan ülkesi, Kaşgar, Balasa-

gun, Hoten ve diğer Maveraünnehir diyarlarıdır." demektedir.

DİL

Türkistanlılar, Hakaniye lehçesi denilen arı bir türk dili kullanırlar. Kuteybe b. muslim el-bâhili komutasındaki müslüman bir ordu tarafından Hicri: 96/Miladi: 717 yılında fethedilen Doğu Türkistan, bu tarihten itibaren müslüman olmuş ve dili de Arap harfleri ile yazılmaya başlamıştır.

DİN

Türkistanlıların ezici çoğunluğu, İsmaili Tacikler dışında müslümandırlar. Oldukça dindar olan Türkistan halkı arasında, tarihin de şahitlik ettiği gibi, mezhep kavgaları olmamıştır.

TARİH

Tarihçiler, Türkistan'ın Çin'den bir parça olmadığına tanıklık etmişler, bazı Çinli tarihçiler bile bu gerçeği kabul etmişlerdir. Birçok resmi Çin yazı kayıtlarında, Türkistan'ın yabancı bir ülke olup Çin'den sayılmadığı sabittir. Ama Doğu Türkistan, 1947 yılında komünizmin kızıl pençelerine yakalandıktan sonra Çinliler, burası için yeni bir isim düşündüler ve "Yeni Sömürge" anlamına gelen "Sinkiang" adını verdiler. Halbuki çinlilerin Doğu Türkistan'ı işgal ettiği tarihten önce böyle bir isim, ne tarih ne de coğrafya kitaplarında mevcut değildi.

TÜRKİSTAN'DA KURTULUŞ HAREKETLERİ

Türkistan, tarih boyunca birçok ihtilallere, ayaklanmalara ve kurtuluş hareketlerine sahne olmuş ve burada birçok Türk hükümet ve devletleri kurulmuştur. En önemli devletler arasında, İsa Yusuf Alptekin'in (1), Doğu Türkistan adlı kitabında da zikrettiği gibi Hun İmparatorluğu (M.Ö. 220) ve Göktürk İmparatorluğu (M.S.552) başta gelir. Ayrıca İslâmiyeti ilk kabul eden ve Doğu

Türkistan'da hüküm süren Türk soylu Karahanlı hanedanı da sayılabilir.

İslâm Ansiklopedisi'nde de, Doğu Türkistan'ın yeni tarihinde birçok istiklâl ve kurtuluş hareketi yapıldığı yazılmaktadır. Bunların en sonuncusu, 12 Kasım 1933 yılında bağımsızlığını ilan eden Bağımsız Müslüman Ulusal Hükümet'dir. Ancak bu hükümet de, Çin-Rus işbirliği sonucu devrilmiştir.

Bütün bu deliller, Doğu Türkistan'ın Çin'den ayrı, başlıbaşına bir ülke olduğunu tekid etmektedir.

Türkistanlılar, din olarak İslâmı se-

çip İslâm kültürü ile yoğrulduktan sonra Türkistan şehirleri, köyleri, büyük müslüman alimlerin yetiştirdiği yerler olmuş ve Türkler, İslâm medeniyetinin ilerlemesinde önemli rol oynamışlardır.

Bugün Doğu Türkistan bir dram yaşamaktadır. Çinli hükümet mensubunun -yukarıda zikredilen- sözleri ise, bu dram zincirinin bir halkasıdır. Asıl üzücü olan, dünya müslümanlarının, Türkistan meselesini unutmaları ve ihtimam göstermemeleridir.

Yeryüzünde İslâmı tebliğ yapan bütün müslüman kuruluşlar, Doğu

Türkistan'da bugün tanınan bazı fırsatlardan faydalanmalıdırlar. Böylece unutulmuş müslümanlar, açık durumlarından kurtularak fikir, inanç ve vicdan hürriyetine kavuşacaklar ve komünist emperyalizme karşı koyup benliklerini muhafaza edebileceklerdir.

(1) İ.Y. Alptekin: Komünist işgale karşı bağımsızlık savaşı veren Türkistanlı liderlerden biri olup halen Türkiye'de yaşamakta ve Doğu Türkistan Kurtuluş Hareketine öncülük etmektedir.

Millî Kültür Tarihi Safhalarına Bakış

Dr. Emel Esin

*“Kayudan kelir men?
Kayuya yolum?”
(Nereden geldim ben?
Nereye yolum?)*

YÛSUF HÂSS HÂCİB, KUTADGU-BİLİĞ
(R.ARAT BASK. BEYT 1135)

“TÜRK” adını, ikibin yılı aşan tarih safhaları içinde bugüne yüksek tutan millet, geopolitik bakımdan ekseri makûs şartlar içinde, cesâret ile, tehlikeleri önlemeğe çabalamaktadır. Türk milletinin tarih sahnesinden gözükdüğü Milâddan önceki yüzyıllardan beri, Türklerin hayat sahası çok kerre kalabalık kitlelerden müteşekkil ve kendilerinden kuvvetli imparatorlukların, askerî, ekonomik ve kültürel baskılarına Türkler marûz kalıyordu. Baskıya boyun eğmemek hayâtiyet dolu bir kültüre sâhib milletlerin şanıdır. Türklerden evvel veya onlarla beraber, aynı sâhada yaşayan nice milletler dayanamayıp, erimiştir. Fakat târihciler Türklerin bir “alp boyu” olduğuna işaret eden İnanlıklarını mefkûreler uğrunda ve milli törenin muhâfazası için, Türkler canlarını fedâ edecek kadar cesûR İDİLER. Yabancı kültürlerin tesîrine girseler bile, millî kültüre olan vefâ, Türk gönüllerinde günü gelince, yine canlanıyordu. Böylece, nice eritici baskılara rağmen, bugüne kadar Türklük yaşadı.

Türkistanın kalbinde, Alma-ata yanında Esik çayı kıyılarında, altından bir zırha bürünmüş genç bir alpin yattığı M.Ö. V-IV.yüzyıldan sanılan göçebe mezarında, bir gümüş kapın üstünde, Türkçe'ye benzer bir yazı çıktı. GÖK-Türk harflerinin arkaik bir şeklini andıran bu yazının, bazı harflerinin, Türkçe'den başka bir dile âid olmayacağı hakkındaki arkeolog Kemal Akışev'in mühâhazası Türk tarihini birden yüzlerce yıl geriye götürmüş oldu.

Eski yazı Türkçe ise, keyfiyetin ilk neticeleri şunlar olabilir. Kök-Türk yazısı başka yazılardan âriyet olarak değil, N. Orkun ile S.V. Kiselev'in ileri sürmüş oldukları gibi İç Asya damgalarından gelişmiş olmalıdır.

İkinci netice Esik mezarından çıkan sanat eserleri ile ilgili idi. Esik eserleri İç Asya göçebe sanatının erken safhasının en üstün numûnelerindendir (res.1). Genç alpin zırhını teşkil eden altından levhalar ve tâci

üzerindeki küçük altın heykeller, yüzüğündeki insan tasviri ve alpin silâhları, erken göçebe sanatı uslubundadır. İç Asya ile göçebelerinin savaş ve av hayatını canlandıran bir alp tasviri ve ongun motifleri karşısındayız. Bunlar naturalist, fakat kuvvetli ve bir az mubâlagaya meyyâl (expressionist) bir uslubdandır. Totemik inançların tezâhürü, tabiat dışı, muhtelit azâlî hayvan şekilleri de Esik'de vardır. Bu tarzda göçebe eserlerinden Kazakistan'da bulunanlar daha önce Iranoid ve Europeoid ırklardan oldukları ileri sürülen Saka'lara atf ediliyordu. Eğer Esik yazısı Türkçe ise, Saka uslubu denen tarzda eserler Esik mezarında, Türkçe bir yazı ile birlikte çıktığına göre, şu iki şıkdan birini kabul etmek gerekecektir; ya Sakalar Türk dili, veya Saka'lara atfedilen Esik uslubundaki eserleri de Türklere atfetmelidir. Esik yazısı üzerindeki araştırmalar bu sorunların cevabını verecektir.

Esik yazısı çıkmadan önce de târihi devirde Türk oldukları anlaşılan rivâyetlere dayanarak, Milâddan önceki Türkler hakkında tahminler yapılmıştı. M.Ö. II. yüzyılda Çinlilerin "Maotun" gibi bir şeki'de adını yazdığı ve isminin Bagatur olduğu anlaşılan Doğu Han hükümdârının ilhâk ettiği bazı boyların Türk oldukları neticesine varılmıştı. Milâddan önceki kaynaklarda adı geçen Türk boylarının başlıcaları şunlardı: Çince "Kao-ch'e" (Yüksek kağıni sâhibleri) ve "Ting-ling" denen boyların Türkçe adının "Tekerlek" anlamına "Tıgrıg" veya "Tegreg" olduğu sanılır. Sonradan Çince "Tre-leh" denen bu boylar, Türk boylarının en yaygını idi. Eski adları "Kirkun" sanılan sonraki Kırgızlar da "Tegreg"ler ile beraber bulunuyordu. Bu iki boy aslen "kırmızı saçlı ve yeşil gözlü" iken, Mongoloidler ile de karışmışlardı. M. VIII. yüzyıl Türk metinlerinde "Kanglılar" anlamına Kengeres denen Türk boyunun aslen Türk olduğu veya aslen Saka'lardan olup Milâd etrâfında Türkleştiği sanılırdı. Esik buluntuları "Kengeres" in târihini yeniden ele alınmasını istilzâm edecektir.

MİLÂDDAN önce ikinci yüzyıl Çin kaynaklarına göre, "Kengeres" boyu, merkezleri olan Sırderya'dan Batı Türkistana ve Asya ile Avrupa sınırlarına doğru yayılmıştı. "Kengeres" in Kuzey ve Kuzey-Batısında merkezi Talas vâdisi olan bölgede, "Tegreg"ler ile Kırgızlar bulunuyordu. bu Türk boyları Kuzeyde Baykal gölü etrâfında ve Doğuda bugünkü Doğu Türkistan'ın Hamı ilinde, eski adı belki Bars (Pars)-göl olan Bar-göl bölgesinde, daha doğuda bugünkü Çin sınırlarındaki Tanhtang ve Alatağ (Ala-şan) illerinde ve nihayet eski Türkçe "Ordular" anlamına gelen Ordos yaylasına kadar uzanan geniş bir sâhada, yaşıyorlardı.

Bu coğrafi yayılış sâhasına dayanarak yapılan arkeolojik antropolojik ve stilistik araştırmalar neticesinde Kem (Yenisev) ırmağı boyundaki M.Ö. II. binyılda başlayan Karasuk ve Tagar kültürleri ve onların devâmı olan Taştık kültürü "Tegreg"lere atf olunmaktadır. Tagar ve Taştık kültürleri "yarı-göçebe" denen mâhiyette idi. Bu kültürlerin mensûbuları göçebe hayata uygun şekilde kolay taşınan, maden, tahta, kemik levhalarından süs eşyası ve at

koşumları; deri, keçe ve yünden elbiseler, örtüler, kılimler ile silâhlar yapıyorlardı. Fakat bu kültürlerde ayrıca, kubbeli ve künbedli otağ şeklinde ağaç kütüğünden köşkler çit içinde toplanarak, yerleşme bölgeleri de vücûda getiriliyordu. Altay dağlarındaki M.Ö. II. yüzyılda başlayan ve dünyânın en eski düğümlü halısının bulunduğu Pazırık ve Mayemir gibi Altay kültürleri de Türklerin ve muhtemelen "Tegreg" Türklerinin eseri olarak görülmektedir. Kengeres sâhasında da, Türklerin Sırderya kıyılarında M.Ö. IV. yüzyılda mevûd olduğunu gösterebilen antropolojik buluntular ile, benzer neticelere varıldı. Herodotos'un "Argyppaoi" dediği ve Skit'ler arasında saydığı boyun Hazer kuzeyinde bir Türk boyu olup, Altaylara kadar uzandığı hâlen ileri sürülmektedir.

Milâddan sonraki Çin kaynaklarına göre, ise Türklerin türeyiş efsânesi Sayan ve Tannu-ola dağlarında M. VIII. yüzyıl Türk metinlerine Kögmen Dağı dediği silsilede başladı. Karasuk-Tagar-Taştık kültürünün merkezi Kem ırmağı da bu bölgede akar. Efsâneye göre "Türk" adlı bir alpden inen ve Türkçe konuşan kavimlerin en büyüğü sayılan boy, Kögmen dağlarında, diğerleri ile beraberdi. Soğukdan ölmek tehlikesindeki kavmini kurtarmak için ilk ateşi yakan "Türk"ün ahfâdının türeyiş destanında bir de kurd ana ve tepesine altından kurd (böri) başı dikili bayrak (res.3) bulunduğu için, bunlara, Kurd anlamına Çinga sanılan (Çince A-shi-na) ad verildi. Türk boyu, M. IV. yüzyılda, bugünkü Türkistanın doğusu ve Sarı Irmağın batısında, Çinlilerin eskiden "Ho-si" (Irmağın batısı anlamına) ve şimdi "Kansu" dediği illerde bulunuyordu. "Türk" boyu Çinlilerin "Tsü-k'ü" Hunları ise M.Ö. II. yüzyıldan beri Kansuda yerleşmiştiler. "Türk" boyunun en devirde Kansu'ya yerleştiği ancak tahmin meselesidir. M. IV-V. yüzyıllarda beşyüz âileden müteşekkil "Türk" boyu, bugünkü Kansu'da Çince P'ing-liang denen yerde (35° 52' Kuzey, 106° 50' Doğu) Taoist bir ziyâretgâh olan bir dağ yanında yaşıyorlardı.

Doğu Hunları ve Türkler, Çinliler gibi, proto-Türklerden sanılan Chou kavminin (M.Ö. 1050-246) dînini tevârüs etmişlerdi. Bazı araştırmacıların Universalism adını verdiği bu dünya görüşü, kainâtın bütün veçhelerini, gök, yer, dağ, su, güneş, ay, yıldızlar gibi tabiat kuvvetlerini, unsurları ve gök ile yerin temsil ettiği tek ve çitf sayılar mefhûmlarını, bir kosmik sistem içinde tertib ediyordu. İnsan da bu sistem içinde, gök ve yer arasında merkezî mevkiini alıyordu. Böylece, yaşayış tarzı arasındaki fark olmasa idi, aynı inanışları olan erken Çinliler ve onların Batı ve Şimal hudûdlarındaki göçebeler, kolayca birbiri ile kaynaşabilirdi. Esâsen "Ho-si" de dînî tapınak şehirleri kuran Doğu Hunları yerleşik medeniyete de intibâk ediyordu. "Ho-si"deki, Türkçe adı Kuçen ve Kaçan, Çince Kut-tsang (38° Kuzey, 102° Doğu) olan şehirde, bir tapınakta, gök ibâdeti ile ilgili heykeller ve gök ve yer ejderleri ibâdeti için kurban taşları yer alıyordu. "Türk" boyunun da M. IV. yüzyılda "Ho-si" de olduğuna göre, onlar da belki bu inanışları paylaşıyorlardı. Esâsen M. VI. VIII. yüzyıllarda

Kök-Türklerde aynı gök, yer, ata ve totemik ongunlar ibaretleri kaydedilir.

UNİVERSALİSM Çin'de ve Çin sınırlarında iki şekil almıştır: merkezîyetçi ve milliyetçi bir devletçilik olan Konfüçius felsefesi Çin imparatorunu dünya hâkimi olarak görüyordu. İmparator ve onu temsil eden memurlar ve aile reisleri, icâbında zor kullanarak, Konfüçius felsefesinin ön gördüğü nizâmı, Çinde ve dış ülkelerde, tatbik etmeğe çalışıyorlardı. Ecnebi milletlerin ve bu arada Hun ve Türklerin hükümdâr söylerinden Çinde rehine olarak tutulan gençler. Konfüçius felsefesini bir Akademiye öğrenerek, Çine sâdik vâliler olarak yetiştiriliyordu.

Taoism ise, Konfüçianist devlet istibdâdından kaçan ve dağlarda yaşayan ferdçilerin dini olarak, Vahdet-i vücûd inanışına benzer bir şekilde gelişmişti. Tabiatın külli mahiyette bir ilahî rûhu olduğu sanılıyordu. Taoism sonradan daha putperest bir veçhe adlı ve Taoist "ölümsüz"lere (efsânevî râhiblere) de tapıldı.

"Türk" boyunun Taoism ile yakından ilgisi M. IV-V. yüzyıllarda P'in-liang'da bir Taoist ziyaretgah olan dağ yanında yaşamış olmalarından bilinir.

Orta Asya Buddhist medeniyetinin bazı merkezlerine hâkim Doğu Hunlarının ve onlarla yaşayan Orta Asyalı Türk boylarının "Burkan" (Buddha'nın Türkçesi) dîni Buddhism ile erken temasları olduğu tahmin edilir. Ayrıca Doğu Hunları Buddhisme karşı bir meclûbiyet duymuşlardı. Bunun bir sebebi şöyle izâh edilir: Burkan Siddharta Gautama Sâkya-muni, bu son lakabından anlaşıldığı gibi, Orta Asya göçebelerinden Sâkya kavminden doğmuş bir hakîm idi (öl. M.Ö. 487). insaniyetperver veçhesi ile M.Ö. V. yüzyıl dinleri ile tezaad teşkil ediyordu. Hindu dîninin irsî sınıf farkları üzerine müesses ve Brahman râhib sınıfına münhasır maddi ve manevi haklar veren dünya görüşünü reddederek, Burkan dîni, her sınıftan insanları râhib hayatına kabul ediyordu. Burkan, insanları birbirine ve bütûn canlı mahluklara zarar ve acı vermemek için, inzivâyâ, dünyadan çekilmeğe, kendini başkalarına kurban etmeğe ve en nihâyet nirvana istigrakında yok olmağa çalışıyordu. Bu akîdenin kuvveti hissî yönü, Doğu Hunları ve Türklerin heyecanlı gönlünü meclûb etti.

Doğu Hunları ve Türkler, Çinin Konfüçianizm'inin eritici tesirine karşı da, Buddhism'e sarıldılar. Şimâli Çinde devlet kuran Doğu Hunlarından Hu Ch'ao beyi M. 333'de şöyle diyordu: "Benim gibi bir "Hu" nun (Çinli olmayan kimse) bir "Hu" olan Burkan dînini tutması tabîdir."

Böylece M. IV-V. yüzyıllarda Türk boyundan beşyüz ailelik bir grubun bağlı olduğu, Doğu Hunlarından, "Ho-si" de yaşayan Tsü-k'ü'ler de, Buddhist idiler. Tsü-k'ü devrinde "Ho-si" de ve bilhassa Tunhuang'da ve Doğu Türkistanda, Turfanda, büyük bir Buddhist medeniyeti ve sanatı gelişti. Bu olay "Tsü-kü'ü" hükümdarı "Meng-sün'ün (M. 367-433) "Ho-si"den Doğu Türkistana uzanan bir devlet kurması ile gerçekleşti.

"Tsü-k'ü" Hun-Türk devleti Çinden Türkistana gi-

den ticârî ve askeri yollara hâkim olunca, Şimâli Çin devleti bu engeli yıkmak ihtiyacını duydu. Şimâli Çinde bu arada yine Türk olan bir boy ve o boyun hükümdar soyu, Tabagaçlar (M. 386-556) hâkimdi. Buddhismin tesiri altında hamâsi kabiliyetini kaybetmiş büyük bir âlim olan, Çinlilerin "Mao-k'ien" adını verdiği "Tsü-k'ü" Hun hükümdârı, M. 439'da, Tabgaç idâresinde Çinlilerce kolayca mağlûb edildi. "Mao-k'ien" ve maiyeti, kendi ellerini kendileri bağlayarak, Çinliler teslim oldular. İki diğer "Tsü-k'ü" beyi ise, onbin âile ve bu arada "Türk" boyunun beşyüz âilesi ile birlikte, Gobi çölünü aşarak Doğu Türkistana kaçdılar. Klyaştorniy'e göre, fâcia mâhiyetini alan bu mağlûbiyet, iztirâb ve kaçış safhâları, Türk millî hâfızasında, kolları ve bacakları kesik "Türk"ü, kurd anayı ve çocuklarını gösteren heykelleri gibi sanat eserlerinin de yardımı ile (res.2), bin yıl yaşamış ve Ergenekon efsânesinin açılış kısmını teşkil etmiştir. M. VI. yüzyıldan Kök-Türk efsânesinin olayları da tarihî hakikatleri aksettirir. Mağlûbiyet ve düşman tarafından katl-iâm sonunda kolları ve bacakları kesilip hayatta kalan son Türk çocuğunun dişi kurd tarafından Turfanda bir mağaraya kaçırılışı, "Tsü-k'ü"lerle birlikte "Türk soyunun Turfanda barınak bulmasını ifâde eder. Fakat "Tsü-k'ü"lerin Turfanda kurdukları devlet de M. 460'da, bir diğer göçebe kavmi olan Çinlilerin "Ju-Juan" dediği boy tarafından yok edildi. M. 486'da "Tegreg" Türklerinin ahfadı Tölis'ler Turfanda yine bir kaganlık kuracak ve bu devlet "Ju-juan"lara karşı savaşarak kendini koruyacaktı. "Türk" boyu ise, "Altun yış" (Altay) dağlarının güney silsilesine sürülüp, orada tulga şeklinde bir dağda, yüzyıl nesilden nesile, demirci olarak yaşayacaklardı. "Türk" adı bir rivâyete göre tulga demekdi ve tulga şeklindeki Altın Dağa izafeten verilmişti. Göçebe hayatı ve sanatlarına böylece Kök-Türkler yüzyıl içinde dönmüş oldular. M. V-VI. yüzyıldan Kök-Türk harfleriyle yazıtlar ve eserler çıkan Altay mezarları onlara atf olur. Kök-Türkler ipek ve kumaş ticâreti de yapıyorlardı.

*Kök-Türk kaganlığı
(M. 550-745)*

M 552'de "Türk" boyu Altın Dağdan Türkistan'a inip, "Jujuan"lara ve M. 563-67'de Ak Hunları mağlûb ederek, ondört yıl içinde Kök-Türk imparatorluğunu kurdular. M. 581'de iki kısma ayrılan Kök ve Batı Türk imparatorluğu, doğuda Sarı Denizden, Cenûbda Sind nehrine kadar ve İnan ile Bizans hududlarına uzandı.

Çinliler, Türklerin arasına nifâk sokarak M. 630'da Kök-Türklerin benliklerini sarsmış ve onları Çinin üstünlüğünü kabûle sürüklemişti. Müstevfî imparatorlukların bazen nifâk, bazen para, bazen kuvvet ile vardıkları netîceyi, Türk ülkesinin ve Türk töresinin ve kültürünün nasıl elden gittiğini, bütûn gelecek Türk nesillerine ibret olarak, Bilge Kagan M. 732'de Türklerce mukaddes sayılan Ötüken illerinde, hâfâ ayakda duran âbideye şöyle yazmıştı:

"Benden sonra gelen küçük kardeşlerim, yiğen-
erim, oğullarım, bütün boyum, milletim (.....)bu
şözümü iyice işit! Sağlamca dinle!(.....)Çin kav-
minin sözü tatlı, hediyesi hoş gelirdi. Tatlı sözü, hoş
hediyesi ile(.....)fesadlığını yayardı. (Türklerden)
yi (ve) aydın kişinin, iyi (ve) alp kişinin yetişmesini
önerilerdi (.....) Tatlı sözüne, hoş hediyesine ka-
pılarak çok Türk kavmi öldü (.....)Müfsid kişiler
'Türkleri birbirine karşı' kıskırttı (.....)Bilir bilmez,
câhil kişiye, iyi hediye verir deyip, kıskırttı. Bilir-
bilmez câhil kişiler, bu söze (Çin sözüne) kanıp, pek
çoğu öldü. O vaziyetlere düşersen (ey) Türk milleti,
öleceksin! (.....) Türk beyleri, (Türk milleti, işitin!
(.....)(Türk milleti) yanılıp ölmesin diye (.....) ne
şözüm var ise bengü (âbide) taş'a vurdum. Anı gö-
rerek, bilin! (.....)

"Türk beyleri (ve) kavmi düzensiz olduğu için, Çin
kavmi (ise) hilekâr (ve) kurnaz olduğu için
(.....)(Türk beyleri ile kavmi arasında nifâk oldu-
ğu için, (.....)Türk milletinin ülkesi yıkılmağa yüz
üttü. (.....)(Türklerin) bey olmağa lâyük erkek ev-
lâdı kul oldu (.....) Temiz kız evlâdı cârîye oldu
(.....) Türk beyleri Türk adını atmışlar, Çin beyle-
rinin Çince adlarını alarak Çin hakanına itaat etmiş-
lerdi (.....) Küçük kardeş büyük kardeşi bilmez
oldu. Oğul babasını bilmez oldu. Kazanılmış, kurul-
muş ülkemiz, töremiz var idi (.....)Türk milleti! ül-
keni, töreni kim bozdu? Ey Türk milleti, kendine dön!
(.....)Müstakil ülkene karşı kendin yanıldın,
kötülük ettin. Silâhlılar nereden gelip (seni) dağıttılar?
(.....) Kanın su gibi akdı, kemiklerin dağ gibi yı-
ğıldı (.....) Millet, ölü gibi, yalınayak (.....) gel-
di (.....) Türk milletinin halkı böyle dedi: "Ükeli
kavm idim. Şimdi hani ülkem? (.....) Ülkemiz tö-
remiz var idi."

M. 630 sırasındaki yıkılıştan sonra, "elli yıl" sü-
ren maddî ve kültürel esâreti müteakib, Türklerin yi-
ne istiklâl kavuştuğuna da Bilge Kagan anlatır.
İlteriş Kagan, hatunu İlbilge ve Türk hakimlerinden
Tonyukuk idâresinde, "onyedi er", Çin sarayların-
dan bozkıra kaçıp, "Türk töresini yükselttiler" ve
"dağılmış milleti topladılar." İlterişin halefleri, kar-
deşi ve iki oğlu oldu. Bu iki oğul, Bilge Kagan ile alp-
liliği dünyaya ün salan Kül Tiğın, hayatlarını "ülkeyi,
töreysi" hencinslerinin, Batı Türklerin, Türgişlerin,
Karlukların, Kırgızların, Oğuzların, Dokuz Oğuzların
(Uygurlar) aralarını açmak ve iç harbler çıkarmak için
uğraşıyorlardı. Bilge Kaganın M. 732'de "taşa
vurduğu" gönülden gelen ikazlara rağmen, fitne acı
yemişini yine de verdi. Tölis'ler ve onlardan olan Uy-
gurlar, Çinin emri altında veya teşviki ile, Türkistan-
daki Batı Türk şehirlerine ve daha sonra Orkundaki
Kök-Türk Kaganlığı da, bir daha kalkınmamak üze-
re, yıkıldı. Türk Kagan sülâlesinin hatırasını bile yok
etmek isteyen Uygurlar, Orkun kıyılarında, Türk Bil-
ge Kaganın âbidesini de tahribe kalkmışlardı. Her şe-
ye rağmen, hâlâ ayakda duran Kök-Türk eserleri,
açık havadadır ve tedricen harap olmak tehlikesi son
yıllarda kaydedilmektedir. (Türkiyenin yeni diplomatik
ilgiler kurduğu Mogolistan birlikde; UNESCO yardı-
mını da isteyerek, bu en eski Türk âbidelerini koru-
ması dilenir.

Uygur kaganlıkları (Ötüken illerinde 755-840,
Doğu Türkistanda 850-1219,
Kansu'da 850-1036 etrafı)
ve Mânî dininin Uygurlarca kabûlü

UYGURLAR, Orkun kıyılarında, kendilerine
başkent olarak "Ordu-balık" şehrini kurdular.
Bu şehirde yükselen bir âbide, daha yeni gö-
çebe hayatın cidâlerinden çıkan Uygur kaganının, M.
762'de dünyaya yüz çevirmediği öğreten Mânî dinin-
ce can ve gönülle girdiğini anlatır. Bundan evvel Uy-
gurların Buddhist olmuş bulunmaları muhtemeldi. M.
VIII. yüzyılda gerek Doğu Türkistanda, Koço şehrini-
de, gerek Kansu'da ve Çin'de, muhtelif Mânî mabed-
lerinin Uygurlar tarafından yapıldığı târîhlerde
kayd edilmiştir. Mânî dini, karışık bir akide idi. Işık
ibâdeti ve astral ibâdetler ile Zerdüşt dini ve Hıristi-
yanlık tesirleri ihtivâ ediyordu. Mânî, Burkandan da
ileriye vararak insanlığı bir nevi intihâra çağırıyordu.
"Dintar"lar (râhib ve râhibeler), Buddhistler gibi et
yemez, çiçek bile koparmaktan çekinirlerdi. Bundan
başka ışık ile karanlığın, yani iyilik ile kötülük mef-
hûmlarının mücadelesinde, insanın maddî vücudu
karanlık tarafda sayılıyordu ve bu sebepten yok ol-
ması gerekiyordu. Evlenmek ve çocukları olmak ne-
ticesinde yeni vücûdlar, yanî karanlık kuvvetler
doğacağından, evlenmemek lâzımdı.

M.IX. yüzyıl başında Alp İnanıcı Baga Tarkan Kır-
han Karakaş ismindeki Uygur beyinin Ordu-balık âbi-
desine yazdığı kitâbe Uygurları Mânî'ye uymağa
şöyle çağırıyordu:

"Işık dinini kabul etmelisiniz! Sıcak kan içme (et
yemek) âdetini değiştirerek (pirinç) pişirmek âdeti-
ne eren bir şehir olup, birbirini öldürenler şehri ol-
maktan çıkarak, birbirini fazilete çağırınlar illi
oldular."

Mânî dininin hayata yüz çeviren tesirlerine yüz yıl
marûz kaldıktan sonra Uygurlar her halde kuvvetle-
rinden kaybetmişlerdi. M. 840 etrafında, başka bir
Türk boyu, Kırgızlar, Orkun kıyılarındaki Uygur baş-
kenti Ordu-balığı aldı. Uygurlar Doğu Türkistan ve
Kansu'da esâsen kendilerine bağlı bulunan illere göç
ettiler ve oralarda M. 850'den itibaren muhtelif ka-
ganlıklar kurdular.

Orta Asyada Türk Budhist medeniyeti
(M. VI-XV. yüzyıllar)

BATI Türkleri 4M. 580-658) ve onların başlıca
vârisleri olan Türgiş kağanlığı (M. 658-766),
Karluk'lar (M. 766-840), Fergane Tarkanları,
Tarduşlardan Vahş vâdisinde bir sülâle (M. VII.VIII.
yüzyıllar) Huttal Türk beyleri, Toharistan Yabguları
(M. 600-758 etrafı), Türk-şâhîler (M. 630-910 etrafı),
Orta Asya Buddhist medeniyetine intibâk etmişler-
di. M. 850 etrafında Doğu Türkistan ve Kansu'da ku-
rulan Uygur kaganlıkları da gittikçe Buddhisma
kaydılar ve Türk Buddhist medeniyetinin bânisi ol-
dular. Yüksek edebî ve plastik eserler meydana ge-

tiren Türk Buddhist medeniyeti sekizyüz yıl devâm etti ve Doğuya tesirleri yayıldı.

Buddhism'in yukarıda anlatılan aslî şekli ve lâ-dinî mâhiyeti Orta Asyada değişikliğe uğramıştı. Mahayana, Türkçe "Uluğ kölungü" (Ulu gemi) adlı Orta Asya mezhebinde, Buddhism, Universalizm ile karışarak, yeni bir veçhe almıştı. Şahsî bir felsefe olmaktan çıkmış, devletçi ve toplumcu bir dîn olmuştu. Gök tanrısının yerini Burkan Sâkyamuni alarak, onun etrafında, pyarivara adı verilen tanrılar ve azîzler kalabalığı, Türkçe adı ile "Kuvrağı" tasavvur edildi. Bu hayâlî şahıslar arasında, yön burkanları, sanskrit dilinde *bodhisattva* Türkçe "Küzetkici" (kötü rûhlara karşı gözetici) denen savaşçı ve muhafız mabûdlar, yarı-târîhî şahıslar olan geçmiş zaman azîzleri de vardı. Buddhism'in pantheon'una ilithâk eden mabûdlar arasında, hayvan şeklinde rûhlar ve bu arada bazı Hindu mabûdları da bulundu. Buddhism'in Tantrik kolu böylece doğdu. Tantrik Buddhistler diğer Buddhistler gibi hayattan kaçmıyorlardı. Tantrik mezheb sâlikleri hayâtın bütün zevklerinin ve korkunç veçhelerinin içine girmek, fakat yine de lakayd kalmak iddiâsında idiler. Böylece, bir taraftan dünya zevklerine agâh oluyor fakat onlara lakayd kalıyor, diğer yandan mezarlıklarda iskelerle yaşayarak, ölü eti yiyerek, yılanlarla beraber yatarak iğrenme ve korkudan da müstagnî olduklarını isbât ediyorlardı.

Buddhismin aldığı bu yeni veçheler "toyın" (râhib) sınıfına büyük imtiyâzlar vermişti. "Arvişçi", yani büyü ve habîs ruhlara karşı silahlarla ve ateşler çıkararak savaştıkları sanılan "toyın"lar, halkın gözünde, birer "eren" (erkek vasfı, cesûr, alp-râhib) şeklini almıştı.

Karluk tapınaklarında M. VII-VIII. yüzyıllarda ve Uygurlarda M. IX-XII. yüzyıllar arasında, Tantrik Buddhism ile ilgili resimler çoktur. "Arvişçi" büyüleri de Türkçe metinlerde anlatılmaktadır.

Orta Asyadaki İranlı kavimlerin tesiri altında Mânî dininden başka Mecûrî Hıristiyanlık da Türklerde mevcûd ise de M. VII-XII. yüzyıllarda, Orta Asya Türkleri arasında en yaygın dînin Buddhismin muhtelif kolları olduğu anlaşılır.

Orta Asyada İslâmîyet ve ilk Müslüman Türkler

M VII. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asyaya yayılan İslâmîyet, M. VIII. yüzyıl başında Türklerin yaşadığı illere varmış ve Türkler tarafından kabûl olmağa başlamıştı. Orta Asyada İslâmîyet çabuk yayılmasına, sebebler arasında dînî ve sosyal bakımdan o devirde Orta Asya dinlerinin tedenniye yüz tutmuş seviyesi sayılabilir. Bu sebep, bütün Orta Asyalılar için olduğu gibi, Türkler için de varidî.

İslâmîyet, iyilik ve arınma timsâli Tek ilâh mefhûmu ile, putperest pantheon'unun bütün heykellerini bir anda yıkıyordu. Her olayın müsebbibi Tek Allaha inanan Müslüman için büyü ve bilcümle bâtil inançlar putperestlik sayılıyordu. İbâdet eden mümin, Allahın huzuruna yalnız başına teveccüh edebilince, râhibliğin manâsı kalmadığı keyfiyeti, "İslâm'da rûh-

bân yoktur" hadisi ile tescil ediliyordu. İslâmîyet sınıf farkını ortadan kaldırıyor. Türklerin belki Çin devletçiliğinden öğrendiği hükümdâr ve yüksek sınıflar istibdâdını, Hind usûlünde sınıf farkı kuran ve beyleri halktan tefrik eden "kara bodun" (avâm) mevhumu, İslâmîyeti kabûl eden Türk için artık yok oluyordu. İslâmîyet (Dinde bile mübâlağa etmeyiniz. Dinler böyle sona erer" diyerek, rûhda teşevvüşler vücûda getiren hissi feveranları, muvâzere ve akıl düsturu ile durdurmağa da muktedir. İslâmîyet insanın manevî ve maddî şekilde muvâzeneli inkişafını istemekte idi. Müslüman iyilikle âmil ve kötülüğe karşı çekingen, çalışkan, eser meydana getiren bir kimse olmalı, faziletli bir aile kurmalı ve ailesini geçindirmeli idi. Cemiyet içinde kimsenin muhtaç olmaması için sadaka farz edilmiş idi, ve beyt-ül mâl kurulmuştu. Vatani tehlikeye girince müdafa maksadı ile gaza etmek ve şehadeti göze almak bir yüksek vazife oluyordu. İnzivada ibadete çekilmektense cemiyete fedakarca hizmet mecbûriyeti şu hadis ile açıklanıyordu: "İnsanların en iyisi insanlığa yararlı olanıdır." Her ferdi rey sâhibi yapan ve ona hakları tanıyan İslâmîyet, geri dînlerin bâtil inançları ile hükümdar ve rahibi istibdâdî içinde kalan Orta Asyalılara ve Türklere temiz, âdil ve akıllı bir hayat tarzı olarak gözükmüş olsa gerek.

İslâmîyet aslî şekli, muhtelif tesirlerle, târih boyunca kerre bozulacaktı. Eski dinlerin hatıraları, fal, büyü, astroloji, muskalar, mezarlarda kurban kesmek şeklinde, bilhassa "thanavî" denen dualist (iyiliği ve kötülüğü eş kuvvetler sayan) İran dînlerinin kalıntıları mezheplerde ihyâ edilecekti. İlk halifeler, her ferdin biati ile seçilen cumhurbaşkanına mümasil idâreciler iken, Emevîler aynı soydan kimselere intikal eden hükümdarlık müessesesini, hilâfet bahanesi altında, kan dökerek ve savaş sonunda, İslâmı topluma kabul ettirecekti. Bu gayr-i İslâmî düzen asırlar boyu devam etti. Toplumun ve ferdin karşılıklı hakları çok kerre gasbedildi. Bununla beraber, Kur'an'ın kurmuş olduğu eşitlik ve vicdan hürriyeti gibi umdelere, gayr-i Müslim "milletler" in haklarına, riayetkar kalındı. Bütün ihmellere, hatta kasidli deyiş-tirmelere rağmen, İslâmîyetin bir kere kurmuş olduğu esaslar gönüllerde unutulmadı ve dâima zulme karşı koruyucular buldu. İslâmî toplumlar, hemzamanları olan başka akideye bağlı ve henüz râhib ve yüksek sınıflar istibdâdî altında yaşayan cemiyetlere nazaran, daha âdil ve insânî olabildi.

İslâmîyet aynı zamanda Türkleri Çin medeniyetinden kuvvetle tefrik ederek, Çine karşı Türk bakımından bir müdâfaa hattı teşkil etti. Bu husus en erken kaydlarda görülür. M. 740 etrafında Çin yine Türkistanı istilâ etmişti. Taşkente varan bir Çin generali Türk hükümdarı Bagatur Tudun'un başını kesince, Bagaturun oğlu Müslümanları imdada çağırdı. Müslüman ve Çin ordularının karşılaştığı Talas meydan muharebesinde gayr-i müslim Karluk Türklerinin Çin tarafından dönüp Müslüman tarafına geçmesi, savaşın kaderini tayin etti. Tibetliler tarafından da mağlub edilen Çinliler, bin yıl müddetle Türkistandan tard oldu.

"Sila-i rahm ediniz!" (Saydaşlarınıza şefkat gös-

erin!) dedikten sonra, bundan doğabilecek adâlet-sizlik kaygusu ile "Kendi kavminin, kendi boyunun arafını (haksızca) başkalarına karşı güden ve gözen....bizden değildir" umdesini ilâve etmişti.

İslâmiyet Türk illerine M. VIII. yüzyılda Hazer Denizî Doğusundaki Sûl (Çur) Türkleri ile Kâbil Türkşâhî'lere Toharistan Yabguları illerinden ilerledi ve Türkistanın Sogd bölgesine, Semerkand ve Buha'ya vardı. Mîladi Dokuzuncu yüzyılda Taşkent Fârâbî'nin vatani Sır-deryâ üzerinde Fârâb ili, Kâggari'nin "Argu" dediği Batı Türkistan bölgesinde Taraz şehri, İslâma girdi. İslâmiyet Sır-deryâ kuzeyindeki Oğuz Yabgusunun illerine tesir ediyor, ve M. 921'de Etîl kıyılarındaki Türk proto Bulgarları Müslüman oluyordu.

İslâmiyeti kabul eden Türk illerinin beyleri veya Müslümanlara esir düşen Türkler, Abbasî Halifeler muhitinde yüksek mevkilere yükseliyor ve Orta Asya tesirlerini yayıyorlardı. "Türk-ul-'acem" denen henüz İslam medeniyetine girmemiş Türkler kendi beylerinin emrinde, Samarra'yı binâ ediyorlardı.

Hâkânî Türk medeniyeti

İLK büyük Türk-İslâm devleti ve medeniyetinin kurucusu, M. 926 sıralarında Buddhism'den İslâmiyete geçen, devrin târihçilerinin "Hâkânî" veya "Türk" adı ile andığı boy oldu. (Kara-hanlılı) Hakanlı Türk cemiyeti hem İslâmi toplum mefhumuna, hem Türk töresine sâdik kalabildi. M. XV. yüzyılda yaşayan ilk Türk İslâm mütefekkirleri, ansiklopedist Kargarı Mahmûd, felsefi bir allegori olan Kutadgu-bilig'in müellifi Yusuf Hâss Hâcib ve M. XI-XII. yüzyıllarda Batı Türkistanda, Oğuz illerinde yaşayan Veli-şâir Hoca Ahmed Yesevî, öz Türkçe ile Türk-İslâm hayat görüşünün manaya en yakın zirvelerine yükselen, şekil peresliklerden en uzak veçhelerini ifade ettiler.

M. XI-XII. yüzyıllarda Batı Türkistanda gelişen Türk-İslâm sanatı bilhassa mimari bakımından, hem Orta Asya hem Türk sanatının yüksek bir safhasını teşkil etti.

Sosyal açıdan da, Hakanlı "Türk" soyundan, Kök-Türk kaganlarının ahfadı, Türk devletinin başında kalmakla beraber, bu hükümdarlar topluma karşı vazifelerini müdrik, fazilete ve adalete mevlûb idiler ve "Himmeti büyük, gönlü yüksek" tuttular. Adil, eşkiyadan emin, müreffeh cemiyetler kurabildiler. Adalet müessesesini teşkil ettiler. Hakanlı devrinde şehirler, hükamdâr ordusu ve mabed külliyesi hüviyetinden çıkarak, "uz"lar (esnaf) için rabaz denen mahalleler kuruldu ve göçebeler de şehirlere yerleşti. Hayrât olarak "munyanlık"lar (ribât, tekke, han), hem şehirlerde, hem "arkış" (kervan ticareti) yollarının bütün konaklarında inşâ edildi.

Doğudaki Uygur Türk merkezleri ise, M. XV yüzyıl başına kadar Budhist kaldı. (M. XII-XIII.) yüzyıllardaki Kara-Hitay ve Moğol istilâları da Buddhismi, ve başka kadim dinleri, yeniden Türk-İslâm medeniyetinin merkezlerinde, Türkistanda ve Yakın Doğuda canlandırdılar.

Türkiye

M 1071 yılında, Malazgird ovasında Selçuk Türkleri tehlikeli bir serhad feth ettiler. Bu tehlikeli serhad bizim vatanımız oldu. Yabancı milletlerle çevrelenmiş bir Türk toplumunun, yabancı fikir cereyanlarına açık bulunduğu, maddî ve manevî istiklâlinin korunması zor olan vatan. Filhakika, Orta Çağda, Anadolu, Türk illerinin bir devâmı idi. Marco Polo Türkistana "Büyük Türkiye" ve Anadoluya "Türkmen illeri" demekde idi. M.1069 da, Melikşahın Hakanlı Türklerine gâlibiyeti neticesinde, "Büyük Türkiye" Selçuklu imparatorluğuna ilhak bile edilmişti. Selçuklu İmparatorluğu bu arada doğuda Kâşgara varıyor ve Batıda Antakyaya kadar uzanıyordu. M. 1081'de Kutalmuş oğlu Süleyman Türk dünyasının hududunu batıda İznige kadar getirdi. Böylece, Kâşgardan İznige kadar Türk illeri birleşti. Kara Denizin şimalinde de Türkler yaşıyordu. Anadolu Türk illerinin batıdaki en uzak serhaddi olmakla beraber, Türk dünyasına ve onun kültürel tesirlerine tamamen bağlanmıştı.

Yine de dış çevreye mensûb olmak hasebi ile Türk dünyasının merkezinde kurulu Hakanî Türk kültürüne nisbeten Selçuklu kültürü daha fazla ecnebi tesirleri kayd etmişti. Selçuklular Gazne, Horasan ve Irak üzerinden, İran ve Arab kültürünün içinden geçerek, Anadoluya vardılar. Böylece Hakanî Türklerinin şair ve velisi Hoca Ahmed Yesevî, Onbirinci ila Onikinci yüzyıllarda, Türkçe konuşurken, Onüçüncü yüzyılda, Anadolunun mürşidlerinden Celâluddîn Rûmi bilhassa Farsçayı kullandı. Fakat İslâm medeniyeti içinde, Arab, İranlı, Sindli ve Türkün kaynaştığı ve birbirinin kültürünü zenginleştirdiği bu devirde müşterek bir kültür vücûda gelmişti. Kültür kaynaşması o kadar içten oldu ki edebi sahada Arab ve İran dili Selçuklu muhitinde, kısmen Türk dilinin sanatının bazı kollarının veçhesini değiştiriyor ve Orta - Doğu Hıristiyan sanatının üslûbundan çıkarak, Orta Asya geleneğine yaklaşıyordu.

Onüçüncü ve Ondördüncü yüzyıllarda Türk göçlerinin Anadoluya akışının devamı sayesinde, Türk dili hâkim oldu. Türk düşüncesine şekil veren diğer iki büyük vefî-şâir, Yunus Emre ve Süleyman Çelebi, Anadolu Türklerine kendi dillerinde hitab ettiler. Türk İslâm medeniyetinin Batıdaki kalesi kuruldu. Bu kuruluş öyle muhkem oldu ki, üçyüz yıl bütün İslâm medeniyetine öncülük etti. Topraklarında yaşadığımız Hellenistik ve Bizans medeniyetleri kültürümüzü kemiremedi. Anadolu ve Rumelide kendi edebiyatımızı, mimarımızı, resmi sanatımız, müzikimiz, kısaca öz kültürümüz içinde, evdâdımız yaşadı.

Moğol istilası, diğer Türk devletleri ile muharebelerimiz, Celâduddin Hvarzşah ve Aksak Timurun Anadoluyu istilası ve Akkoyunlu Türkmenler ile kavgalarımız, maddi kuvvetimizi sarsabilirdi, fakat Türk kültürüne zarar vermedi.

Onaltıncı yüzyılda Türk ufuklarında karanlık bulutlar yükseldi. Farsdan ziyan görmeğe başladık. Şah İsmâil Safevî, Osmanlılara karşı, tam bir kültür harbi açdı. Kültür silahlarını kullandı ve Tçürkleri birbirine fikri sahada düşman ederek kardeş kavgasını çıkardı. Alevî-Sünnî ihtilâfı, "Hatâî Divânî" gibi yüksek edebi eserler ile, yani kültür silahları ile yapıldı.

Neticede Batı Türkleri ikiye ayrıldı ve bir kısmı Osmanlı diğeri Fars kültürüne bağlandılar. M. 1514'de Osmanlılar Çaldıran'da galebe çalarken, kültür alanında, Türklük hezimeteye uğramıştı. Bu acıyı duyan Kırıklı Afşar Türklerinden Nâdir Şah 1736'da bu kardeş kavgasını durdurmak istediğini Osmanlılara bildirdi ve anlaşma teklif etti. Fars aşırı Şi'îlikten vaz geçerek Caferî mezhebine girecek ve "türklerin en büyüğü" diye tavsif edilen Osmanlı halifesini tanıyacaktı. Türk olduğu için, Nâdir Şah'ın kolaylıkla bütün Batı Türklerinin başına geçmesinden korkan Osmanlılar, bu teklifi reddettiler. Böylece İslâm âlemini ve Batı Türklerini bölen ikilik devam etti.

HALBUKİ hem Turanı hem İrani yıkabilecek bir kuvvet, Şimalde yük seliyordu. İvan IV (1530-1584), Rus imparatorluğunu kurmak üzere, sefere çıkmıştı. Türk-İslâm medeniyeti ilk bu cebhede yıkıldı. Kazan düştü. Şimâl Türk merkezleri birer birer istila edildi. Birinci Petro 1724'de Derbend ve Baküyü elde etti. M. 1768-1783 arasında, Rusya Batı Türkistanı ve İç Asyadaki Türk illerini başdan başa aldı. Rusyayı durdurabilen tek kuvvet Çindi ve Çin ise kendi müstemlekelerini genişletmek için derhal ilerlemiş ve 1877'de Doğu Türkistanı almıştı. Rusya ve Çin anlaşdılar ve Türk illerini paylaştılar. Orta Asyanın güney kuşağında bulunan ve Afganistan ile Fars hudutları içinde kalarak, Müslüman kültürü dâhilinde bırakılan bir kaç Türk memleketi, tâlihli sayıldı (Hindukûş şimali Afgan Türkistanı, Hazer bölgesi, Arzerbaycan, Farsda Halaç ve Şirâzda Kaşgaî bölgeleri.)

Yirminci yüzyılda Rusya Kominismi kabul edince, Türk illerini müstemlekeliğe azad edeceği umidini verdi. Fakat gerek Rus Komünismi, gerek Çin Komünismi, Rus ve Çin milliyetçiliğinden ayrılmadılar. Bir fark oldu: Türk illerinden müteşekkil müstemlekelerde, evvelce Türkleri Çinileştirmek veya Hıristiyan dinine sokarak Ruslaştırmak gibi bir kültür politikası güdülürken, artık beynelmilel veçheli Komünisme kazanmak yolu ile aynı neticeye varılmak usulü başladı.

Böylece Türk illeri arasında akan ve kültürümüze hayat veren fikir cereyanlarının şahdamarı tıkanı ve biz, Türkiye Türkleri, Türklüğün son yıkılmamış kalesi olarak, yalnız kaldık.

Batiya bakarsak kültür tarihimizin bu cebhede şöyle geliştiğini görürüz: Türk kültürü Bizans kültürüne galib gelmiş ve bir kaç yüzyıl bu galebeyi muhafaza edebilmişti. Bunun belki bir sebebi, Orta Çağ Hıristiyan dünyasının taassubu ve insanlar arasında eşitliği ve müessese haline getiren ve irsi sınıflara ayıran feodal isteminin uyandırdığı isyan hissi olmuştu. Avrupa aydınları, Katolik papazların ve asiller sınıfının tahakkümüne direnmeğe başlayınca, papazların zammettiği Türk İslâm medeniyetinin hakikatde daha insani olduğunu farkettiler. Türk-İslâm toplumunda din serbest idi. Müslüman olmayanlar, askerlik yapmamak imtiyazına serbi bir cizye ödemek ve kendi inanış ve hayat tarzlarında serbest bırakılmakda idiller. Üstelik feodal sistem yokdu. Böylece, müslim veya gayr-i müslim, serbest veya köle, kadın veya

erker veya çocuk, her insanın bazı asgari dereceye bile itilse, elinden büsbütün alınamiyan insan hakları vardı. Böylece bir cemiyetin dünyada mevcudiyetinin onbeşinci ila onsekizinci yüzyıllar Avrupa münevverleri için nasıl ümid kaynağı olduğunu edebiyatda okur, sanatda görür, musikide duyarız. Luthher'in mektupları, Voltaire'in Mahomet trajedişi, Lessing'in Nathan der Weise adlı, Salâhkuddin Eyyubi'yi medheden eseri, Giorgione'nin İbn Sinâ'nın resmini yapması, Mozart'ın operalarında tekerrür eden "âli-cenab Türk" şahsiyeti, bu keyfiyetin muhtelif delillerindendir. Goethe, Kur'ân okumak için Arabca öğreniyor, Rückert Kur'ân sûrelerini, aslı ahengi hatırlatır tarzda tercüme ediyor, Carlyle İslâm Peygamberlerinin şahsiyetini tahlil ile ulviyetini tebarüz ettiriyordu.

Bu insanıyetperver dalga içinde Avrupa yükselirken, müsbet ilimler de gelişdi ve bir de teknik medeniyet kuruldu. Biz ise, onsekizinci yüzyılda Orta Çağda varılan medeniyetin tadını çıkarmağa daldık. Ondukuzuncu yüzyılda yetişen büyük mütefekkirlerimiz, Ziyâ Paşa; Cevdet Payşa; Namık Kemal ve diğherleri geri kalma ve soysuzlaşma tehlikesini görmüş fakat önüne duramamışlardı. Tevfik Fikret ise, nice "Rücû"lara rağmen, kendi milletine inancını kaybetmiş idi. Avrupa artık osmanlı cemiyetine "hasta adam" diye bakıyor ve kendine bir müstemleke sâhası olarak görüyordu. Rusya'nın İstanbul'u hedef tutan ilerlemesine mümâsil olarak, Batı Avrupada da "Drang nach Osten" (Doğuya akın) siyâseti başladı. Avrupa da Osmanlı İmparatorluğuna kültür mücadelesi açdı. Osmanlı mülkünü aralarında paylaşmak isteyenler kültür atımını muhtelif yollardan yürüttüler. Bir koldan, Türk kültürünü yıkmak maksadı ile onun kıymetleri küçümseniyor, tanzimata gidilmesi için baskı yapılıyordu. Diğher koldan, Türk olmıyan Osmanlı ekaliyetinin milli kültürleri tebarüz ettiriliyordu. Üstelik, Osmanlı devletinin mirasını gözletleyen her memleket, göz koyduğu Osmanlı bölgesinde, kendi kültürünü evvelden yaymağa, mektebler ve enstitüler kurarak, başlamışdı.

Türkler için tek çâre yağmacıları oyalayıp, vakit kazanmak, bu arada kuvvetlenmeğe ilerlemeğe çalışmakdı. Bu nasıl yapılacaktı? İşte bu dönüş noktasında Türkler arasında derin görüş ayrılıkları belirdi. Türk-İslâm medeniyetine çok bağlı olanlar intirâzın sebebini ancak kendi kıymetlerimize sadakatsizlikde görüyorlardı. Bunlardan aşırı bir grup hiç bir değışikliğe râzı olamıyordu. Geleceğimizin, yaşadığımız zamanlar ile, değıil, Türk töresi ve İslâmiyetin aslı şekilleri ile bile ilgisi olmıyan teferruâtine vefâ ile sarılıyorlardı.

TÜRK kültürü ise gittikçe zayıflamışdı. Çarlığın galebeleri neticesinde, Doğu Türk dünyası ile bağlarımızın kesildiğinden beri, içinde bulunduğumuz Yakın Doğu medeniyetinde Türklük gittikçe eriyordu. Onsekizinci yüzyıla kadar nisbeten temiz kalan Türkçe, Arabça ve Farsça istilâlar, Fransızca, İtalyanca, Rumca kelimeler ile dolmuşdu. Belki Osmanlı hânedanının

kendilerinden önceki tarihimizi, edebiyatımızı, sanatımızı, bin yıllık bir medeniyeti okutmak istemediği için, ekseri Türkiyeliler kültür tarihimizi bilmiyorlardı. Bu köksüzlük tehlikesi muvâcehesinde, Ziyâ Gökâlp ve Yûsuf Akçura gibileri, Avrupada gelişen milliyetçilik, pan-Slavism, pan-Germanism gibi cereyanlar ilhâmı ile, pan-Türkism veya Turancılık umdesini savundular. Bu milliyetçiler, bir taraftan da Osmanlı Devletinin atâletine sabırsızlanıyor, Meşrûtiyet kurup daha gayretli reformlar yapmak istiyorlardı.

İkinci Abdulhamidin istibdâd meylinde şikâyetçi liberaller de, Meşrûtiyet kurulursa Osmanlı devletinin kurtulacağını ümîd etmekte idiler. Meşrûtiyet kuruldu, fakat Osmanlı vilâyetlerini aralarında paylaşmağa sabırsızlanan yabancı devletlerin arkaya çıkardığı harbler silsilesi reforma imkân bırakmadı.

Sosyalizm ve Franc-maçon teşkilatı gibi, bütün dünyaya yayılmış kolları cereyanlara girenlerden bazıları ise, millî kültürü yaşatmak kaygusundan ziyâde, insânî kıymetlere ehemmiyet vermek temâyülünde idiler. Beğendikleri ideolojiler yolu ile ve ecnebî kültürleri taklîd ederek Türkiye'yi islâh etmek isteyenler de mevcûd-idi. Kendi milletine inancını kaybetmiş olanlar da eksik değildi. "Vatanın rûy-u zemîn, milletim nev-i beşer" diyorlardı.

Birinci Dünya Harbi Osmanlı İmparatorluğunu yıkdı ve Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Atatürk tarafından, millî esaslar üzerine kuruldu. Darlaşmış hudûdlarımız, çabuk ilerleyen muâsir dünyanın baskısı, reform ihtiyacını artık hayâtî kılmışdı. Çabuk netice almak isteyen Atatürk radikal çarelere baş vurdu. Kültür inkilâbı ve harf değişikliğine karar verildi. Bu büyük değişikliklerin Arab harfleri ile yazılan kültür eserlerimiz ile bağlarımızı kesmesi tehlikesine tedbir olarak, bunların yeni harfler ile yazılıp neşri terâvî edilmişdi. Diğer yönden Türk kültürünün Osmanlı devrinden evvelki târihi, ilk defa olarak şuurlu şekilde tedkike başlandı. Atatürk, millî kültür araştırmalarını her sâhada başlatmış ve son ânına kadar teşvîk etmişdi.

Fakat Atatürk'ün ölümünden sonra, Türk kültürü araştırmaları hızını kaybetti. Beynelmillel medeniyete intibâk gayreti daha ağır basdı ve ölçsüz şekilde, kendi kültürümüzden fedâkârlık yapıldı. Bunun neticesinde, millî töreye bağ zayıfladı. Nesiller arasında, hissi bağlar kalmakla beraber, fikrî merbûriyet kopmağa başladı. Kendi kültürüne sevgisi kalmasını manevî âvâreler, beynelmillel veçheli mefkûrelerde vatan aradı. Aşırı ideolojilere kaydılar. Son yıllarda geçirdiğimiz gençlik buhranı Türk kültüründen ayrılmanın sonucudur.

Halbuki Türklerin çoğunluğu, Türk-İslâm medeniyetine bağlı, akl-i selîm, muvâzene, gönülleri te'lif ve adâlet geleneği içindedir; manevî kıymetlere dayanır fakat dogmatik değil gerçekçidir. *Mecelle de den-diği gibi* "Zamanlar ile hükümlerin değişikliğine" inanır; yeni dünyaya intibâk etmek ister fakat millî kıymetlerden fedâkârlığa râzî değildir. Hâlen baş kültür hazînemiz olan Türk töresinin canlı âbidesi, Oğuz Destanları şivesi ile konuşan Türk köylüsü de vic-

dânında, orta yolun selâmetini hissetmektedir.

İNDE bulunduğumuz kültür buhranının dan milletimizi kurtarmak için, en esaslı çare, gelecek nesillere Türk-İslâm medeniyetimizin en yüksek kıymetlerini tanıtılabilmekdir. Bu kolay değildir, çünkü dünyanın her yerinde, gençlik, hem münekkid, hem idealisttir. Gençliğe sunulacak millî kıymetler, hem fikrî, hem hissî bakımdan en ulvî mertebede olmalı. Yoksa genlik tatmin edilmez ve aradıklarını yabancı ideolojilerde bulabilecekleri inancına kapılabilirler. İnsânî ve millî değerleri aksettiren yüksek eserler, şehre ve basitleştirilmeğe tâbi tutulmadan, aslî şeklinde, gençliğe arz edilirse, gönüllerde ve fikirlerde akisler uyandırabilir. Eserleri bugünkü konuşulan dile çevirmek gibi teşebbüsler ise, bu sanat eserlerinin derinliğini, şeklî güzelliğini ve böylece tesîrini yok etmek neticesine varabilir. Millî şaheserler, aslî metin ile birlikde aydınlatıcı notlar ve lûgatçeler ilâvesile neşr edilmelidir. Türk genç, kendi milletinden olan, kendi dilini konuşa mütefekkirlerin sesini, onların hislerini ve düşüncelerini, asırlar ötesinden de olsa, duyabilmeli ve onlarla fikrî bir dialog kurabilmeli. Böyle bir ihtimâma değer eserler sayıda değildir: Meselâ, M. VIII. yüzyıldan Orkun kitâbeleri, Buddhist Uygur edebiyatından seçme parçalar, Türk filozofu Fârâbî'nin toplum hayatı hakkındaki yüksek görüşünü aks ettiren Arâ-ü medînet ul-fâzıla gibi eserlerinin tercümeleri, Ahmed Yesevî Divanı, Kutadgu-bilig, Yunus Emre Divanı, Zeyûlî, Şeyh Gâlib, Nâmık Kemal, Yahya Kemal'in eserleri, Atatürk'ün Nutku ve Türk milletinin istikbâli hakkında fikirlerini aksettiren ilkeleri. Medeniyetimizin İslâmî veçhesini isteyen genç de, Kur'ân'ın gönüller feth eden ölümsüz âyetlerini ve Hazret-i Muhammed'in insanı topluma hayırlı, arınmış ve rûhânileşen bir şahsiyet olmağa çağırın hadîslerini, aslî metinler ve tercümelerde, eski Arabca kelimelerin muhtelif manâlarını açıklayan notlar ile birlikde, okuyabilmelidir.

Edebî eserler yanında, Türk târihi, sanatı, klasik musikisi, muhnasırın en yüksek veçheleri ile, ilk ve orta okulda ve insânî ilimler kollarının her derecesinde, ayrıca da neşriyât ve konferanslar, radio ve televizyon ile, küçüklere ve büyüklere hatırlatılmalıdır.

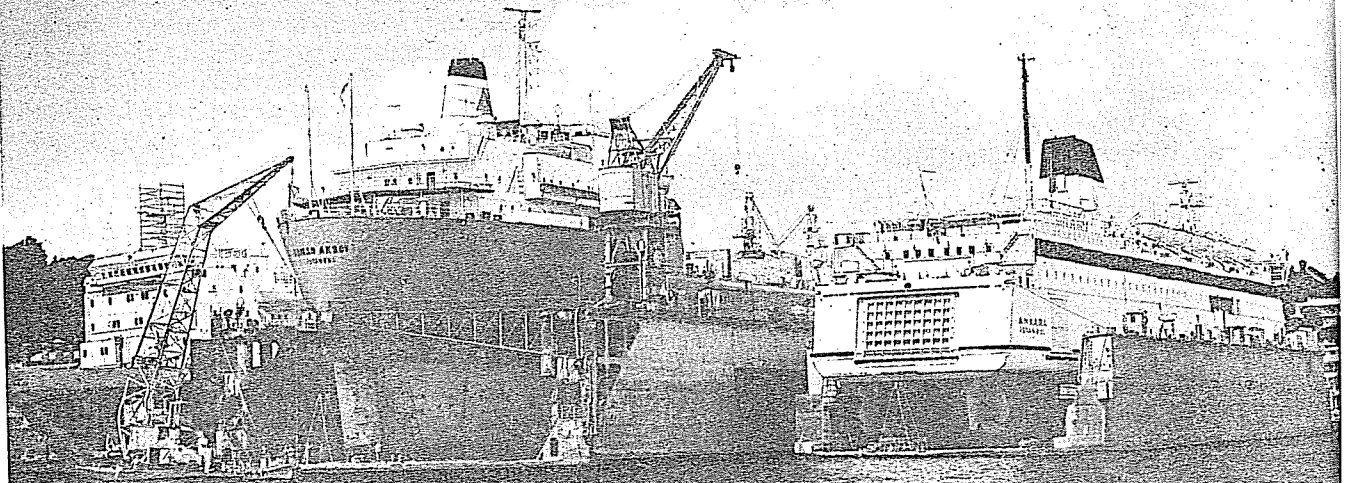
Her millet kendi kültür târihini yazmış iken, Türk kültür târihini yazmak için henüz teşebbüse geçildi. Millî kültür târihi, Türklüğün devâmlılığını aksettiren kronolojik ve müselsel bir plan içinde, son yıllarda ortaya çıkan zengin bilgileri ilmî şekilde kullanarak, emin neticelere varıldıktan sonra, basitleştirilerek okullarda okutulmalıdır.

En nihâyet, istikbâli temin için, millî kültüre sâhib çıkacak âlimler yetiştirmek gerekir. Bu mütefekkirler kolaylık olarak, kültürümüzün her koluna âid, eksiksiz ihtisâs kütübâneleri ve arşivler tanzim etmelidir. Türkoloji kongrelerini devâm ettirerek, Türk âlimlerinin ecnebî meslekdaşları ile fikir teâtisinde bulunabilmesini mümkün kılmalıdır. Milletlerarası kongrelere iştirâk ederek görüşümüzü en yüksek seviyede temsil edebilecek Türk kültür târihi mütehasısları yetiştirilmelidir. Türk milletinin özgür varlığının devâmı öz kültürün en âli manâsını yaşaması ile olur.

TÜRKİYE GEMİ SANAYİİ A.Ş.

TURKISH SHIPBUILDING INDUSTRY INC.

*Gemi inşa sanayiinde
Türkiye'nin en güçlü kuruluşu*

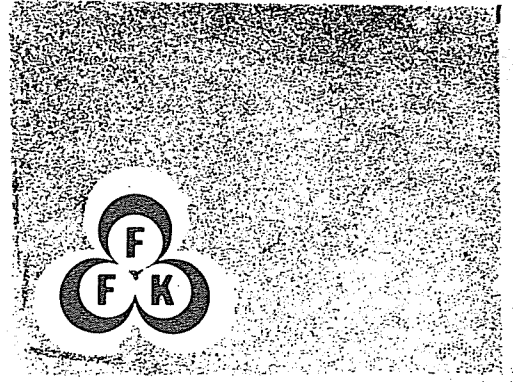

- 75.000 DWT'a kadar her tip gemi imalatı
- 35.000 DWT'a kadar her tip geminin havuzlanması
- Sualtı ve suüstü bakım ve onarım çalışmaları
- Her çeşit konstrüksiyon işleri ve SULZER lisansı ile 2100 BHP gücüne kadar dizel motorları imalatı

Beş TERSANE ve bir MOTOR fabrikası ile hizmetinizdeyiz.

- Pendik Tersanesi
- Camialtı Tersanesi
- Motor Fabrikası
- İstinye Tersanesi
- Halife Tersanesi
- Alaybey Tersanesi/İZMİR

TÜRKİYE GEMİ SANAYİİ A.Ş. Meclisi Mebusan Cad. No.66 80040 Salıpaazarı-İstanbul/TURKEY
Tel: 149 83 17 - 145 81 87
Telex: 25487 tges tr - 25622 ges tr

Güvendiler Kazandılar

**1. Hizmet yılında,
1.5 Milyar Kâr Payı**
"Kâr-zarar ortaklığı" esasına dayalı bir anlayışla tasarruf sahiplerine ve müteşebbislere hizmet veren Faissal Finans Kurumu 1. hizmet yılında, hesap sahiplerine 1.5 milyar TL. kâr dağıttı.

**Katılma Hesaplarına
En Yüksek Kazanç**
Faissal Finans Kurumu, "Katılma Hesabı" sahiplerine her 100.000 TL. için 5 Mayıs 1986 itibariyle 3 ayda net 10.826 TL. 6 ayda net 24.813 TL. 1 yılda net 49.927 TL. kâr payı kazandırdı.

**T. Vakıflar Bankası
Aracılığıyla
Başvurma İmkânı**
Faissal Finans Kurumu'na şahsen başvurma imkânınız yoksa, T. Vakıflar Bankası'nın bütün şubelerine müracaat ederek hiçbir ücret ödmeden telefon ve teleks havalesi ile Kurumumuz nezdinde "Katılma Hesabı" açtırabilirsiniz.

FAİSAL FİNANS KURUMU
"Faissiz Sistem"

Kemeraltı Caddesi No: 46 Tophane / İstanbul
Tel: 145 67 54 (5 hat)
Teleks: 25 694 ffk tr - 25 729 ffks tr

PANİSLÂMİZM NEDİR ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ

CEZMİ ERASLAN

I.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü doktora talebesi

Panıslâmizm, 19. asrın son çeyreğinde Osmanlı Devletinin takib ettiği bir siyasetin adıdır. Memleket dâhilinde çeşitli mezheblere bağlı müslümanları Sün-nî İtikâdî etrafında birleştirerek içte manen güçlü olmak ve kalkınmaya çalışmak; Dışarda ise, emperyalist Avrupa ve bilhassa İngiltere'nin sömürgelerindeki müslümanların Hilafet makamının ruhaniyeti etrafında manen birleştirilerek sömürülmelerinin önlenmesine gayret etmek esaslarına dayandığını resmî devlet vesikalarına dayanak söyleyebiliriz.

PANİSLÂMİZM POLİTİKASI'NIN ORTAYA ATILIŞ SEBEPLERİ

Bilhassa Tanzimatın ilânı ile belirginleşen Osmanlılık Siyâsetinden niçin vazgeçildiğini ve İslâm Birliği yoluna dönme mecburuyetinin hissedildiğini anlamak için çok çok gerilere dönmeye lüzum yoktur. Bunun için Kırım Savaşı ve neticesinde imzalanan Paris Antlaşmasına bakmak yetecektir. Bu anlaşma ile 1878 yılında imzalanan Yeşilköy (Ayastefanos) antlaşması arasındaki devre Panıslâmizm siyasetinin sebeplerini teşkil eden iki ana gelişmeye sahne olmuştur.

1- Avrupa'da kuvvet dengesinin değişmesi, ki buna bağlı olarak devletlerin siyâsetlerinin değişmesi.
2- Fikir Hareketleri, bilhassa Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan ve 1830, 1848 ihtilâlleri ile iyice yayılan Milliyetçilik fikri. Bu sebeplerin gereği gibi anlaşılabilmesi için konuyu biraz daha geniş olarak ele almak ve incelemek lüzumu vardır.

Avrupa'da Kuvvet Dengesinin Değişmesi:

1699 yılında imzalanan Karlofça antlaşmasıyla asırlardır devam ettirdiği hücum durumundan kendini savunma durumuna düşüren Osmanlı Devleti Dünyada ilmî, askerî ve teknik alanlarda meydana gelen gelişmeleri tâkip edemediği gibi ekonomik alanda da zayıfladığından Avrupa siyâsetine etki edemez bir hâle gelmiştir.

Bu sebeble hayatiyetini, kendini parçalamak isteyen İngiltere, Rusya ve Fransa'nın anlaşamamalarına bağlayan Osmanlı Devleti, bunlardan bazen birine bazen de diğerine yaklaşmak suretiyle Avrupa ve Dünya siyâsetinde etkili bir denge unsuru hâline geldi. Nitekim 1789'da Mısır'da Fransaya karşı İngiliz yardımına müracaat ettiği gibi Fransa'nın desteklediği âsi vâlisine karşı 1833'de Rus yardımını kabul etmiştir. Osmanlı Devletinin Rus nüfusuna girmesi İngiltere-

yi endişelendirerek harekete sevketmiştir. Böylece İngiltere Rus nüfusuna engel olmaya çalışırken Osmanlı Devleti üzerinde bir nüfus mücadelesini de başlatmış oluyordu.

Aslında bu devletlerin hepsinde Osmanlı Devletini parçalamak ve paylaşmak konusunda hemfikir idiler. Anlaşamadıkları husus kimin nereyi alacağı idi. Bunun da sebebi üç kıtanın birleşme noktasında yer alan Osmanlı Devletinin bilhassa Boğazlar sebebiyle sâhib olduğu stratejik önemi haiz kısımlarıydı. İşte bu husus Osmanlı mülkünün eşit olarak paylaşılması imkansız bir hâle getirmekteydi. Devletlerarası münâsebetlerde en önemli unsurun menfaat temini olduğunu gözönünde bulundurarak önce İngiltereyi inceleyelim:

İngiltere, Çar I.Petro'dan beri sıcak denizlere inme politikasını takib eden Rusyaya karşı Osmanlı Devletinin devamını bir müddet istemiştir. Ancak bu isteğin temelinde İngiltere'nin menfaatları ilk sırayı almaktadır. Osmanlı Devleti Dicle-Fırat nehirleri ve Basra yolu ile İngilizlerin Hindistan sömürgesi'nin en ehemmiyetli ulaşım yollarından birini ellerinde tutuyordu. İngiltere'nin bu önemli müstemlekesi ile Rusya arasında tampon durumunda olan Osmanlı Devletinin bekasına çalışması herşeyden önce kendi çıkarları bakımından gerekli idi. Bu çıkarı için çalışan İngiltere Balkanlar ve boğazlar yolu ile Akdenize açılmak isteyen Rusyayı 1856 yılındaki Paris Antlaşması ile Karadeniz'in ötesine atmaya muvaffak olmuştur.

Fransa ve Piyemonte Devletlerini de yanına alan İngiltere Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü garanti etmenin yanında Rusyanın güneye inmesine bir set çekmiş oluyordu. Karadeniz'de başarısızlığa uğrayan Rusya bu sefer dikkatini Orta Asya'ya çevirdi. Burada mevcut Türk-İslâm Hanlıklarını birer birere işgal edip yıkarak idaresine alan Rusya işgal ettiği yerlerden sadece Buhara'yı yıkmamıştır. Maksadı Hindistan sınırında altı milyon nüfusu ile önemli bir yer tutan Afganistan'ı kuşkulandırmamaktı ve bunda da başarılı oldu. Yaptığı istilalar ile İngilizlerin Hindistan sömürgesini tehdit eder bir hâle geldi.

Türkistan'da bu şekilde etkili faaliyetlerde bulunan Rusya Balkanlardan da elini çekmemişti. Kırım Harbinden sonra bölgede azalan nüfuzunu yeniden takviye etmeye önem verdi. Bu gayesini gerçekleştirmek için de Balkanlar'daki Slav Milletlerinin milliyetçilik duygularını tahrik ederek hepsini kendi liderliğinde bir Slav Birliği içinde toplamaya çalıştı. Başlangıçta bir kültür hareketi olarak ortaya çıkan Panslavizm akımının fikrî babaları Alman âlimlerdi. Edebî sahada bir slav birliği kurulmağa başlanmasının ilk tesirleri 1826'da görülür. Panslavizm terimi de ilk defa bu yılda kullanılmış, daha son-

raları Rusya'da Slav Derneklerinin kurulması ile yaygınlaşmıştır. Bu akım Osmanlı Devletinin kurulması ile yaygınlaşmıştır. Bu akım Osmanlı Devletinin Pan-İslâmizm politikasında son derecede etkili olduğundan ileri diğer siyasî akımlar ile incelemek üzere burada kısa bir girişle bırakıp devletlerin değişen politikalarını izaha çalışalım.

Bu değişmeyi lâyıki ile anlamak için Almanya iyi bir misal teşkil edecektir. Önceleri irili ufaklı yaklaşık 300 derebeylikten meydana gelen Almanlar Millî birliklerini Prusya önderliğinde 1871'de kurdular. Almanların en büyük rakipleri olan Fransızları yenmeleri en çok Rusya'nın işine yaramıştır. Bilindiği gibi Fransa Paris Antlaşması ile İngiltere ile birlikte Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü garanti etmişti. 1 Eylül 1870'de Paris Antlaşmasını imzalayan devletlere verdiği bir nota ile "Karadeniz'in tarafsızlığını tanımadığını" bildirdikten başka bunu ilgili devletlere kabul ettirmeyi başardı. Osmanlı Devletinin engelleme çabaları sonuç vermeyince Rusya "Güneye inme ve açık denizlere çıkma" politikasına tekrar dönmüş oldu. Öte yandan Almanya'ya karşı yalnız ve müttefiksiz kalmak istemeyen Fransa'nın da desteği Rusya'ya Balkanlarda hareket serbestisi sağlamıştır. Rusya'nın bu hareketi üzerine Balkanlar'daki Slavlarda harekete geçtiler. Rus desteği ile çıkardıkları Hersek ayaklanmasında ortalığı kana buladılar. Rusların gayretleri neticesi bir Avrupa meselesi haline gelen ayaklanma güçlkle bastırıldı. Bu arada Avrupa'da Osmanlı mülkünün paylaşılması hesapları da hız kazanmıştı. 15 Ocak 1877'de Rusya ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasında Petşe Antlaşması yapıldı. Bu antlaşmanın en önemli yanı Rusya'nın tek ve büyük bir balkan devleti kurmaması şartı ile Balkanlar'da serbest kalması idi. Buna mukabil olarak Avusturya'da Bosna-Hersek topraklarını alacaktı. Böylelikle daha da rahatlayan Rusya Balkanlar'daki Slavları yâni Sırları, Bulgarları ve Karadağlıları silahlandırdığı gibi hepsinin aynı milletin evlatları olduklarını söyleyerek istiklalleri için yardım edeceğini bildirdi. Bütün bu teşvikler neticesinde patlak veren Karadağ ve Sırp isyânları Osmanlı Devletinden şiddetli mukavemet gördü. Osmanlı Devletinin tam isyanı bastıracağı sırada Rusya işe karıştı. 30 ekim 1876'da verdiği ultimatomla Osmanlılardan Sırlar ile iki aylık bir mütareke yapmasını aksi halde İstanbulu işgal edeceğini bildirdi.

Bu ultimatomla rus milletinin olaya kayıtsız kalamayacağı bildirilmektedir. "Rusya Milleti revabit-âdide ve ahvâl-i maziye ile Balkan Hıristiyan ahali-sine merbuttur", bu yüzden Sırların yenilmesi Rusya'da çok büyük tesir hasil etmiştir (36). Gerçekten de Rusya'da çok büyük yankılar uyandıran Slav yenilgisi üzerine Balkanlara gönüllüler yollanmaya başlandı. Diğer yandan Çarın etrafını saran Panslavist liderler Çarı ve rus kamuoyu'nı tahriklere başladılar. Bunlar Sırların yenilgisini Hıristiyanlığın Müslümanlık karşısında uğradığı bir hezimet olarak kabul ettiler (4). Rusların bu suretle Osmanlı Devleti üzerine bu baskısı İngiltere'yi harekete geçirmeye kâfi geldi. Meselenin görüşülmesi için İstanbul'da milletlerarası bir konferans tertib etti. Osmanlı Hükümeti

konferans esnasında Meşrutiyeti ilân ettiği gibi devletlerin verdiği islahat lâyihasındaki şartlarını çok ağır bularak 20 Ocak 1877'de reddetti. Osmanlı Devletini parçalamaya azmetmiş Rusya, Osmanlı Devletinin Balkanlarda islahat yapması hakkında 31 Mart 1877'de Londra Protokolü ile kararlar alınmasını sağladı. Ancak bunu iç işlerine karışmak sayan Osmanlı Devleti şartları reddetti. Bunun üzerine Rusya 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devletine savaş ilan etti. Çoktan beri bu anı bekleyen Sırbistan ve Karadağ da savaşa girdiler. Doğuda ve batıda başarılı savunmalar yapıldı ise de neticede Osmanlı Devleti 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Bu anlaşma ile bütün Balkanlar elden çıktığı gibi doğuda Kars, Ardahan, Batum, Beyazid ve Eleşkirt'i de Rusya'ya bırakıldı. Sırbistan'a ve Karadağ'a bağımsızlık verilmesinin yanı sıra kuzeyde Tuna'dan güneyde Ege Denizine kadar uzanan büyük bir Bulgaristan Devleti kuruldu.

Böylece Rusya'nın Panslavizm politikası tam anlamı ile hedefine ulaşmış oluyordu. Orta Asya'da Hindistanı tehdit eden Rusya'nın Balkanlara da hakim olması İngiltere'yi endişelendirdi. Zira doğuda Kars, Ardahan, Batum, Bayezit ve Eleşkirt'i alan Rusya Dicle-Fırat nehirleri yolu ile Basra'ya inebilir ve İngiltere'nin Hindistan yolunu kesebilirdi. Aynı tehlike Akdeniz için de geçerli idi. Bulgaristan vasıtası ile Ege'ye çıkan Rusya, Boğazların yanısıra Mısır ve Süveys'i de tehdit edecek bir hale gelmişti.(5)

İngiltere batılı devletler içinde Osmanlı Devletinin devamına taraftar görünmekte idi. Ancak "93 Harbi" sonrası oda Osmanlı Devletinin aleyhine döndü. Zira bu yıllarda Dış İşleri Bakanı olan Lord Salisbury gibi Başbakan disraeli ve diğer bakanlar Osmanlı Devletinin devamından ümidini kesmişti. Bu yüzden Rusya'yı mümkün olduğu kadar kuzeyde tutmaya çalıştı. Aynı zamanda Osmanlı Devletindeki azınlıkları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Böylelikle Osmanlı Devletinden olabildiğince yararlanmaya gayret etti. Nitekim Osmanlı Devletini temelden sarsan ayastefanos Antlaşmasının şartlarını hafifletmek bahanesi ile Kıbrıs adasını aldı. İngiltere kendisi gibi Balkanlar'daki Rus yayılmasından endişeli olan Avusturya ve Almanya'yı da yanına alarak 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşma ile Bulgaristan'ı küçülterek Ege Denizi ile irtibatını kesen İngiltere aynı zamanda Rusya'yı da frenlemiş oluyordu. Ancak İngiltere Bayezidi ve Eleşkirt'i Osmanlı Devletine bıraktığı halde Batum ve Ardahan'ı Rusya'ya verdi. Bütün dikkatini Hindistan sömürgesinin ulaşım yollarını emniyet altına almak için harcayan İngiltere Bayezid'i Osmanlılara vermek ile yalnızca Basra'yı emniyet altına almakla kalmadı, Kıbrıs Adasını tamamen işgal için kendine zemin hazırlamış oldu. Çünkü "Kıbrıs Batı Asya'nın anahtarındır" diyen Başbakan Disraeli, Rusya'nın Batum'u iadesi halinde İngiltere'nin de adayı boşaltacağına söz vermişti (6). İngiltere Berlin Konferansında Rusya'yı Batum'u boşaltması için zorlamadığı gibi kendisi de Kıbrıs adasından çıkmadı.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile olan münâsebet-

lerini etkileyen önemli bir hadisede 1877-1878 Harbi esnasında vukua gelmişti. Savaş başladıktan hemen sonra İngiltere'nin İstanbul seferi Layard Osmanlı Hükümetine bir rapor vererek Rusya'nın bir çok menfaatlar sağlayarak Afgan Emiri Şir Ali Han ve etrafındakileri elde ettiğini bildirdi. Türkistan'da Rus nüfuzunun yayılmasına vasıta olan Afgan Emiri'nin İngilizlere karşı cihad ilân ettiğini ancak taraf tar bulamadığını da anlattı. Elçi ayrıca yüksek Hilafet makamından bir elçilik heyeti yollanarak Emire Ruslara karşı hareketle onu iki ateş arasında bırakması ve İngilizler ile iyi geçinmesinin tenbih olunmasını istedi. Bu yapılacak olursa İngilterenin Osmanlı Devletini minnetdar kalacağına dikkati çeken İngiliz Elçisi, bu konuda savaş başından beri hazırlıklar yapmakta olan Osmanlı Hükümetini de teşvik etmiş oldu (70).

Bunun üzerine H. 1294 yılı Receb ayı (1877 Haziranı) başlarında İstanbuldan gönderilen elçiye Hindistanın müslüman halkı büyük alâka gösterdi. Hindistan Müslümanlarının Halife'nin elçisine gösterdikleri büyük sevgi ve hürmet İngilizleri rahatsız ettiği gibi gözlerini de açmıştır. Halife'nin elçisini görmek, onunla Cuma Namazı kılmak için 50-60 bin kişinin toplanması, Hindistan Müslümanları üzerinde Halife'nin ne derecede etkili olduğunu gösterdi. Bundan ürken İngiltere'nin Hindistan Valisi Osmanlı Elçisinin hemen o gün Bombay'dan ayrılmasını sağladı (8).

Böylelikle 1878'den sonra Osmanlı Devletinin devamına yardımcı olmaktan vaçgeçen İngiltere, artık Halife'lik nüfusunu kırmak, azaltmak için de çalışması gerektiğini anlamıştı. İslâmiyetin Osmanlı Devletinin bekasına büyük destek olacağını gördüğünden Osmanlı topraklarında "Milliyetçilik" cereyanlarını desteklemiş, Yemen, Necd, Basra, Mısır ve hatta Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da bu akımların yayılmasına büyük gayret sarfetmiştir. Arabistan da nüfuslu kabile şeyhlerini halife ilân ederek bu makamın kudsiyetini bozmağa çabalaması da bu çalışmaların içinde yer alır. (9)

Bu arada Paris Antlaşmasında Osmanlı Devleti saflarında savaşmış bulunan Piyemonte Devletinin de ajanlar yollayarak Balkanlardaki karışıklıkları arttırmaya çalıştığını da belirtelim. Bu yıllarda Fransa'da Osmanlı siyasetindeki ehemmiyetli yerini kaybetmiş idi. Bilhassa 1870'den sonra Osmanlı siyasetinde ikinci plana düşmüş ise de o da boş durmamış, 1881'de Tunus'u alarak Devlete ağır bir darbe vurmuştu.

-Fikir Hareketleri:

Osmanlı Devletinin kaderini siyâsi gelişmelerin yanısıra fikir hareketlerinin de etkilediğini görmekteyiz. Bunlardan özellikle Panslavizm akımının kısaca açıklanmasında son derece zaruret ve fayda görülmektedir.

Panslavizm:

Fikir babalığını Alman âlimlerden J.G. Herden'in yaptığı bu akım başlangıçta bir dilbirliği ve kültür hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Siyasî bir mahiyet alması 19. asrın ikinci yarısından itibaren özellikle Rusya'nın Kırım Savaşında yenilmesinden sonra

kendi yayılma çabalarına ve emperyalist politikasına bir vasıta olarak kullanılmaya başlamasından sonradır. Netice de bir Rus milliyetçiliği politikasına dönmüştür. Rusya'nın bu politika ile Balkanları karıştırmaya başlaması tanınmış Rus tarihçisi Pogodgin'in başkanlığında 1857'de Moskova'da Slav Yardım Derneği'nin kurulması ile başlar (10). Bu derneğin yönetmeliği Rus Hükümetince de tanınarak Rus Dış İşleri'nin Doğu şubesi kontroluna alındı. Rusya'da birçok şubeler açan derneğin koruyucu başkanlığına Velihaht prens Alexandre (III. Alexandre) getirilmiştir (11). Dernek ve Rusya ilk defa 1859'da Bulgarların Osmanlı zulmuna ve baskısı altında ezildiklerini bildirerek Avrupa'da propaganda başladılar. Osmanlı Devleti konu ile hemen ilgilenerek Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'yı bölgeyi teftişe yolladı, Mehmet Paşa gerekli çalışmaları yaparak bu propagandaların asılsızlığını gösterdi. Rusya'da daha fazla ileri gidemedi. Ancak Bulgarları, Sırpların ve Karadağlıların zihinleri gündene bağımsızlık fikirleri ile dolduruluyordu. Rusya'nın gönderdiği öğretmenler onlara bu fikirleri aşıyorlardı. Osmanlı tabiiyetinden kurtulmanın ancak Rusya'nın himayesine girmekle olacağını, Rus Milliyetinin ve Çarın onları çok yakında kurtaracağını söylüyorlardı (12). Bu arada rus öğretmenlerin Rusya'ya gönderip eğittirdikleri Bulgar gençleri kafaları ihtilâl fikirleri ile dolu bir halde geri geldiklerinde son derece etkili oluyorlardı. Diğer taraftan Rusya bunları hem malzeme hem de para yönünden destekliyordu (13). 8 Temmuz 1876'daki Raşat Antlaşması ile Balkanları aralarında paylaşan Rusya ve Avusturya Devletlerinin veliahdları başkanlığını yaptıkları Slav Birliği cemiyetlerini her yönden desteklemekle bunları savaşçı kıstırıyorlardı. Bu cemiyetler vasıtası ile Slavları Osmanlı idaresinden kurtarıp bağımsızlıklarını kazanmak ve milliyetlerinin canlandırılması için yüreklendiriyorlardı.

Avusturya İmparatoru Ferdinand'ın Dalmaçya'da Slav liderlerini yüreklendirmesinden sonra daha da cesaretlenen Sırplar ve Karadağlılar Temmuz 1876'da Osmanlı Devletine saldırdılar. Onların bu ayaklanmalarını Osmanlı Devleti şiddetle bastırınca Ruslar heyecana gelerek Balkanlara gönüllüler göndermeye başladılar. Diğer yandan Osmanlı Hükümeti üzerine kurduğu baskı ile de savaşın tamamen durdurmasını sağladılar. Ancak bu defa Slav liderleri Rus idarecilerini tahrik ederek 1877-1878 Savaşının çıkmasına sebep oldular. Panslavistlerin tam bir zaferi olarak tarihte yerini alan Ayastefanos Antlaşması ile Balkanlar Edirne dışında Osmanlı Devletinin elinden çıkmış oldu. Panslavistler Balkanların elden çıkmasının yanısıra Ermenilere de örnek oldular. Ermenilerde büyük devletlerin maşası olarak Osmanlı Devletinin içişlerine karışmada kullanıldı. Bugün dahi Rusya'nın bu insanları hakimiyeti altında tutması ve adeta demir bir perde ile çevreleyerek Rus Milleti ve kültürü içinde asimile etmek yolunda çalışmaları görülmektedir.

Pangermanizm:

Kırım Savaşından sonraki yıllarda Avrupa'da iki ye-

ni devlet ortaya çıkmıştır. Almanların ve İtalyanların millî devletlerini kurmaları Avrupa'da kuvvetler dengesini tamamen değiştirmiştir. Pangermanizmin ilk etkileri Osmanlı Devletinde dolaylı yollardan görülmüştür. Evvela Avrupa'da güçlü bir Almanya'nın kurulmasını Panславistler kendi birlik davalarına karşı büyük bir tehlike olarak gördüler (14). Zira Almanya'nın yayılma yönü güneye doğru olup Slavlar üzerine idi. Alman Birliğine güçlü bir Slav Birliği ile cevap vermek arzusu Rusya'yı bir kat daha Balkanlara sevk etmişti. Nitekim 1871'de "kılıç ve kanla" kurulan Alman Birliği, Rusya'nın Balkanlarda aradığı fırsatı verdi. Almanya Fransayı yenerek Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü garanti eden bir devleti saf dışı etmiş oldu. İngiltere'nin de tarafsızlığını sağlayan Rusya, Osmanlı Devleti ile başbaşa kalmayı başardı. Bu yalnızlık anında ise Osmanlı Devletini temelinden sarsmayı başardı. Devletlerarası münasebetlerin ilginç bir tezahürü olarak Almanya, özellikle 1890'lı yıllarda Osmanlı Devletinin yınında yer almış ve İngiltere ile Rusya ya karşı Osmanlı Devletinin sadık bir dostu olmuştu. Kayzer II. Wilhelm'in şahsında Osmanlı Devleti üzerinde büyük bir nüfus sağlayan Almanya'nın ekonomik yönden Osmanlı Devletinden umdukları faydalar ise Osmanlı Devlet Erkânının meçhulü değildi(15).
Panhellenizm:

1830 yılında İngiltere'nin de yardımı ile bağımsızlığını kazanan Yunanistan millî birliğini tamamlamak için Teselya, Epir ve Girid'i almak istiyordu. Bu amaçlarının gerçekleşmesine engel olarak da Bulgarları görüyorlardı. Osmanlı Yöneticileri Yunanlıların bu emellerini taze tutarak onları Bulgarlara karşı kullanmaya çalışmışlardır. Balkanların Slav Birliğine girmelerine mani olacak kuvvet olarak Yunanistanı gören Sultan II. Abdülhamid'e göre "Yunanlılar ile Bulgarlar suyla ateş gibi birbirinden nefret ederler"(16). Balkanlardaki Slav istilâsına karşı Yunanistan yardım etmekle Takım Adalardaki ve Batı Anadolu vilayetlerindeki Panhellenizm propagandası hafifletilmeye ve bu suretle Balkanlarda denge sağlanmaya çalışılmıştır.

Panromanizm:

Rusya'nın devamlı tahrikleri ile Macarlara karşı Panromanizm fikrini uyandırması Romenlerin Rusya'ya meyletmelerine sebep oldu. Romanya 1877-1878 Savaşında Rusya'ya geçit verdiği gibi bir müddet sonra da Osmanlı Devletine savaş ilân etti. Savaş sonunda Osmanlılardan Dobruca'yı aldı ise de Rusya ona da bir darbe vurarak Besarabya gibi verimli bir bölgeyi Romanya'dan aldı (17).

İtalyan Birliği:

1861 yılında birliğini kuran İtalya Avrupa'da daima ikinci planda kalan bir devlet oldu. Bu hali onun da yayılmak için Avrupa dışında bir yerler bulmasını icab ettirdi. İtalya da gözlerini Osmanlı Devletinin Kuzey Afrika'daki topraklarına dikti. Bilhassa Trablusgarb ve Bingazi üzerindeki İtalyan faaliyetlerine karşı Osmanlı Devleti de bölgedeki kendine bağlı kabileleri silahlandırarak tedbir almaya çalıştı (18).

Siyonizm:

Osmanlı Devlet Adamlarının Panislâmizm Politi-

kasını etkileyen sebeplerin arasında hiç şüphesiz Siyonizm'de önemli bir yer işgal eder. Özellikle İngiltere'nin desteklediği Hıristiyan Araplar milliyetçilik fikirlerini yayarken Siyonistlerin de Filistin'e yerleşmesi bu bölgenin tamamen devletden kopması ile neticelenebilirdi.

Osmanlı Devletinin Avrupalı devletlere olan iki milyar franklık borcunu ödemeyi teklif ile sadece Filistin'de iskân izni isteyen Siyonist Lideri Theodor Herzl Abdülhamid Han tarafından kovulmuştur (19). Siyonist lideri bunun üzerine Avrupa ve İngiltere'ye müracaatla Filistin'e yerleşmelerine yardımcı olmalarını istemiştir. Batılı devletler ve bilhassa İngiltere, bünyelerindeki Yahudilerden kurtulmak ve Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmak için iyi bir vesile saydıkları bu isteği hararetle desteklediler.

Avrupa'nın bu faaliyetlerine karşı Sultan Abdülhamid de boş durmamış, bölgedeki yönetimi düzenlemiş ve teb'asının ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Bölgedeki tekke ve Medreseleri ihşanlara gark etmiş, Kudüs, Mekke ve Medine gibi kutsal yerlerdeki camileri ihya ettiği gibi Kâbe-i Muazzama'nın yağmur oluklarını saf altından inşa ettirmiştir (20).

1- Mehmet Saray, *Türk-Afgan Münasebetleri*, İstanbul 1984, s.11. *Rusya'nın Orta Asya Hanlıklarını işgali hakkında*, bak. Not 1.de M. Saray, *Rus İşgali Devrinde*.

2- Ahmed Midhat, *Zübde-i Hakayık*, İstanbul 1295, s.55.

3- A.g.e., s.56.

4- Fahir Armaoğlu, *Siyasî Tarih*, Ankara 1961, s.373.

5- Rifat Uçarol, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Antlaşması*, İstanbul 1978, s.36.

6- Uçal ol, a.g.e., s.41.

7- Saray, *Türk-Afgan*, s.15.

8- A.g.e., s.17.

9- İ.Hâmi Dânişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1972, s.352.

10- A.N.Kurat, *Panslavizm, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XI/2-4, Ankara 1953, s.256.

11- A.g.m., s.256.

12- Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, I, (Hazırayan İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s.50.

13- A.g.e., s.50.

14- Kurat, a.g.m., s.258.

15- *Devletçe bir muayyen siyasî meslek ittihazı lüzumuna dair başkitabetden sadarete tezkere*, Başbakanlık Osmanlı-Arşivi(B.O.A.), Yıldız Esas Evrâkı (Y.E.E.), Kıs.9-Ev.1820-zarf 72- karton 4.

16- Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hâtîrâtım* (Fransızcadan çev. H.Salih Can), İstanbul 1984, s.162.

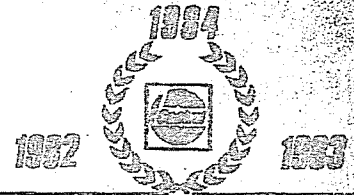
17- Armaoğlu, *Tarih*, s. 268.

18- 9 Ramazan 1305(16 Mayıs 1888) tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası (M.V.M.), B.O.A., M.V.Mazbataları, Defter 32.

19- M.Kemâl Öke, II. Abdülhamüd Siyonistler ve Filistin Meselesi, İstanbul 1981, s. 129.

20- A.g.e., s.105.

ŞAMPİYON MOTOR YAĞI

TÜRKİYE RALLİ ŞAMPİYONLARI
ALİ BACIOĞLU VE METİN ÇENER
TAVSİYE EDİLER

ÜLKER

“Ülker’siz çay saati düşünülemez...”

VOICE OF EASTERN TURKISTAN

Quarterly Review

Year: 4, Vol: 4, No. 15
August-September-October-1987

Founder
İsa Yusuf Alptekin

Proprieter
**Eastern Turkistan
Foundation**

President:
Mehmet Rıza Bekin
Administration
Boadr

Editör
**Niyazi Yıldırım
Gençosmanoğlu**

Adress:
**Eastern Turkistan
Publishing Centre.**

**Eastern Turkistan
Foundation**

Millet Cad. 26.3 Küçük Saray Apt.
Aksaray - İstanbul Tel: 524 41 21

Single Issues
For Turkey: 1000 TL.
5 U.S. Dollars

Subscription Rates
Yearly for Turkey: 4000 TL.
Yearly for foreign lands
(Surface Mail):15 U.S.Dollars

Manuscripts sent to the
Review and
not printed are not returnable

CONTENTS

Uighur Literature The Antecedents.....Page 59

Dr.Eden Naby

The Rols Of The Hui Muslims (TUNGANS)
in Republican..... Page 64

Dr.Andrew D.W. Forbes

Uighur Literature: The Antecedents

Dr. Eden Naby
HARVARD University

With the administrative division of the population of Central Asia into ethnic groupings during the early twentieth century, much energy was devoted to the development of separate cultures for the major ethnic groups living in the area. Although most of the groups fall within the Turkic language family, smaller groups such as Iranians and Mongols faced similar problems. The problem in creating antecedents for newly separated cultures stemmed from the common underpinnings of local culture which were strongly influenced by religion. For the Turkic and Iranian peoples of the area, the religious influence on culture was Islamic and therefore tied closely to general Middle Eastern culture. Additionally, educated persons of sedentary Turkic culture were steeped in Persian literature. Thus sedentary Turkic cultures, from those of the Azerbaijanis to the Uzbeks to the Uighurs faced a twofold problem: to extract Turkic culture from Iranian cultures. Added to these formidable problems arose a third: how to deal with the antecedents to contemporary culture. In this paper, I would like to examine the case of the Uighurs in China who, having passed through several cultural phases, have established the structure for the development of a modern literature and have now begun the task of gathering together the antecedents to that literature.

Establishing the Uighur Literary Antecedents

Uighurs are the major eastern extension of the Turkic speaking people and form the major Turkic population of China. To the roughly seven million living in China, may be added another

220,000 scattered in and Alma Ata, Frunze and Tashkent who have settled in the Soviet Union as refugees from China. Asia recognized nationality of certain political significance in the Sino-Soviet border dispute, Soviet Uighurs enjoy some opportunity for cultural autonomy. Their importance to this study lies in the insights that comparing Soviet Uighur treatment of the cultural heritage with that of the Uighurs in China provide.

In examining Uighur literary heritage studies, I have relied on two works of recent publication without, in this study, attempting to trace the historical development of the heritage issue during the entire Communist period since 1949 or drawing comparisons with the period of the 1930s. The dearth of available Uighur publications from the 1930s and the intervening political dislocations caused by secessionist movements and the imposition of Communist Chinese rule in East Turkestan make the contemporary period the only time of relative calm, in recent history, that allows the opportunity for Uighurs to produce cultural materials.

Naby: condensed version of London paper

The first Uighur work here examined is the compilation QADIMI UIGHUR YAZMA YADGARLARIQLARDIN TALLANMA (A Collection of Ancient Uighur Written Remains) published in Urumchi in 1984¹. The work is compiled by three Uighurs trained in Beijing (Abiduqayum Khoja, Tursun Ayup and Israpil Yusup) and appears in a large printing of 12,400 copies. Included in the 417 pages are descriptions and translations beginning with the Orkhon inscriptions down through Manichaean, Buddhist and Nestorian religious writings as well as

discussions of the origins of the Oguz Nama, especially the 13th century Turpan manuscript of which the only known copy in the Uighur script is at the Bibliothèque Nationale.

The orientation of the compilers is historically linguistic. They are competent in analysis of the pre-Islamic Uighur alphabet, (based on Aramaic through a Sogdian intermediary) that was in use for eastern Turkic from the 9th through the 17th century². Other than a few photo reproductions of inscriptions and scrolls, no original facsimiles the original materials into the contemporary Uighur alphabet. In providing line by line translations of samples of various written remains, the editors apparently have in mind the literate Uighur lay person who, prior to this work, had no single available source of information about the Uighur cultural heritage in his own language. To interest their audience in the transcriptions, the editors have painstakingly worked out an extensive (48 page) glossary of terms. Interestingly, other than facsimiles or originals of the ancient works, the editors relied only on Chinese authors writing on these subjects. None of the expensive Western analysis on this subject was apparently available, possibly for linguistic reasons.

The second Uighur anthology aims at introducing the past literary heritage to contemporary Uighurs. UIGHUR KLASIK ADABIYATIDIN NAMUNALAR (Specimens from Classical Uighur Literature) was published in Urumchi in 1981. It is among the first publications to appear during the politically relaxed period in recent Chinese history. Its influence may be measured in part by the large first issue (25,000) and by the fact that it can be seen even in village homes³. The compilers of the work, Tiypjan Aliyop and Rahmitulla Jari, provide a ten page introduction (penned by Jari), brief introductions to seventeen authors or works, and samples of the writing that are accompanied by translation into the contemporary literary vernacular. All of the writing, whether from the widely known 11th century DIVAN-E LUGHAT-E TURK or lyrical verse from the 19th century poet Tajalli, appear in the officially sanctioned modified Arabic alphabet of today.

The UIGHUR KLASIK.. differs from the QADIMI UIGHUR.. in that it includes works that have been a part of the living tradition of Uighurs. These works are all from the Islamic period. Unlike the Orkhon inscriptions or Buddhist cave scrolls, the literate and even many among the non-literate are familiar with the forms and the Naby: condensed version of London paper content of the writing. Contemporary writers often write in the same arudh (prosody)

and the images and metaphors of the Islamic past form the main base of present culture. From their reference in the introduction to the harmful influence of the "Gang of Four"⁴, the editors apparently wish to restore to legitimacy not only pride in Uighur culture but also individual writers who criticized the Chinese conquest of Central Asia. Inclusion of Mulla Bilal (1823-1899) and in particular mention of his work KITAB-E GHAZAT DAR MULK-E CHIN (The Book of Rebellion in China), based partially on his own experiences as participant in the 1867 rebellion against the Chinese, marks the legitimization of this author for Uighurs in China⁵. The mention of his book on the 1867 rebellion (associated with the short-lived independent state led by Yu'qub Beg (d. 1876)) has opened the way for the future publication of this book in China, access to which had long been available in the West since it was published by N.N. Pantusov⁶.

In non-western cultures, literary histories and anthologies are a hallmark of national consciousness, if not in the sense of political consciousness, then certainly as indicators of cultural separateness (and equality or superiority). Given the unimportance of nationalism among politically uninvolved people in traditional Muslim culture, the scramble to establish national cultural turf may be taken as both an indication of the cultural significance of the administrative division of Central Asian people and a reaction against the chauvinism of the politically empowered majority. Put simply, Uighurs, Tajiks and Uzbeks have needed to justify their cultural autonomy and the value of the continuation of their language and literary traditions by pointing to a rich past. For this reason alone, the anthologies have circulated widely. As in the case of the better known Tajik anthologies, such as that of Sadriddin Aini⁷, the Uighur anthologies, particularly the one on the Islamic period, set the parameters for what legitimately can be included in Uighur literary culture. Classroom texts and literary analysis together with the whole range of cultural activities that arise from a literary base such as drama, opera, ballet, historical novels, anniversary celebrations, the naming of buildings, streets, institutions and so forth stems from establishing a cultural heritage. For examples of how entire cultural structures can be built on an established literary base, we need only look at Uzbekistan, Tajikistan and to some extent also Iran and Pakistan. That Afghanistan had not been able to draw together an agreed upon cultural heritage made up of the combined cultures of the major traditions of the area, Persian, Pushtu as well as Turkic, probably hindered national con-

sciousness as much as any other social and political factor⁸.

The Periodization of Literature

Naby: condensed version of London paper

The editors of the anthologies here examined, together with most literary historians, organize content chronologically. Periodization of literature, however, means taking one step beyond simple chronology to separate literary production into sections that relate to political and social history. Moreover, in such works milestones in literary history do not simply receive more space and praise, but are accompanied by discussions of the reasons and circumstances under which certain milestones were produced and their effects.

Although periodization originally developed under Hegelian and especially Marxist ideas for historical development, the acceptance of the significance of major shifts in societal paradigms has come into general practice. Broadly speaking, the high literature of the Muslim people has been periodized traditionally into pre-Islamic, Islamic and now also modern or contemporary, meaning secular literature. The rationale for this pattern of periodization lies in the fact that the spread of Islam brought with it two elements basic to subsequent literary output: Arabic prosody ('arudh) and the Arabic alphabet. Modified though both elements were in the Iranian and Turkic linguistic context, nonetheless, they formed the basis of high literature for the millennium following the spread of Islam. Reluctant to accept religion as the basis for periodization, Soviet-oriented scholars of Central Asian literature have either retained simple chronology or they have introduced periodization, that are clearly artificial. These include "old Uzbek" for Chagatay, and the "Uighur-Karluq", and "old Uighur" (as opposed to ancient Uighur, a widely accepted term for the pre-Islamic language) for the language (and dialects) locally known simply as "Turki" on the east and west sides of the Tien Shan throughout the Islamic period. Indeed the use of the term Uighur for the current language of the sedentary Turkic population of East Turkestan is a direct creation of Russian scholars and administrators in Tashkent in 1921 when other ethnolinguistic designations were being made⁹.

Unlike other Central Asian anthologies, which, much like the "tadhkira"s of traditional Muslim society include all worthy contemporary writers, the editors of UIGHUR KLASSIK... anthology pick and choose from the pre-20th century works even among the wide range of authors from which they could draw. Very useful is the biographical account provided for each author. The Uighur an-

thology treats seventeen topics, sixteen of them authors and one, the OGHUZ NAMA, an anonymous work. The following is a list of the writers that are included, their dates and the town or region with which they are associated:

name	date	place
1. Mahmud al-Kashgari	(11th c.)	Kashgar
2. Yusup Khas Hajip	(11th c.)	
3. Ahmad (ibn Mahmud)	(12th-13th)	
Yugnaki	(4. the Oghuz namah)	
5. Ata'i	(15th c.)	Herat or Balkh
6. Sakkaki	(14th/15th c.)	
7. Lutpi*	(15th c.)	Maveralnahr
8. Ali		
Shir Nawa'i*	(1441-1501)	Herat
9. Mohammad Amin Knirgati	(1634-1724)	
10. Zalili	(17th-18th c.)	southern Xinjiang
11. Nowbati	(18th c.)	Khotan
12. Abid ur Rahman Nizari	(1770-1840)	Kashqar
13. Qalandar	(19th c.)	Khotan
14. Gumnam	(19th c.)	Kashqar
15. Amir Hussein Suburi	(18th-19th c.)	Kashqar
16. Mulla Bilal	(1823-1899)	Khulja
17. Tajalli	(1850-1930)	Qaghlig

* indicated to be bilingual in "Uighur" (not Uzbek or Turki) and Persian.

All of the writers up to and including Ali Shir Nawa'i appear in sedentary Central Asian anthologies as part of the literary heritage: that is Uzbeks, Afghans, and Tajiks as well as Uighurs lay claim to this great poet and statesman whose father was an Uighur. After Nawa'i, a breaking away of the joint tradition into two parts may be observed. The notable exception to this pattern emerges in the claimed antecedents to SOVIET Uighur literature, where, in apparent deference to the sensibilities of the powerful Uzbeks, Nawa'i is deleted from the Uighur heritage¹⁰.

The editors of the Uighur anthology do not attempt to explain or take note of any sharing of any of this past with the Uzbeks, culturally the most closely related Turkic community to the Uighurs. They also appear oblivious to the fact that, with the exception of the first two writers, al-Kashqari and Hajip, the others up to Ali Shir Nawa'i appear to have made their home in areas other than East Turkestan. Nor do Uzbek accounts of the claimed heritage care to attempt explanations of such facts that might entangle them in questions of the common heritage of the two major sedentary Turkic people. That Nawa'i, clearly the star of Uzbek and Uighur anthologies, lived in present-day Afghanistan appears to be no obstacle to his dominant position in both Uighur and Uzbek literary histories. In fact, he is claimed as be-

ing within the heritage of even the Afghans and the Tajiks despite the fact that his best poetry was written in "Turki" and his lesser poetry in Persian (under the pen-name of Fani)¹¹.

Why does Nawa'i mark such a dramatic turning point in the perception of the development of four major Central Asian literary cultures? Some of the explanation is certainly historical. After Nawa'i, the coming of the Uzbeks to Transoxiana (16th century) marks a break in much of the unity of the area, both cultural and political. The competing Timurids are swept away and replaced by an essentially tribal and partly nomadic, but mainly up-Persianized ruling clique. Moreover, because of the cleavage with Safavid Iran over the issue of Shi'ism, the cultural unity of the area also became upset. Although bilingualism in Persian and Turki continued among urban dwellers, the deciding political role of the Uzbeks plus the diminished cultural role of Iran reduces the role of Persian in Central Asia.

Part of the answer to the pivotal role of the poet certainly lies in his own achievements. The conviction of his contemporaries and followers as well as popular perception held that Nawa'i elevated Turki into a literary language. He made composing in Turki respectable. Thus Turki could aspire to compete with Persian in the area of high literature. Coupled with the emerging political dominance of the Uzbeks and their eventual sedentarization, the high literary niche created for Turki by Nawa'i accounts for what appears to be the beginning of the separation between Persian and Turki culture.

Whatever the answer to questions about the change after the 15th century, it is clear that from the period following the age of Nawa'i the three sedentary cultures of Central Asia follow different paths. Tajik literature relies more heavily upon exchange with the Moghul Persian culture of India, Uzbek literature, after a lapse of some decades, reemerges as a religiously pre-occupied literature appears to lapse into its own reverie, drawing on its own regional resources. After the forceable relocation of many Uighurs from the south to the Khulja area by the Chinese in the 18th century, a new Uighur culture emerges from this nomad-dominated area as well, as represented by Mullah Bilal.

The last entry in the Uighur anthology, that of Tajalli, marks the beginning of another drastic change. For with Tajalli we see the commencement of the introduction of technology even into East Turkestan and the effect of this on culture. Tajalli benefited from three "modernizing" factors: he was able to attend modern schools in India, he benefited from increased travel opportunities, possibly by

train, and he even was able to see his works printed, albeit on lithograph presses, in the Kashqar of the turn of the century¹². These increased opportunities resulted in bringing out some of those attributes of the writers of Central Asia of the time of Nawa'i and before: Tajalli wrote poetry in four languages (Uighur, Arabic, Persian and Hindustani), he was read in west Turkestan as well as East Turkestan, and he was a scientist. His works were published in Tahshkent where they appeared under the penname "Ayar"¹³. He died in 1930, the year in which major political and cultural changes began in his homeland.

Naby: condensed version of London paper

For the editors of the Uighur anthology, the classical period has three turning points: the commencement of Islamic Uighur literature with the *DIVAN-E LUGHAT-E TURK*, the widespread use of Arabic prosody models for the local language, a trend that culminates with Nawa'i, and the turning toward international literary models, especially through the adoption of the prose genre after the 1930s. While it is clear from the catalogue of Uighur manuscripts published in 1957¹³ in China that the sixteen poets included in this anthology do not represent the entire spectrum of classical Uighur literary accomplishment, nonetheless, the editors have offered a glimpse into the little known history of their own literary heritage. In its own modest way, the anthology of classical Uighur culture while at the same time drawing attention to those parts of the culture that are held in common with the other major Turkic culture of the area.

The editors and compilers of these two Uighur anthologies share a concern that the ordinary Uighur not lose his awareness of his past, and pride in that past. They appear to recognize that without a past the future could be lost, particularly when faced with powerful and important civilizations of long heritage. Thus Uighur scholars living in their homeland appear to be devoting themselves to two major tasks: the study of the past and the popularization of that past among their co-ethnics.

FOOTNETES - NABY

1. This and other publications in Uighur were collected by the writer in Urumchi and Kashgar during a visit in 1985 under the auspices of the American Council of Learned Societies.

2. The last known printing done in the old Uighur alphabet was in 1687 and was found among the Sarigh Uighurs of Kansu province. The content was Buddhist. Other texts also date from the Ming period (1368-1644). During the 14 to 15th centuries, other examples also appear throughout sedentary

Turkic areas, probably in the aftermath of Timur's order to go back to the old script. See J. Kalproth, *ABHANDLUNG UND SCHRIFT DER UIGUREN* (Paris, 1820). I am grateful to Kahar Barat (Harvard University) for these details.

3. Personal observation during August 1985 in Uighur villages in East Turkestan.

4. Tiypjan Aliyop and Rahmitullah Jari, *UIGHUR KLASIK ADABIYATIDIN NAMUNALAR* (Urumchi, 1981), p. 1.

5. op. cit., p. 576

6. *VOINA MUSUL'MAN PROTIV KITAITSEV*, 2VOLS. (Kazan, 1880-81). Another local history of 19th c. Muslim wars againsts the Ch'ing, Mulla Musa Sairami's *TRIKH-I AMNIYYA* is not mentioned in this anthology but he also been published. See Kim Hodong, *THE MUSLIUM REBELLIOIN AND THE KASHGAR EMIRATE IN CHINESE CENTRAL ASIA, 1864-1877* (PhD Thesis, Harvard Universt, 1986) p. xiii.

7. Sadriddin Aini, *NAMUHA-I ADABIYAT-I TAJIK* (3 vols.) (Mascow, 1926). p. 96.

8. The attempt to elevate Rushtu in prestige in opposition to Persian led to forgery of masuscripts that would serve in place of a literary heritage to vie with persian. The best known case is that of Abdul Hai Habibi's production of *PATA KHAZANA* published in Kabul as a literary anthology of the oldest Pushtu poetry some dating to the 12th century.

9. M. R. Ruziev, *VOZROZHDENNYI*

UIGURSKII NAROD (The Rebirth of the Uighur People) (Alma Ata, 1982 (second edition)) Janos Eckman discusses the various designations of pre-mmodern eastern Turkic literary languages in *CHAGATAY MANUAL* (Bloomington, 1966) p. 1-13. Ruziev deals with Uighur literary language but follows the Soviet model in using the term "Uighur" for the Islamic period as well as the pre-Islamic. Allworth (1964) discusses the issue of language designation on page 83, ft. 3.

10. Ruziev does not include Nawa'i and neithr do the articles on Uighur literature in the *BOLSHAIA SOVIETSKAIA ENTSIKLOPEDIA*. In the latter Rabghuzi is included for the 15th century from whence the jump to Khirqati in the 17th century.

11. For limited discussion of Nawa'i within the Afghan cotext, see Eden Naby, "The Ethnic Factor in Soviet Afghan Relations", *ASIAN SURVEY* March, 1980. p.

12. Aliyop and Jari, p. 613

13. Yusuf Beg Mukhlisov, ed. *UIGUR KLASIK EDIBIYATI QOL YAZMILIRI KATALOGI* (Catalogue of manuscripts of Uighur classical literature) mentioned, but not seen by Kim, p. 287. According to Kim, Mukhlisov includes historians in the catalogue. These do not appear in the anthology at hand with the exception of Mulla Bilal who verified parts of his history.

* This is a condensed version of a paper read at the conference, *Central Asia: Tradition and Change* (London, SOAS, April 9, 1987)

THE ROLS OF THE HUI MUSLIMS (TUNGANS) IN REPUBLICAN SINKIANG

*Dr. Andrew D.W. Forbes
University Of Aberdeen*

During the Republican Preiod (1911 - 1949) China's westernmost province of Sinkiang literally "New Frontier". romanisad in Pinyin as "Xinjiang" remained essentially a Chinese Colony in the heart of Central Asia, inhabited by heterogenous Muslim peoples (Uighur, Kazakh, Kirghız, Tajik, Uzbek, Tatar and Hui) together with smaller, but still significant numbers of non-Muslim peoples (Mongol, Sibo, Solon, Manchu, Russian). Taken together, as recently as the late Republican period, these various "minority" groups compised an estimated 95 % of the total population of Sinkiang, whilst Han Chinese (including politica) exiles and their descendants, poor peasant settlers and administrative officials) made up the remaining 5 %. Thus, according to a survey made by the Siakiang Provincial Police in 1940-41 (and considered by Owen Lattimore to represent "the best available" figures for the late Republican preiod), provincial population estimates by linguistic group were as follows: (1)

Muslim	Non-Muslim
1. Uighur 2941000	8. Mongol 6300
2. Kazakh 319000	9. Sibo
3. Kirghız 65000	10. Solon 2490
4. Talik 9000	11. Manchu 670
5. Uzbek 8000	12. Russian 13000
6. Tatar 5000	
7. Hui 92000	13. Han 202000

Whilst two af the smaller non-Muslim groups (the Mongols and the Russians) were of economic and social significance in the political fabric of Republican Sinkiagn. It is clear that the combined Muslim population - comprising seven "nationalities" and numbering an estimated 3,439,000 (ca. 92 %) of the total population of 3,730,00 - was of overwhelming importance. It is this section of the Sinkiang population which forms the subject of the present paper, and more particularly the question of unity and diversity within the Muslim population with particular reference to the role and position of group 7 in the above table - the Chinese-speaking Hui Muslims, known to their Turkic co-religionists in Sinkiang as Tungani, whence the English term "Tungan", loosely applied to the Hui Mus-

lims of Sinkiang, as distinct from the Hui elsewhere in China.(2)

Within Sinkiang - as, indeed, within the remainder of China - the role and position of the Chinese-speaking Hui Muslims has received relatively little examination, as a result of which various generalisations have come to be accepted and applied, with little variation, to China as a whole. Thus, the writings of earlier Christian missionary researchers such as Broomhall (3) tend to strees the inherent contradictions between Han and Hui - an emphasis continued in the work of the most prolific of contemporary "Sino-Islamicists", Raphael Israeli, who writes persuassively and at length of the "incompatibility of Islam and the Chinese system." (4) Yet it is also apparent that the Hui Muslim population, which may today (1987) number as many as 10,000,000 scattered throughout China from Yunnan in the south - west to Heilungkiang in the north east, and from sinkiang (East Turkistan) in the north-west to Hainan Island in the south -east, may be as diverse in aspects of its cultural and political heritage as the vast tracts of territory which it spans. Thus, what appears quite "incompatible" in Peking, may very well prove relatively compatible in Kashgar as will be argued in the present paper.

Similar reservations should, perhaps, be applied to more restricted "area studies" of Sinkiang. Thus, although no specific treatise on "Islam in Sinkiang" has yet been written, serious studies of Republican Sinkiang (most notably thole of Lattimore, Nyman and Whiting), whilst concentrating primarily to the internal and regional Islamic politics of the province. Taken collectively, these passing references to Islam in Sinkiang (and especially to intra-Muslim relations within the province) tend, perhaps inevitably, to rest on stereotype rather than coherent analysis. Thus Lattimore, a writer of "progressive" sentiment, emphasises the linguistic, cultural, and ethnic diversity of the Muslim population of Sinkiang, stressing particularly sedentary-nomadic dysfunctions (as exemplified by Uighurs and Kazakhs) as a justification for his dismissive condemnation of "Pan-Turkic nationalism". (5) it need hardly be noted that some Turkic nationalist studies of Republican Sinkiang adopt precisely the opposite standpoint. "papering over" ethnic and cultural disparities which do exist. Whilst emphasising the

Turanian cultural identity of the region. 6 The present writer has argued elsewhere that such analyses are misleading, and that a better understanding of the Islamic politics of Republican Sinkiang may be attained by a study of regional, rather than ethnic, distinctiveness. (7)

Similarly, although Whitin recognises that within Sinkiang the Tungans "seldom enjoyed the full confidence" of their Turkic (and Tajik) fellow-Muslims, and that very often "racial animosities took precedence over religious identification", (8) the role of the Tungans as active supporters of the Chinese policy in Sinkiang has scarcely been elaborated, whilst the unifying force of shared Islamic belief has generally been over-stated and is frequently misunderstood.

Whilst the substance of the present paper is concerned with the role of the Tungans in Republican Sinkiang - between the overthrow of the Ch'ing Empire in 1911 and the establishment of the People's Republic in 1949 - it may first be useful very briefly to indicate the position of the Tungans in Sinkiang during the latter half of the nineteenth century, during the great North-Western Muslim Rebellion (1862-78), and during the declining years of the Ch'ing Dynasty.

Following the usual pattern for Hui Muslim settlement in North - West China and Yunnan, the Hui of Sinkiang have for many years been linked with the caravan trade and its associated professions (as inn-keepers, halal-butchers, etc.) and with the military calling so despised by the Han in traditional Chinese society, but which has almost come to exemplify the Hui in their role as frontiersmen. Indeed, whilst the Hui are unquestionably Muslim, proud of their position as part of the international Muslim Community (umma) and ways conscious of their spiritual links with the Hijaz, it must not be forgotten that they are also Chinese-speaking, proud of their position as Chinese Muslims, and always conscious of their cultural links with Chinese civilisation. As such, they may act as agents of Sinicisation as well as agents of Islamicisation - and, indeed, this has long been the case within the predominantly Turkic-speaking province of Sinkiang (Eastern Turkistan).

In terms of Sinkiang politics, this dual loyalty (to Islam and, at least when settled beyond the confines of exclusively Han civilisation, to China) has meant that Turkic-speaking Muslim and Chinese-speaking Muslim have rarely shared political aspirations or cultural objectives. Indeed, within Sinkiang, hostility between Turk and Tungan has generally (though not always) outweighed the shared spiritual convictions implied by common membership of the Umma. To put it simply, whilst both Tungan and Turk as Sunni Hanafi Muslims, may pray side-by-side in the same mosque, the predominant Uighur population of Sinkiang (and, to a lesser extent, the Kazakh, Kirghiz and other Turkic-speaking groups) have long aspired to autonomy or independence from China, if possible under

their own Turkic-Muslim administration. (9) The Tungan Hui population, by contrast, does not share this perception at all. But - whilst aspiring in spiritual terms to freedom of religious practice - would much prefer to live under a non-Muslim Chinese-speaking Han administration than under a Turkic-speaking Muslim administration.

During Ch'ing times, the diverse political aspirations, of Turkic-speaking and Chinese-speaking Muslim were best exemplified, in times of peace, by the role of the Hui as military garrison troops, loyal to the Manchu administration. This division was still further apparent in times of war - most particularly during the great North-Western Muslim Rebellion (1862-1878), when Turk and Tungan, having simultaneously but separately thrown off the Ch'ing yoke, not merely failed to cooperate against the advancing armies of Tso Tsung-t'ang, but even engaged in a series of debilitating internecine conflicts until the reassertion of Ch'ing power. (10)

It is noteworthy, too, that the victorious Tso, having crushed the secessionist regime of his main Turkic opponent, Yakub Beg, (11) and having driven his main Hui opponent, Pai Yen-hu, across the frontier to Russian Central Asia, (12) dealt separately with his vanquished Turkic-speaking and Chinese-speaking opponents. Thus, Turkic-speaking Muslim rebels originating from Sinkiang were treated as subject peoples who had misguidedly rebelled against Ch'ing authority, who might now - if they lived peacefully in future - might be forgiven; Chinese-speaking Muslim rebels were regarded as traitors to the Chinese polity, however, and as such generally given short shrift.

Yet despite this distinction - and perhaps even because of it - within two decades of Tso's reconquest of the North - West, Hui Muslim troops were once again acting as the standard-bearers of Han Chinese authority in Sinkiang. The reason for this was, simply, that not all Hui had been "traitors" to the Ch'ing; indeed, the history of the Hui Muslim rebellions in Kansu, Shensi and Yunnan clearly indicates the presence of serious fissures within Hui society, which the Ch'ing were swift to amplify and to exploit. Thus, whilst the rebel Hui were seen as odious traitors to the Chinese polity who therefore merited extermination, those Hui who cooperated with or assisted the Ch'ing were seen as "good" or "loyal" Hui, properly conscious of their honoured position within the Chinese polity. Indeed, it is even possible that these "good" Hui were seen as paragons of loyalty to China, for despite their outlandish and bizarre religion, which put them on the fringes of Chinese society, they had remained true. Finally, they were excellent soldiers, who generally mistrusted and looked down upon their Turkic-speaking co-religionists. What better material could there be for garrisoning the remote Inner Asian frontiers of China a posting generally so abhorred by the Han?

During Republican times a similar pattern was to

emerge. Thus Yang Tseng-hsin, the first Republican Governor of Sinkiang, rose to a position of authority under the late Ch'ing on the strength of his ability to "manage" the Hui Muslim population of Kansu and Ningsia. Subsequently, in 1908, he was transferred to Sinkiang where he built up a personal power base which rested on his Hui garrison troops, who were the best in the province. In 1911, assisted by these troops, he assumed power in Sinkiang; for the next seventeen years he was to wield absolute authority over China's largest province, rallying heavily for the greater part of this time on his efficient Hui soldiery in the maintenance of Han power over an overwhelmingly Turkic-speaking population. Nor was the role of Yang's Hui supporters limited to the military field - in 1915 Ma Fu-hsing, a Hui Muslim from Yang Tseng-hsin's native Yunnan, was appointed T'ü-t'ai of Kashgar, the second most powerful post in the province. Fu-hsing - who proved to be a man of singular venality and incompetence - ruled over the Uighur heartland of southern Sinkiang until his dismissal and execution by Yang in 1924, and it is noteworthy that his replacement, Ma Shao-wu, who continued the administration of the south until Sheng Ma Shao-wu, who continued the administration of the south until Sheng Shih-ts'ai's seizure of power in 1934, was also a Hui Muslim of Yunnan.

Throughout Yang Tseng-hsin's long period of administration, (13) therefore, his power was sustained by Hui Muslim military troops and Hui Muslim administrators - the first of whom, in Kashgar, was a sadistic incompetent, whilst the second, although a man of honesty and distinction, was characterised by an unswerving loyalty to Nanking. These facts were not lost upon the Turkic-speaking Muslims of southern and western Sinkiang who, as in Ch'ing times, continued to regard the Hui as colonial garrison troops of the Han Chinese, and not at all as Muslim brothers. Only in the Kumul region of Sinkiang's "fars east" did a different perception hold true, and this was because the Uighurs of Kumul Oasis had effectively come to terms with their de facto position within the Chinese polity, and as such rejected the secessionist aspirations of the Kashgarlik and Khotanlik brethren. (14)

Passing over the relatively brief "interregnum" of Chin Shu-jen - who assumed power in Sinkiang between 1928 and 1933, and whose tenure of office was undoubtedly shortened by the simultaneous alienation of both his Turkic-speaking and Chinese-speaking Muslim subjects (15) we come to the period of Hui or Tungan invasions led by the young Kansu Hui warlord, Ma Chung-ying. It is in these invasions that we find, perhaps, our clearest indication of the traditional relationship between Turkic-speaking and Chinese-speaking Muslims within Sinkiang. Thus, although Ma Chung-ying ostensibly commenced his invasion of Sinkiang "in the name of Muslim brotherhood" to help the Muslims of Kumul, (16) it is in fact clear that Islam

played little or no part in his thinking. Rather, Ma was acting as a typical Chinese warlord who happened to be Muslim. Accordingly, his troops sported KMT 36th Division insignia, and whilst he strongly denounced his arch-rival Sheng Shih-ts'ai for attempting to betray Sinkiang to the Soviet Union, he had no time for the Muslim secessionist camps in Kashgar and Khotan, and paid them scant attention. Only subsequently, when his forces retreated into southern Sinkiang in the face of the Soviet attack of 1934, did Ma turn his attention to the secessionist "Turkish Islamic Republic of Eastern Turkestan", and then his policy was decisively to crush it, driving the Turkic-Muslim administration out of Kashgar and restoring Ma Shao-wu China's representative in the far west. The Komin-tang flag was raised in Kashgar, protestations of loyalty to the Chinese Republic were telegraphed to Nanking, Turkic secessionists were hunted down and executed and - to the horror of the Kashgarlik Uighurs - Sun Yat-sen's portrait was raised in the 'Id-Gah Mosque'. In short, Chung-ying made it quite clear that his first loyalty (beyond loyalty to himself and, perhaps, the "Wu Ma" warlord clique) was to China, and that he regarded the Soviet Union and the Turkic secessionists almost equally as his enemies. Of "Muslim brotherhood" little or nothing was said.

This pattern was also continued between 1934 and 1937, when - in defiance of Sheng Shih-ts'ai and his Soviet sponsors - a separate Hui fief was set up in the Khotan region. It has been argued by Nvman and Aubin - students of Chinese Islam whose conclusions are generally most reliable - that this Hui fief of "Tunganistan" was sustained by a "spirit of militant Islam": yet such was manifestly not the case. Rather as I have argued elsewhere, (17) "Tunganistan" represented a typical petty Chinese Warlord regime transferred from Kansu to China's far west, where Hui Muslim troops (sporting KMT flags and insignia, and employing Chinese as the language of administration) served the Chinese polity (and themselves) as colonial rulers over Turkic-speaking Muslim subjects.

Yet, given the traditional relationship between Turkic-speaking and Chinese-speaking Muslim in Sinkiang, the attitude of Ma Chung-ying and the policies of the rulers of "Tunganistan" can have come as no surprise to the Turkic-speaking peoples of Sinkiang. Had not Sabit Damullah, Prime Minister of the secessionist "Turkish Islamic Republic of Eastern Turkestan", denounced the Hui in the same way, and at the same time, as the Hans in his "Vindication address":

The Tungsans are no less our enemy than the Han Chinese... Neither the Hui Chinese nor the Tungsans have any legitimate claim to Eastern Turkestan. We, the People of Eastern Turkestan, no longer need foreigners to be our masters. (18)

مكين ئەمەسلىگىنى بىلەتتى .

بو ئەھۋال موسكۋا ھەم بېيجىنگ نىڭ قارشىسىغا ئازسانلىقلار ۋە دىنىي مەسئەللىرى بولۇپ ھەدىسىلا چىقىپ توراتتى . ۋە ئورتا ئاسىيادىكى ئىسلامىيەت مەسئەلىسىنىڭ ئازسانلىق مەسئەللىرىدىن ئايرىلىپ تۈزىلىدىغانلىق ھەقىقىتى ئورتىغا چىققاندى . تىل ئورتاقلىغىدىن باشقا ئولارنى بىر-بىرىگە باغلاپ تورغان يەنە بىر ھالقا ئىسلامىيەت ئىدى .

1850 يىللارغا باسقاق ، موڭغۇل ئوپىرا تارنىڭ غەربىي تۈركىستان ئۈستىدىن ئىقتىس خىتتاينى سەرەسەگە چۈشۈردى . بو زەپىلىگەن مەزگىلىدە بېيجىن شەرقىي تۈركىستان دىكى تۈركلەرگە كەڭ ئازادە بىر ئەركىنلىك بېرىشكە مەجبۇر بولدى . رايوننىڭ پۈتۈن ئىچ ئىشلىرى موسولمان ئوقۇموشلوقلارغا بېرىلگەندى . نىمىيلا بولسۇن بو ب بولگەندىكى بارلىغى ئۈزۈن زاماندىن بىرى سىمبولىك بولماقتىن باشقا بىر مە نا بەرمەتتى . شۇنداق قىلىپ بو ئارىدا غەربىي تۈركىستاننى سومورگە لەشتۈرمەك مەقسىدىدە بولغان روسىيە ، خىتتاينىڭ زەپىلىگىدىن پايدىلىنىپ شەرقىي تۈركىستان ھىمو كۈزىنى تىكتى .

بو ئارىدا ئەسلىدە قوقەنتتە توغولغان ۋە 1867 دىن بىرى قەشقەردە ئولتۇ ماقتا بولغان ئۈزبەك خانى ياقۇپ بەگنىڭ شەرقى ۋە غەربىي تۈركىستاندىكى پۈتۈن تۈركلەرنىڭ بىر بايراق ئاستىدا توپلىنىدىغانلىغى ۋە خىلاپەتنىڭ مەركىزى ئىستانبۇل بىلەن سىياسى باغلانتيلارنىڭ قورولىدىغانلىغى ، بىر ئىسلام تۈرك دولى تىنى ئورتا ئاسىيادا قورماق ئستەگى سەل چاغلارلىق بىر ئەھۋال ئەمەس ئەلبەتتە ياقۇپ بەگ مەركىزى قەشقەر بولغان " بەدەۋلەت " ئىتى بىلەن كۈچلۈك بىر ھاكىمىيەت قوروشقا مۇاپىق بولدى . ياقۇپ بەگ 1872 يىلى ۋە 1874 يىلى روسىيا ۋە ئەنگىلىيە بىلەن تىجارى مۇئاھەدىلەر ئىمزالىدى . مەيلى ئەنگىلىيە بولسۇن مەيلى روسىيە بولسۇن ئونى ئۈزلۈرگە تارتىش ئۈچۈن كۈپ كۈچ سەرىپ قىلدى . ياقۇپ بەگ سولتان ئابدول ئەزىزگە رەسمىي ئىنئام (ئىنئام) ئەتتى . ئوسمانلى پادىشاھى ھەم بىر تەلىم ھەيئىتىنى نورغونلىغان قىممەتلىك ھەدىلەر بىلەن بىرلىكتە قەشقەرگە يوللىدى . داۋامى كىلەر ساندا

بولوپ ۱۵۱۴ يىلىدا ھاكىمىيەت يەنە دوغلاقلارغا مەنسۇپ سەئىدىيەلەرنىڭ قو -
 لىغا ئوتتى . مەركىزى يەركەنت بولغان سەئىدىيە دەۋلىتى ۱۶۷۹ يىلى دىن ئىتبا -
 رەن مەركىزى قەشقەر بولغان خوجىلار سەلتەنە تىگە كوچتى .
 ئەمما بو دەۋىردە چققان ئچكى ئوروشلار دىن بايدىلانغان مانجو سولاسى تىدارە
 سىدىكى خىتايلار ۱۷۵۹-۱۷۵۷ يىللىرى ئارىسىدا ئىلى ۋادىسىنى ۱۷۶۵ يىلىدا
 تارىم ۋادىسىنى قولغا كەلتوردى . ئو تارىختىن بويان ۲۰۰ يىلنىڭ ئوتتۇپ كەتگىنى
 گە باقمى شەرقى تۈركىستان خەلقى خىتايلارنىڭ ئاسىمىلاتسىيە سىياسىتىگە بارلىق
 كوچى بىلەن قارشى تۈرۈپ تۈرك لوك خىلىتىنى ۋە ئورپ - ئادەتلىرىنى سا قلاپ
 كەلمەكتىدور . بولوپمۇ ۲۰-يۈز يىلدا شەرقى تۈركىستان ۋە خىتاي ۋە تۈرك مەدە -
 نىيەتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كارتىنىنى سورە تەلپ بەرمەكتە ۋە بو را -
 مكىفا ۱۸۵۵ يىلى دىن ئىتبارەن ئوزىنى كورسىتىپ كىلىۋاتقان خىتاي بىلەن ئور -
 وس نىڭ قارشىلاشمىسىمۇ كىرمەكتە .

۱۸۵۵ يىلى مانجو سولاسىنىڭ زەپىلىشىگە باشلىشى چار روسىيەنىڭ ئورتا
 ئاسىيادا كىنكە يىمچىلىك قلىشىفا ئمکان ھازىرلىدى . ۋە شونداق قلىپ تۈركلەر
 نىڭ شەرقى ۋە غەربى تۈركىستان دىكى بىرلىگى ئوزولگەنتى . تۈركىستاندىكى تۈرك
 لەرنىڭ مەيلى ئەتنىك ، مەيلى لوگوستىك ، مەيلى دىنى ئوزەللىكلرى يە روسىيە
 ويا خىتايدىكى ئىنسانلارنىڭكىگە ھىچ ئوخشامتى . شونداق قلىپ ئويەردىكى تۈرك
 ئولوسلرى ئويغور ، قازاق ، قرغىز ۋە ئوزبەكلەر بولسۇن ۋە ئوزلرىنىڭ يە ئوروس
 يە خىتاي ئمپراتورلىرىغا باغلىق ئىنسانلار ئەمەسلىگىنى ئوبدان بىلگەن بەردە
 ئىدى .

ئىككىنچى تۈرلۈك قلىپ ئىتقاندا ، دىنى ۋە تارىخى تەرەپتىن روس ئورتودوكسى ۋە
 خىتاي كونفۇچىوسى (بوددىزىم) ئىتقادى بىلەن ئوزلرىنىڭ ئالاقىسىنىڭ بولوشى مو -

20- يوز بيلدا شەرقى توركىستان

بيرا ففىيور دوكتور يولوڭ تەكىن كورات
.....

توركىستان دېگەن چاغدا سەويتلەر ئىتىپاقىنىڭ قول ئاستىدىكى غەربى تور-
كىستان كوز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. لېكىن شەرقى توركىستان توركلەرنىڭ غەربكە
كۆچىشىدىلا بىر كوپروكلوك ۋە زېمىنى ئوتتۇرا قالماستىن باشقا ئويفورلار ۋە
قاراخانىلار قاتارلىق نورغونلىغان تورك دەۋلىتىنىڭ پورتى ۋە مەركىزى ھالغا
كەلگەنتى. بولۇپمۇ بۇ ئولكىنىڭ ئېك يولغا توغرى كەلگەنلىكى مۇناسىۋىتى ب
بىلەن شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ھەرخىل مەدەنىيەتنىڭ بىرلەشمىسى ۋە
ئەين زاماندا تورك مېتولۇجىسىنىڭمۇ بىر پارچىسى بولغان ئىدى.
ختتايلارنىڭ يۈرە تورك لىگىنى ئوتتۇرماق ئۈچۈن شىنجاڭ (يىنكى يەر) دەۋا -
لغان ختتاى خەلق رىسپوبلىكىسىنىڭ بۇ ئايتونوم بولگى شەرقى موكفولىيە ،
شمال ۋ غەربتە سەۋىت ، جەنۇبتا ھىندىستان بىلەن چېگرا داش دور . 2 مىليون كوا -
دىرات كىلومېترگە يىقىن بىر زىمندا 13 مىليون توركنى ياشىتىپ كەلگەن تاغلىق
رايون ، ئوتتۇرىسىدىن سىمىترىك بىر ھالدا تەنكرى تاغلىرى تەرىپىدىن ئىككىگە
بولۇنگەندۇر . شمالى جوكفارىيە ۋە ئىلىلى ۋادىسى ، جەنۇب قىسمى قەشقەر ۋە تارىم
ۋادىسى دىن ئبارەت دور .

شەرقى توركىستاننىڭ 20-يوز بىلدىكى مەسىلىلىرىنى مۇۋاپىق ھالدا سورە -
تلەپ بەرمەك ئۈچۈن ئوبەردىكى تورك ھاكىمىيەتنىڭ ئوستىدە قىسقىچە توختولۇپ ئو -
توغنى بايدىلىق دەپ ھاسپلايمىز .

قىدىمقى ھاكىمىيەت ئىگىلىرىدىن قاراخانىلارنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىشى تورك
تارىخىدا دەور بولغۇچ رول ئوينىدى . 6 يوزىلدىن 13 يوزىغا قەدەر ئاكتىپ
بىر رول ئوينىغان قاراخانىلار ئويفورلار قارلوقلار ، تورگەشلەر ۋە دوغلاتلار

گەرچى دەۋىرلەرگە ئايرىش تونجى قىتم ھەگەلچى ، خوسوسەن ماركسىست كوزقا -
راشلار ئاستىدا رواجلانغان بولسىمۇ ، ئىجتىمائى مىساللار دىكى چوك ئوز گوروشلەر
نك ئەھمىيەتى قابول كورولگەن .

كەك مەنادا ئىلىپ ئىتقاندا موسولمان خەلقنىك يوكسەك ئەدەبىياتى ، ئىسلامىيەت
دىن بورونقى ، ئىسلامىيەت دەۋرى و زامانىۋى يانى " لايىق " ئەدەبىيات دەپ دەۋر
لەرگە بولونگەن .

ئىسلامىيەت نىك تارقىلىشى ئىككى ئەدەبى ئونسورنى بىللە ئىلىپ كەلگەن . ئەرەپ
ئاروزى و ئەرەپ ئىلىپبەسى . بو ئىككى ئونسور ئىران و تورك تىلى دائىرەسى ،
ئىچىدە موتىف ئىتىلگەن بولسىمۇ ، ئىسلامىيەتنىك بىلىشىدىن كىنكى دەۋىر ئوچون
يوكسەك ئەدەبىيات نىك ئاساسىنى تەشكىل قىلغان .

دىن نى ، دەۋىرلەرگە ئايرىش نك ئاساسى قلىپ ئىلىشنى قابول كورمىگەن
ئوتترا ئاسيا نىك سويت تەرەپدارى ئالم لرى ، يا سادە بىر كورونولوژى بىلەن
قانائەت قىلغان (يىتىدگەن) ويا تامامەن سوننى پاكىتورلارنى ئاساس قىلغان بىر
دەۋىرلەرگە ئايرىش بارلىققا كەلتورگەن .

ئوزبەك ، تاجىك و ئويفور مەدەنىيەتى توغرىسىدىكى تىقلىقا تىلارنى بىرلەشتور
روش دىكى غايە ، ھازىرقى سىياسى ئەتنىك بولونوش بىلەن ئاقتىلىق تارىخى
باشقور نى ئايدىنكىلىتىش دىن ئبارەت دور .

داۋامى كىلەر ساندا

توهى ئىستەمەكتە دور • بوسەو بەدىن دوركى ئانتولوجىلەر كوپ كەك كوله مده تارق
قالغان •

سەدروددىن ئەينى ئەك ئا تاغلىق تاجىك ئانتولوجىلەرگە ئوخشاش ، خوسوسەن
ئىسلامىيەت دەورى بىلەن ئالاقىلىق ئويغور ئانتولوجىلەرگە ئويغور ئەدەبى مەدەنى
بى مەدەنىيەتنىڭ ئىچىگە نىمەلەرنىڭ كىرەلەيدىغانلىقى ئك ئولچوسىنى كورسوتوب
بىرەلەيدۇ •

دەرس كىتابلىرى ، ئەدەبىي تەتقىقاتلار و شۇنداقلا تىياتىر ، ئوبىرا ، بالىت ، تار
يخ رومانلىرى ، بىنا لارغا ، كوپىلارغا و ئىنستىتوتلارغا ئىسىم قويولوشىغا ئوخشاش
ئەدەبىي بىر ئاساس دىن مىدانغا كەلگەن پوتون مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى ، مەدەنى
بىر مىراس نىڭ قورولوشىدىن كىلىپ چىققان دور •

قورولوب بولغان بىر ئەدەبىي ئاساس ئوستىدە مەدەنىيەت بىنا لىرىنىڭ قانداغ
تەرەققى قىلغانلىقىنى كوروشنى خالىساق ، ئوزبەكىستان ، تاجىكىستان ، وە بىر
دەرىجەگە قەدەر ئىران و پاكىستان غا قارىساق بولودۇ •

ئافغانىستان ، بىسىم ئاستىدىكى مىللى شوئورى و باشقا ئىجتىمائى و سىياسى سەوھەپ
لەر يوزىسىدىن بولسا كىرەك ، بولگى دىكى ئىران ، پوشتون و تورك مەدەنىيەت
لىرىدىن تەركىپ تاپقان ئورتاق بىر مەدەنى مىراس بارلىققا كەلتورەلمىدى •
بويەردە قولغا ئىلىنغان ئانتولوجىلەر نىڭ موللىپ لىرى و كوپلىگەن ئەدەبىي

تارىخىي كرونولوژىك بىر شەكىل دە يىزىلغان •

ئەدەبىيات نى دەويۇرلەرگە ئايرىش ، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ سىياسى و ئىجتىمائى تار
يخ گە باغلىق سىدە بىر كرونولوژى گە ئويدوروش دىگەن بولىدۇ • بوندىن باشقا
بونداق تەتقىقاتلاردا ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تارىخلىرىغا قوشۇمچە ، بو ئەسەرلەر
نىڭ قايسى سەوھچلەر وە وەزىيەتلەردە يىزىلغانلىقى و تەسىرلىرى ھەم بىلدىرىلىپ
ۋو •

گەرچى دەويۇرلەرگە ئايرىش تونجى قىتم ھەگەل چى خوسوسەن ماركسىست كوز قارا -

ۋەزىن قىلىپى بىلەن يازما قتا دورلەر و ئىسلامى ئوتوموشنىڭ مىزا جارى بوگونكى مەدەنىيەت نىڭ ئاساسى نى تەشكىل قىلماقتا .

موئەللىپلەر " كىرىش بولومىدە " " تورتلەر چەتەسى " نىڭ زەرەرلىك تەسىر لرى ھەققىدە يازغان لرىغا قارىغاندا ، غايەلرى يالقوز ئويغور تورك مەدەنىيەتى نىلا ئەمەس ، بەلكى بونىك غا ئوتترا ئاسيانى ئىستىلا قىلغان ختتا يىلارنى تەن قىد قىلغان سوزلەرنى مو كىرگوزوش .

موللا بىلال نىك (1823-1899) كىتابدا يەرئالغانلىقى و خوسوسەن ختتا يىلارغا قارىشى 1867 ئىسيانىغا قىتلىغانىدا ئالغان تەجىربەلرىنى توپلىغان " كىتاب غزات در ملك چىن " دىگەن ئەسەرىدىن سوز قىلىنغانلىقى بو يازغۇچىنىڭ ئەسەر لرىنىڭ شەرقى توركستان دىكى ئويغورلار ئوچون قانۇنى جەھەتدىن بىر مەنى تەشكىل قىلىنغانلىقى نى كورسوتىدۇ .

1867 ئىسيانى بىلەن ئالاقىلىق بولغان بو كىتاب نىڭ تىلغا ئىلىنغانلىقى ، ئوزون بىر زاماندىن بىرى ئويغور تورك ئالم لرى ختتاى دا رەت قىلىنغان بو كىتاب نىڭ مو كىلەردە نەشىر بولوشىنىڭ مومكىن بولىدىغانلىقىنى كورسەتمەكتە .

غەرب لىك بولمىغان مەدەنىيەتلەردە ، ئەدەبى تارىخلار و ئانتولوچىلەر مىللى شوئور نىڭ ئىپادىسى دور . سىياسى شوئور نى كورسوتەلمىسىمۇ ، مەدەنى بەرق نى (تەك لىك ويا ئوستون لىك) نى كورسوتوپ بىرەلەيدۇ .

سىياسى جەھەتدىن ئىسلام مەدەنىيەتى ئىچىدە بولغان ئىنسانلار ئوچون مىللىيەتچىلىك نىڭ لوزومىزلىقى دىققەتى نەزەرگە ئىلىنغاندا ، بىر مىللى مەدەنىيەت بارلىققا كەلتوروش جدو جەھدى ، ھەم ئوتترا ئاسيا خەلقى نىڭ ئىدارى جەھەتدىن بولونوشىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتدىن ئەھمىيەتىنىڭ بىر كورسەتكۇچىسى ۋە ھەم بىر رىئاكسىيون دور .

تىخمو ئوچوق قلىپ ئىتقاندا ، ئويغورلار ، تاجىكلەر و ئوزبەكلەر باى بىر ئوتوموشكە ئىشارەت قلىپ توروپ ، مەدەنىيەت جەھەتتىن " ئوز تەرك لىك " لرىنى تىللىرىنى و ئەدەبى مىراسلرىنى داوام قىلدوروشتا ھەقلىق ئىكەنلىگىنى كورسوتىدۇ .

هازير Bibliotheque National بولغانلىقى بىلىنگەن. I3 ئىسىر " توربان

قول يازمالرى " يەر ئالغان .

بو ئىسىرنى ھازىرلىغان تىل ئالم لرى دور . بولار شەرق دىكى تورك لەر تەرە -
بىدىن . 9 ئىسىردىن I7 ئىسىرگە قەدەر ئىشلىتىلگەن ، ئىسلامىيەت دىن بورونقى
ئويغور ئىلىپبەسى نى تەھقىق قلغان مۇتەخەسسسلەر دور .

بو كىتاپلا يازمالار بىلەن ئالاقىلىق بىر قانچە رسم سرتىدا ھىچ بىر ئورى -
گىنال كوپىيە يوق . بو نىك ئورنىغا مۇئەللىپلەر ئورىگىنال يازمالارنى
زامانىوى ئويغور ئىلىپبەسىگە ئورىگەن ھالدا كىتاپقا قويغان .

تورلوك قەدىم يازمالاردىن قور - قور تەرجىمەلەر بەرگەن مۇئەللىپلەر ۋە زىيەت گە
قارىغاندا بو ئىسىردىن بورون ئويغور مەدەنى مىراسى گە ئائىد ئوز تىللىرىدا
بىر مەلومات مەنبەسى بولمىغانلىقى نى بىلمەكتە دور .

مۇئەللىپلەر ، كىتاپخانلارنىك ترانسكىرىپسىيون غا كۆرسەتكەن قىزغىن ئالاقە
لرىنى كۆزدە توتۇپ 48 سەھىفەلىك بىر لوغەت ھازىرلىغان .

قەدىم ئىسىرلەر نىك كوپىيالرى و ئورىگىناللرى سرتىدا مۇئەللىپلەر يولغوز
ختتاي يازغۇچىلىرىنىك بو ماوزولار بىلەن ئالاقىلىق ئىسىر لرىگە باغلىق قالغان
بەلكى ، تىل قىنچىلىقى سەۋەبىدىن بولسا كىرەك غەرپلىك ئالم لەرنىك ئىسىرلەر -
رىدىن بايدىلانمىغان .

ئىككىنچى ئويغور ئانتولوگىسىنىك غايىسى ، زامانىمىز ئويغورلىرىغا ئوتموشنىك

ئەدەبى مىراسىنى تونۇتۇش دور .

ئويغور كلاسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنەلەر ، I98I يىلى ئورومچىدە نەشىر بولدى .
بىرىنچى قىتم 25.000 ئەدەت بىسلفانلىقى بو ئىسىرنىك تەسىر دائىرەسىنى كور -
سوتۇپ بىرەلەيدۇ . بو ئىسىر سەرالاردا ھەم ئوقونماقتا . ئىسىر نى تىيىپ جان
ئەلىوف ۋە رەخمەتوللا قارى ھازىرلىغان . بۇ كىتاپدا I7 يازغۇچى ويا ئىسىر
تونۇتولغان بولۇپ ، بىزىق ئورنەك لرى و بولارنىك زامانىوى ئويغور تىلى دىكى
تەرجىمىسى مۇتىف ئىتىلگەن ئەرەپ ئىلىپبەسى بىلەن سونولغان .

ئويغور كلاسىك لرى ، زامانىمىزدىكى ئويغور يازغۇچىلىرى ئومومەن ئەينى

ئويغور ئەدەبىي ئۆتمۈشىنىڭ قورۇلۇشى

ئويغورلار، تۈركچە سۆزلىشىدىغان خەلق لەرنىڭ شەرق گە ئوزانغان تارمىقى بولۇپ، خىتاي دىكى ئىك چۈك تۈرك نوبۈسىنى تەشكىللەيدۇ. خىتاي رىسمى ئىستا- تىكى مەلۇماتلىرىگە قارىغاندا شەرقى تۈركىستان دىكى ئويغورلارنىڭ سانى 7 مىليون ئەتراپىدا. شەرقى تۈركىستان دىن سۈيىڭ ئىتپاقى گە قىچىپ چىقىپ، ئالما ئاتا پرونزە و تشكەنت دە ياشاۋاتقان ئويغورلارنىڭ سانى بولسا 220.000 دور. خىتاي- سۈيىتچىگرا اخىلاپىدا مۇھىم بىر سىياسى اھمىيەت لرى بولغانلىقى ئۈچۈن سۈيىت دىكى ئويغورلارغا مەدەنىيەت ئىشلىرىدا بەزى بىر پورسەتلەر تونولغان.

بو؛ تەدقىقاتىم نىڭ ئاساس نوقتەسىنى سۈيىت دىكى ئويغور تۈرك لرى بىلەن خىتاي دىكى ئويغورلارنىڭ مەدەنى مىراسىغا ۋارسلىق قلىش جىھەتدە ئىلىپ بارغان بائالىيەتلىرىنى سىلىشتۈرۈش تەشكىل قلىدۇ.

ئويغور ئەدەبىيات مىراسلىرى ھەققىدىكى تەھقىقاتىم دا 1949 دىن كىنكى تارىخى ۋەقەلەر بىلەن ئالاقىلانمىدىم. بو دەۋىرنى 1930 يىللىرى بىلەن سىلىشتۈرۈپ مۇئوتتورمىدىم.

1930 دىن كىن ئويغور ئەسەرلىرىنىڭ ئاز بولۇشى، شەرقى تۈركىستان دىكى مۇستە- قىلىك كۈرەشلىرى ۋ شەرقى تۈركىستاندا كومۇنىست خىتاي ئىدارىسىنىڭ يەرلىشىشى گە ئوخشاش سەۋەپلەر، يىقىن تارىخدا، ئىچىدە ياشاۋاتقان ۋەورىمىزنىڭ ئويغور لارنىڭ مەدەنى مېۋەلەر بىرىشىنى تەمىن قىلغان يگانە دەۋىر بولۇشىغا سەۋەپ بو- لدى.

بو ماقالەمدە تەدقىق قىلغان تونجى ئويغور ئەسەرى 1984 دە ئورومچى دە نەشر قىلغان " قەدىم ئويغور يازما يادگارلىقلىرىدىن تاللانما لار" دىگەن ئە- سەر. بو ئەسەر بىجىن دە ئوقوغان ئوچ ئويغور ئالىمى (ئابوقىيۇم غوجا، تورسون ئايۇپ ۋ ئىراپىل يوسۇپ) تىيارلانغان بولۇپ 2.400 ئەدەت بىسلفان.

417 سەھىفە بولغان بو كىتابدا ئورخون يىزىق لرىدىن مانى چىنان گە قەدەر اىزاھلار ۋ تەرجىمەلەر، بودىست ۋ نىستورىيان دىنى يازمالرى ۋ شۇندا قلا " ئوغوزنامە" نىڭ ھەققىدە مۇناقشەلەر ۋ ئويغور يىزىقى بىلەن يىزىلغان ۋ

پروفیسور ئەدەن نەبى ئويغور ئەدەبىياتى نىڭ ئوتموشى

يگرمنجى ئەسر نىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا نوپوسىنىڭ مەمورى جىھەتتىن ئەتنىك گورويىلارغا بولونىشى بىلەن بىرگە، بو بولگىدە ياشايدىغان چوك ئەتنىك گورو-پلار ئوچون ئايرى-ئايرى مەدەنىيەتلەر يارىتىش مەسئەلىسىگە ناھايىتى كوپ اهمىيەت بىرىلدى.

بو گورويىلارنىڭ ئىك چوك بىر قىسمى تۈرك تىلى ئائىلىسى ئىچىدە بولسىمۇ، ئىران لىقلار و موڭغوللارغا ئوخشاش كىچىك گورويىلارمۇ ئوخشاش قىنچىلىقلارغا ئوچرىدى. دىنى جىھەتتىن كۈچلۈك بىر شەكىلدە تائىرلەنگەن يەرلىك مەدەنىيەت نىڭ ئور-تاق ئاساسلىرى، يىنكى بولونگەن مەدەنىيەتلەر ئوچون ئوتموش يارىتىش قىنچىلىغى نى توغدوردى.

بولگىدىكى تۈرك و ئىران خەلق لىرىنىڭ مەدەنىيەت لىرىگە بولغان تەسىر ئىسلامىيەت دىن كىلىپ چىققان ئىدى. بو سەۋەپ دىن ئومومىيەت بىلەن ئىلىپ ئىتقاندا ئوتتۇرا شەرق مەدەنىيەتتىگە يىقىندىن باغلىق ئىدى. شۇندا قلا تۈرك مەدەنىيەتتى نىڭ ئوقوموشلوق كىشىلىرى ئىران ئەدەبىياتى تەسىرى ئاستىدا قالغان.

ئازەربايجان لىقلار دىن، ئوزبەك لەرگە و ئويغورلارغا قەدەر بو ئولتۇراقلاشقان تۈرك مەدەنىيەت لىرى ئىككى تۈرلۈك قىنچىلىققا دۇچ كەلدى.

تۈرك مەدەنىيەتتىنى پارس مەدەنىيەتتىدىن بەرقلەندۈرۈش و شۇندا قلا ئايرىم بىر زامانوى تۈرك مەدەنىيەتتىنى بارلىققا كەلتۈرۈش. بو ئىغىر قىنچىلىقلارغا ئو-چونجى بىر قىنچىلىق يانا قىتلىدى، ئو بولسا ئوتموش بىلەن زامانوى مەدە-نىيەتتىنى قانداق قلىپ بىر-بىرىگە باغلاش مەسئەلىسى ئىدى.

بو ماقالەمدە، تۈرلۈك مەدەنىيەت باسقۇچلىرىدىن ئوتكەن، زامانوى بىر ئەدەبىيات ياراتماق ئوچون كىرەك لىك ئاساسنى قورغان و ھازىر ئوتموشدىكى ئە-سەرلەرنى بو ئەدەبىيات بىلەن بىرلەشتۈرۈشكە باشلىغان شەرقى تۈركىستاندىكى ئويغورلارنى تىدقۇق قىلدىم.

ئىچكى موڭغولىيە نىڭ جەمى ئوبوسى 20 مىليون ئەتراپىدا . بو ئوبوس نىڭ ئاران 3,5 مىليونىنى موڭغوللار تەشكىللەيدۇ . قالغان نىڭ ھەممىسى خىتاي .
 بوگون تەبەت ئاپتونوم رايونى دەپ ئاتالغان بولگەن نىڭ ئوبوسى 8.1 مىليون دور .
 ۱۹۴۹| دىن بورون بو بولگە دە ياشىدىغان خىتاي يارنىڭ سانى قول بىلەن ساناپ
 بىرەرلىك دەرىجەدە ئاز ئىدى . ھازىر بولسا تەبەت دىكى خىتاي يارنىڭ سانى
 مىليون دىن كۆپرەك .

تەبەت مىسالىدا موڭغوللار ئىچكى موڭغوللار شەرقىي توركىستان و ئىچكى موڭغوللار
 كۆلىم دە داۋاملىق بىرلەشكەن مىللەتلەر ئىنسان ھەق لىرى بايانىغا سىدە ئىلان
 قىلغان ماددەلەرگە پۈتۈنلەي قارشى بىر ھەرىكەت ئېلىپ بارماقتا دور .
 مەسىلەن ، خىتاي يار تەبەت مەدەنىيەتى نى يوقۇتۇش ئۈچۈن تىرىشماقتا ، بايلىق
 لىرىنى داۋاملىق سومورمەكتە ، ھۆلرپ يولى بىلەن تەبەت لىك لىرىنى خىتاي يارنى
 رماقتا ، خىتايغا قارشى بېكىردە بولغانلارنى قىناپ ، قاماپ ، پالپ و ئىغىر
 خىزمەت لوگەي لىرىگە سولاشقا دوام قىلماقتا ، شۇنداقتا بىرلەشكەن مىللەتلەر تە
 شكىلاتى نىڭ تەبەت خىتايگە ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش ھەققىنى تونۇش ئۈچۈن ئا
 لغان 2079, I723, I353 نومۇرلىق قارار لىرىنى يەرىگە كەلتۈرمەسلىك
 ئۈچۈن تىرىشماقتا دور . 9I ئامېرىكان كونگرە ئەزاسى I985.7.24 دە ئاڭىر
 كىنى شو كۈنلەردە زىيارەت قىلماقتا بولغان چىن دولەت رەئىسى لى شەن نىيەن
 گە بىر ئۇچۇق خەت سۈنۈپ ، خىتاي ھۆكۈمىتى نى تەبەت خەلقى نىڭ دىنى و سىياسى
 رەھبىرى دالاي لاما نىڭ تەلەپ لىرىنى يەرىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن غەيرەت كۈرسۈتۈ
 ھى گە دەۋەت قىلدى .

ئەمما خىتاي ھۆكۈمىتى بو ئىلتىماس نى ئورۇنداشتىن قاچىدى . ۋەزىيەت نىڭ خەپ
 لىك بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ئامېرىكان كونگرە سىنك بو لايىھە نى قانۇن لاش
 تورۇپ ، ئامېرىكا ھۆكۈمەتىگە شو تۈسۈلەرنى قىلىشىنى ئىلتىماس قىلىمىز .
 I- ئەگەر خىتاي ھۆكۈمىتى ، تەبەت ، شەرقىي توركىستان و ئىچكى موڭغولىيە دە
 ئىنسان ھەق لىرىنى ئاياق ئاستى قىلىشىنى توختاتمايدىغان بولسا ، ئامېرىكا ھۆ
 كۈمىتى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيەتى بىلەن بولغان مۇناسىبەت لىرىنى يىنكىدىن كۆز
 دىن كەچۈرسۈن .

ئامرىكا كونگرەسىگە سونولغان لايىھە

اركىن ئالپتكىن
.....

ئامېرىكا كونگرەسى تەمسىلچىلەر مەجلىسى ئەزا رېزىدىن مللەت وكىلى چارلى روز، گىلمان و سولومان I987.5.20 كۈنى ئامېرىكا كونگرەسىگە تەبەت ۋە شەرقى تۈركىستان و ئىچكى موكفولىيە دىكى ئىنسان ھەق لىرى توغرىسىدا بىر لايىھە سۈنۈپ ۋە ئامېرىكا ھۆكۈمىتىدىن ۋە ئەگەر خىتاي ھۆكۈمىتى بۇ اولكەلەردە ئىنسان ھەق لىرى گە قارشى يۈرگۈزىۋاتقان تەجاۋۇزكار ساسەتلىنى توختاتمايدىغان بولسا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيەتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى يىڭىدىن كۈزدىن كۈچۈرۈشىنى تەلەپ قىلدى. بۇ لايىھە دە خۇلاسە مۇنداق دېيىلىدۇ.

” تەبەت گە ئوخشاش شەرقى تۈركىستان و ئىچكى موكفولىيە مۇختىي ئىك بىرەر مۇستەملىكەسى. تارىخلىرى ۋە مەدەنىي بايلىقلىرى و ستراتېژىك وزىيەتلىرى سەۋەبىدىن تەبەتلىك لەرە شەرقى تۈركىستانلىقلار و موكفوللار خىتاي دىكى باشقا ئەتنىك گۇرۇپپالارغا قارىغاندا كۆپرەك اهمىيەت گە ايگە. بۇ مللەتلەر تارىخ بويۇنچە كۆپ ليگەن چوك دولەتلەر قورغان ئىك سرتىدا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا دىكى باشقا جەمىيەت لەرنىك كۆلتۈر و مەدەنىيەت لەرنىك تەرەققى قلىشىغا ناھايىتى چوك ھەسسە قوشقان.

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا كۆپ مۇھىم رول ئوينىغان تەبەتلىكلەر ۋە شەرقى تۈركىستانلىقلار و موكفوللار بۇگۈن خىتاي قولى ئاستىدا ئاسسىمىلاسىيە بولۇپ كېتىش خەۋپى ئالدىدا تۇرماقتا دور. بۇ ئىك سەۋەبچىسى خىتاي ئىك بۇ ئەتنىك گۇرۇپپالار باشقا ۋاقتان اولكەلەرگە قارشى يۈرگۈزىۋاتقان ئىچكىرى اولكەلەردىن خىتاي لەرنى ئىلىپ چىقىپ بولگەلەرگە يەرلەشتۈرۈش سىياسەتى دور.

I949 نجى يىلى دىن بۇرۇن شەرقى تۈركىستاندا خىتاي لەرنىك سانى 300 مىك غا ئاران يىتىپ بارا تتى ۋە ئەمما ھازىر بۇ سان 6 مىليون نى ئاللىقاچان ئاشقان ھالدا.

بیر ترجمان ئارقا داشیم دین 𐰽𐰺𐰍 نیک قسقارتیلغان شه کلیمو دیب سورودوم .
 بوق دیدی . اصلیده جاک دیکى 𐰽𐰺𐰍 بو قوشومچه ایکی رموز دین عبارت ای میس .
 𐰽𐰺𐰍 ئالت و سلاح معناسی نی مثلاً کامان یاکی یا ، پاختا ئاتقوجی نیک یاکی
 موشتوم نیک یازوسی ای میس .
 ئونیک ایچیدیکى 𐰽𐰺𐰍 دیب ئوقولوب عسکر دیگن معنی نی ئانکلاتار میس .

دیگن 𐰽𐰺𐰍 نیک بو شکلدیکى یازوسی - ینگدین قوت بیلەن احتلال
 قلینغان زمین دیگن متنی گه مبنی بولوب 𐰽𐰺𐰍 نی بونداغ یازماق ینگی
 زمین دیگنلا بولوب ماوزیدوک و شاگردلرینک (حیا) قلفان دینمو یازوچی لرگه
 مخصوص توجیهات ای میس .

ینە توبنده بو خبرنی وثیقه لیک ضیالی لردین ئانکلا دیم . ختتای خلقینک ئیچیده
 علم گه واستقانیست گه حرمت قیلیدیفان وجدان ئیگه لری مو کوپ . شون دین 2-3
 یل شه وهل جونک گونیک سابق باش منستیری جو این له ی نیک خانمی تورکستانغه
 چیقیب شیخه نزه دیگن شهرده بیر محاضره ائناسیده (شنجاک دیکى ئویفور
 خلقی مانجو خانلیقی دین تا حاضرغیچه کوپ ئییزیلدی . فاجعه لیک کونلرنی کو-
 روپ که لدی . بولرنیک کونکلینی ئالماق لازیم . بو کونکل ئالماق مرکز نیک
 بولرگه لایقیده حق تانیما قیدین عبارت) دیگن مضمونده بیر فکر بیر میس . بو
 فکرینی وضعیت و باشقا حکام لر بیلەن ئانکلا شماس دین سوزلەپ قویغینی ئوچون
 قانچه ملامت و تنقید لرگه ئوچریغان ای میس .

حاضر قی کیتیش - اسمی بارجمی بوق (شنجاک ئویفور ئاپتونوم رایون)
 دیگن نامنی ضعیف لاشتوروش و عمل دین قالدوروش دین عبارت . ئوتوموشدق کیله -
 جهک به کمو قارانفو و تهلیکیلیک .

شو مقاله نی ئاخیرلاشتورار که ن خلق قوشا قلری دین ایکی سطره
 ئاسمانیکده ئای بارمو؟ تارکوچا کدا یول
 زمینکنی ئاب بولدی ئاسمانیکفه ئاگاه بول
 دیب شو قوشا قنی خلقیمیز ئاهاک غا سالفان .

ئويغورچە خط نيك ئەو ھەل بولۇپ كورونگەن ساختا لىقنى ھەم ئانكلا دىم . بو يەردە اثبات ئوچون شىخىلرنىك اسمىنى توتما قفە حيا قىلامن . يوكسەك مقام و حساس ئورونلردىكى عمل دارلارنىك كوپونچەسى شو منصب گە اھلىيەتى يوق ناقابل شىخىلردور نىمە ئوچون بونداغ دور دىسەم - بولر شو عمل دە يەرلىك لىق صفتى بىلەن امظ ئوچونلا ئولتورا دور .

مناسبت لىك يىغىن و چەت ئەللەرگە ئويغور ئاپتونوم رايون نيك ئومەك باشلىقى بولۇپمۇ بارا دور . بولرنىك ھەمە فكر و ايشلرنى ختتاى سىكرتيرلار باشقورا - دور . مىلى منفعتدىن بىجىن نيك ئەمر و فرمانىغە ئوستون توتىدىغان ، ختتاى غە مخلص ئادم بولسا قابىلىت و اھلىت بىلەن حسا بلاشما ساي مېش .

توركىستاندە ۱۳ ملت ياشايدور دىب توبىندىكى رقم لەرگە رسمى لاشتوروبدور . بونى (شىنجاك خلق كورگەزمە خانەسىدىن) ئالدىم ۶.۱۷۰.۰۰۰ ئويغور ۵.۳۴۶.۰۰۰ خەنزو (حقيقت بونىك نچە مىلى) ۹۵۰.۰۰۰ قازاق ، ۸۸.۰۰۰ تونگان ، ۱۲۱.۰۰۰ موڭغول ، ۱۱۹.۰۰۰ قىرغىز ، ۲۹.۰۰۰ شىو ، ۲۸.۰۰۰ تاجىك ۹۰۰۰ ئوزبەك ۹۰۰۰ مانجو ، ۵۰۰۰ داغور ، ۴۰۰۰ روس ، ۴۰۰۰ تاتار و ۴۴۰۰ باشقىلر .

بىز توركىستاننى شىمالو جنوب دىب ايكى گە بولۇپ قويا مېكىن دىگەن ئەندىشە دە ئىدوك حاضر بولسا ۶ رايونغە بولگەن . مىلا قازاق ، قىرغىز ، تاجىك ، تونگان موڭغول و باشقە .....

(ئاپتونوم ئوبلاسى) دىب بولر توغرىدىن توغرى بىجىن گە علاقە قىلار ئىمېش . مىلردىكى ، وحشى يولبارس ئوتلاقدىكى كاللارنى رەك فرقىدىن فائىدە لانىپ تورۇپ ئولتورۇپ يگەندەك بعضى قىرىنداش ئورۇغلرگە ئايرىمچە امتىياز لىق حق تانوب بىرىبىرگە ضدىت پىدا قلىپ غىر مېاشر فتنە سالماقدا ، دوشمەن نيك بو جەنمى پىلاقى ھرگىزمۇ عمل گە ئاشمايدور انشا اللە

وطنىمىز توركىستاننى ۱۹-ئەسىر ئاخىرلىرىدە باسقونچى زوزوكتاك (۱۹-ئەسىر) جاك دىب ئاتىدى . ختتاى چە ھرخط بىر نەرسە نيك شىكلى ياكى بىر رموز دىن عبارت ايمېش . حاضر كوپ موضع لردە غزەلردە 新疆 شىكلىدە يازغاننى ملاحظە قىلدىم .

لائينچە و ئەنگىلىزچە دىن ھېچ خېرى يوق، بازارلاردا ئوت بىلەن بوشورغان
يەكەك ايچمەك حالوا قاتارلىق نەرسەلەر چاك توزان و ئاياغ ئاستىدە قول بىلەن
توتۇپ ساتىلادۇر. اسلام دىنى غە و مەدنىت دوشمەنى تصوف ئايشا نلرىنك با زىرى
قىغان. نەشە چېكىدىغان بىكارچى بەنگەلەر ھەرىدەرلەردە مو كچوبوب ئولتوروشوب
بىر خارا با تلىق منظرەنى كەلتورا دور.

ئورومچى شەرى توركستان نىك مركزىدور. اطراف كوپ كەنگرى 16-5 قا تلىق بىنالر
و درختلىك جاددەلر سياحتچىلر نىك دىققە تىنى خىلى جلب قىلادور.
اما شەھەرنىك ئورتا و شرق قىسىملىرىدا شونداغ محلەلر كورولودىكى ە بوندىن 50
يىل ئەولقى حال دىن ھېچ فرق يوق. بو محلەلەردە يەرلىك لىر و چىن لى لىر ئار-
يلاش ئولتورا دورغان يەرلەر بولوب ە ئويلر يولىدىن بىر مترچە توبىن (قورو)
دىپ ئاتالغان بو مشترك ئولتورا قىلردىكى بىس لىك و بىر محلە ئوچون قورولغان
مشترەك توالتلر بولوبمو يازكونلرى بويەرنىك سىمىق ھىدىدىن بوھەرنىك ئاد-
ملىرى قانداق مو ساق تورغانلىقىغە انسان تەجب قىلادور. بو يەرلەر چەت ئەل سىيا-
ھلىرىنك نظرىدىن ئوزاق بولوب شونداغ مەھمل قالسا كىرەك. باشقا شەھەرلرنى شوت
نكفە قىياس قىلسا بولادور.

جانسىز ئويفور ئا بتونوم رايون و ساختا سياست
.....

ئورومچى و باشقا شەھەرلەردە ھم كوردوم، رىسمى دائىرەلەر و يوللرنىك دو-
قموش لىرىغە ھر تورلى سىياسى مضموندىكى لوھەلەر و يافتەلرنىك خطلىرى ئويفورچە
سى ئوستىدە چىن چەسى ئاستىغە يازىلغان بولوب ە كورونوشتە ئويفورلرغە
احترام قىلىنغان ئىمىش. ھر زمان دىگىدەك بىر مەناسىت ھەر ايكى ئوچ كوندە
كائىتتا كىچىك يىغىن بولوب تورىدىكەن. بو مەناسىتلرگە بىغشاپ ھرخىل مضمونلر-
دە شىعارلر و تزكىلەر عبارەتى كوپونچە " ملتەر اتفاقى" و بىرلىشىپ فىلان
قىلايلى ە ئووشايلى فىلان قىلايلى" دەيدىكەن. اما ھېچ يەردە ملتەرنىك حقو-
قدە بىرلىك و مساوات دىن بحث يوق.

بىر كادىردىن سورودوم. جوبا دىدىكى حاجم ئاكا سىلەمورا لىما س سوالدىن بىرنى
سورىدىلەر، توركستانلىق خىتتاى ملتى گە اطاعت قىلىپ ماگما حقوقدە برابر بول-
غىمىز شو دىدى .....
.....

للار و حاضر قى زمان مدهنى يادگارلىق كورگەزمەخانەلرىنى غايتھا يا جان بىلەن كوزە تىدىم . كوپ دىققەت قىلدىم .

توركىستان نىك يەرئاستى بايلىقى ئورا نيوم ، ئالتون ، كوموش ، پترول و كومور قاتارلىق (بو لرنىك انتاج عدد رقلرىنى كوچوروپ ئالامىدىم اما دونيا اقتصادى شوناس عالملىرىنىك علمىدىن يراق ئەمەس .) ثروت لرنىك هممى بىجىن حكومتى نىك ملكى بولوپ ئىچكىرىگە سانماسدىن تاشور ايمىش .

اگر توركىستانغە بىر سر ئالتون ياكى بىر كىلو پترول لازىم كىلسە روتنيا بىجىن دىن ساتىپ الار ايمىش . يورتمىزغە كىرەكلىك تعليم ، قورولوش ، يول ، زراعت

نى ترقى قىلدوروش و صناعتنى فنى لاشتوروش دىكى اقتصادى احتياجىغە بىجىن گە قرضدار ايمىش . ياكى بىجىن گە منتدار ئىكەن ۱۹۵۵-يىللىرى دىكى توركىستان مالىە ناظرى فولاد عالمى دىگەن اقتصاد شوناس ، چىن حكما لرى - شىنجاك بىجىن گە قانچە مىليارد يۈەنگە قرضدار دىگانده - جوابا ئو دىمشكى شىنجاك دىن ئچكىر يگە كەتكەن 2 كىلو ئورا نىم نىك قىمىتى جونگونى قانچە مىلياردغە قرضدار قلە مامدور؟ دىگەندە بو كىشىنى منصبدىن قوغلاپ مجنونلوق بىلەن اتھام قلىمىش .

ئانكلاپ كىلسە انساننى عصبى لاشتورا دورغان مسئلەلر نھايت كویدور .

توركىستانلىقلار ئوز وطنىدە وطن داشلىق حقوقىدىن محروم ياشاماق ئوچون خالىغان شەر كىنت لىرگە بارىپ اقامت قىلالمايدور . توركىستاندىن بايلىق توشوپ كەتكەن و اگونلرغە يوكلونوپچىققان چىن مھاجىرلىرى خالىغان شەر كىنت لىرگە بارىپ ئوفوس قازانالايدور . خالىغان ئىشنى قىلالايدور . بونى ئانكلاپمىش ئەمەس

كوزوم بىلەن كوردوم . توركىستانلىق ياشلر يوكسەك تعليم گە هر شرائط گە مطابق قالسىمۇ يىنە علمى و تكنولوجى درجەلرگە يتشالمايدور . بىنا لملك اعتراف قىلغان علم يورتلىرىغە بىل دە برەر نفر ئاران يتشەكىرەك بوھم يوق . توركە تان لىق دىن بىر نفر بىلوت بارلىقى معلوم ئەمەس .

توركىستاندا ساغلىق و تازىلىق ايشلرى نھايتى ئارقىدا قالغان . شو ۲۵ عصر دە مىكراسكوپ و كومپيوتەر زمانىدا ئەسكى مىللى طبابت و جونكىبى طبابتە تچىلىگى رىھ مى بولوپ علمى طب بىلەن ئوخشاش ئىش كورادور . بو يتشسىزلىكىدىن بولسا كىرەك . دوكتورلوق، عنواننى ئالغانلار باشقا مملكت لردىكى ممرضلردىن ئازغىنە فرقللىق .

ئىدى . حاضر علاھىدە بىر صناعى شەھەر بولۇپ تومور يول باغلاشقان يورتىمىز نىك پىروت لىنى تويلاپ خىتتاى غە ئىكسپورت قلىدىغان مونفول ئاقتونوم ئوبلاست سىفە تابع شەر بولمىش .

قاراشەھەر و ئوشاق تالدىن ئوتوپ ئا بىغىر بولاق جىلغەسىدىن كىتپ بارىمىز . ئا بىغىر بولاق تىيا نشان تاغ سلسىلە لىرىنك بىر تارىمىنى ، قانچىلىغان جىلغە لىرىن عبارت بولۇپ بىر قانچە جىلغالىردە ۱۵۵ لىرچە خىتتاى ئىشچىلىرى و تراكتورلەر ، يۈزلىگەن يۈك سيارە لىرى و كامپ لىرىنى كوردوم . معظم تاغ (حرارەت ئىگىز قىلمايدىغان تاش كاغذ) دىگەن مەدەن دىن تىكۈىن اىمىش .

بۈيەردىكى مەنەنى يۈكلىشكە لايىق قلىپ مەندوق ياكى كارتونلارغا قاچىلاپ خىتتاى ئىچىگە ماكدورار اىمىش .

تۈخۈننى كوردوم . مەن 38 يىل ئەول كورگەن شەھەر ئەمەس . كۈپ گۈزەللىك بار دا وانچىك شەرىدىن ئوتوپ ئورومچى گە 60-50 كىلومەتر مەسافە قالغاندا سا يۈفا دىگەن بىر تۈزلەك لىك نىك سول طرفىدە تاغ باغرىدا كەتكەن بىر تۈزلۈك كۈل بار . بۈيەردە كاتتا - كاتتا مەنەنى كوردوم و تىرەن مەنەنى بار . ياپونىيە شور درىا ئورتاسىدىكى تۈزغا باي مەملىكتە دور . شو بۈيەردىن چىققان شور تۈز دا بىر قىسىم مەنەنى مەدە بار اىمىش . ئو نىك ئۈچۈن بۈ ئەمگە كىسىز چىققان مەنەنى ياپونىيە گە كىتەر ئىمىش .

ئورومچى گە كەلدۈك . شەرىننىك احاطەسى نەپەت كەنكىرى . خىسسى قاتناش اىشلىرى قىن كاتتا شارە لىردە ئوتوبوس لىر ھەر زامان بار . مەنەنى بۈيەردە بار مايدور : تاكىسى و خىسسى واسطە لىر كام . امكان قلىپ مەنەنى ئىدارە ما مورلىرى واسطەسى بىلەن خىسسى سيارە بولۇپ بەننى احتىياجلارمىزنى تامىن ئەتدۈك . 5 يەردىكى كورگەزمەخانە و مەنەنى بۈيەردە بار دىم . كۈن بۈيۈك و ساعىتلەرچە كەزدىم . مەنەنى بىر خىل كورگەزمەخانە يورتىمىز نىك مەنەنى تىركىبى و مەنەنى سىستەملىرى ، قاتناش يوللەر ، زراعى و اقصادى و پىترول قاينا قلىرى قاتارلىق مەنەنى مەنەنى دا ئىر بو . لوپ كورگۈچى نىك دىققە تىنى جىل قىلادور . فەننى باقمەدىن بىكەم نازوك و ظرىف ئىشلەنگەن . جەمەدىن جىولوجى كورگەزمە لىرى و ئارخىولوجى و تارىخى ما تىرىا .

يورتىمىز نىك حدود شەرلرىدىن خونجىراپ و تاشقورغان دىق غايت ئاسا نلىق بىلەن قەشقەر اطرافى و قەشقەر غە كەلدوق . شەرلردىن بىر قانچە كىلومىتر ئاوال بىر ئورمان - لىقنە كىرگەن حىس قىلىنىدۇ . قەشقەر شەرلنىك اطرافلرى بەكمۇ گوزەل درەخ زارلىق و زامانەوى بىنالر بىلەن گەودىلەنگەن بولسۇمۇ ، تاشلىنپ قالغان يەرلرى 50 يىل ئاواللىقى حالدە - شەھەر نىك عمومى كورونىشى ئەسكى كىم غە دوخا وادىن ياماق سالغان غە ئوخشاپ كىتىدۇر .

كوللىكتىف ئشلەپچىقىرىشنى بوشاشتورۇپ بىر ئاز حوربىەن بىرىلگە نلىك اىجابى نىتىجە بىرىدۇر . بونى واقعا كوردوك . لاکىن خلقىمىز دائىم بىر ئەندىشە ئىچىدە . عاددى ئادملر و ضىالىلر ھەمسى صحبت ئاخرىدا (كولۇپ تورۇپ يىغلايمىز) دىشىدۇر . بوسوز نىك مەنسى ھر كىم گە معلوم دۇر .

قەشقەردىن ئورومچى گە خاص سيارە بىلەن بار دوق . قەشقەردىن ئاقسۇ 400 كىلومىتر دىن كوپراق مسافە ئىكەن . مارالباشى اطرافىدىن خىلى مىنكىپ ئوك طرفدە تارىم درياسىنىك بىر تارماقلىرى بولسا كىرەك يولدىن 4-3 كىلو مترچە يىراقلىقىدە بىر يىشىل زارلىق زراعى مەيدان دىنكىز گە ئوخشاش افق غە توتاشىپ كىتىدۇر . 30-40 كىلومىتر ماكدوق كوزدىن ئوزولمىدى . شوفر خىلى معلوما تلىق ئويغۇرىگىت ئىدى . تا ئىرا تىمىزنى ئانكلاپ

حاجم ئاكا دىدى . بىز شو تەكلىماكان چولى نىك غەرب شىمال بورجىكى دىكى بىر پارچە تىرىلغۇ مەيداننى كورۇپ كىتىپ بارىمىزە شو چوللەر غايت بويۇك زرا - عت مەيدانىغە ئايلانغان . بو زراعت لىرىنى انسان قولى بىلەن تىرىپ يىغىشتورۇش مەمكىن ئەمەس . ئىچكىرىدىن چىققان چىن ئىشچىلىرى تراكتور و ئايروپىلان و كاميونلر ئارقىلىق تىرىپ مەھسۇلىنى جوگۇغە تاشويدۇر . بو يەرلەردە يەرلىك دىن بىرمۇ ئادەم يوق ، تارىم درياسى نىك ئاخىرقى ئىقىمى قورۇغان و خرىپتە دىن ئوچكەن ، مەن بو يەردە 3 يىل ئىشلىگەن ، يتەرلىك معلوما تىم بار . دەريا نىك ئاخىرقى مەنزىلى لوپنور كولى قورغاق بولۇپ ، ياپونىيە عالملىرى چىن حكامالرىغە ئويەردىكى ياوايى حيوانات و ئروتلر قورغاقچىلىق دىن انقراض بولۇدىغانلىقىدىن انذار بىرگان دىپ ئىشەنچىلىك گەپ لىرىنى قلىپ بىردى .

كورلا شەرگە كەلدىم . زامانەسىدە باغراش كولى اطرافىدە كىچىك بىر ناحىيە

كورگەن و ئانكلاغانلر

قاسم ئوغلى ابو محمد
.....

شو يقين ئوتموشده باكستان قوروغلوق يولى بيلەن يورتوم شەرقى توركستان نى زيارەت و توققان يوقلاش بيلەن 2 ئاي مدت سياحتدە بولدوم . ئورومچىدە كوبراق توردوق . بو كورگەن و ئانكلاغانلر يىمىنى شو حر دنيا دا ياشا واتقان يورتداش لرغە ئا- نكلاماق ئارزوم ئىدى . شوندىن IO يىل ئال ئون نەچچە يىل دوام قلفان ساراك و غالجىرە بنى بشر تارىخىدە مثلى كورولمىگەن - بتون چىن خلقىغە عموما ، توركستان نلىق لرگە خاستە فاجەلىك - كونلەرنى چوك كىچىك همەسى زار لىنپ دا تالايدور . بو فاجەلىك ئوتموشنى همە ئانكلاپ بولغان ئوچون تكرر يازىپ ذكر قلىپ ئولتورما- يميز .

يازوچىلىق مانكا كسپ ئەمەس . ياشلىق عمرىم نىك مەم برقىمى يورتدا ئوتكەن . بو زيارەتمدە بىرگە ئوسكەن محلە ئارقادا شلریم و ساواقدا شلریم نىك صحبتىگە مىسر بولدوم . ؟ بولەرنىك بعضى لرى علمى ساحەلردە ، دكتورە ، ادىپ و ترجامان بولوپ يتىشىپ دور . كوپ معلوما تلىرنى بولردن ئالدىم . كورگەن لرىم نى بولرنىك تصدىقىدىن ئوتكوز- دوم . تاغزىمىزدە سوزلىگەن سوزلرنى قلم بيلەن تھرىر قلماق علاھىدە بىرايش . بو ماقالەدىكى املا و تەبىرىدىكى قصورلىرىمنى محترم ئوقوغوچىلر نىك توزوتوپ حسن فەم بيلەن كوزەتمەكلرىنى رجا ايتەمن .

ئەمدى مقصدگە كەلسەم كورگەن و ئانكلاغان لرىمنى ئوچ موضوع قلىپ يازىمەن .

I-اقتصادى 2-اجتماعى 3-سياسى احواللىر .

اقتصادى و اجتماعى قورولوشلر بولسە باكستان و توركستان سيارە يولىنى چىن نىك مەندس و ايشچىلرى طرفىدىن 15 يىل لىق زور ئەمگەك بيلەن بىترىپدور . بو يول نىك ئاساسى خطەسى ئەجدادىمىز نىك مىك يىللىر جەرياندا ياساپ قاتناغان يېكەك يولىنى ئاساس قلىپ دور . ھرحال دە ھدف و مصلحت كىم ئوچون بولسە بولسون شو 20 نجى عصرا بجا تلىرىدىن بولوپ انسانىت ئوچون غايت منفعت لىك قورولوش بولوپ زما نەسندە قەشقەر گىلگىت و عكس حال دە 35-30 كونلوك مشقت لىك سفر 2 كوزگە كىلىپ دور .

ئامېرىكا كوندگرەسىدە شەرقىي تۈركىستان ۋە تىبەت ۋە
ئىچكى مۇكىفولايە ھەققىدە سونولغان لايىھە

ئەركىن ئالپتىكىن

ئويغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆتمۈشى

پروفېسسور ئەدەن نەبى

كورگەن ۋە ئانكالاغا نلرېم

قاسم ئوغلى ابو محمد

الجدول - اللاتينية	الجدول - اللاتينية	الجدول - اللاتينية	الجدول - اللاتينية	الجدول - اللاتينية	الجدول - اللاتينية	الجدول - اللاتينية	الجدول - اللاتينية
1964-1964	1964	1964	1964-1964	1964-1964	1964	1964	1964
A a	A a	A a	ئا	Ө ө	Ө ө	Ө ө	ئوو
Ә ә	Ә ә	Ә ә	ئه	П п	П п	Р р	پ پ
Б б	Б б	В в	ب ب	Р р	Р р	Р р	ر
В в	В в	V v	ڤ	С с	С с	С с	س
Г г	Г г	G g	گ	Т т	Т т	Т т	ت ت
Ғ ғ	Ғ ғ	Q q	غ غ	У у	У у	У у	ئوۋ
Д д	Д д	D d	د	У у	У у	У у	ئوۋ
Е е	Е е	E e	ئي	Ф ф	Ф ф	F f	ف ف
Ё ё	Ё ё		يو	Х х	Х х	X x	خ
Ж ж	Ж ж	Z z	ز	Һ һ	Һ һ	H h	ه
Җ җ	Җ җ	Ç ç	ج	Ц ц	Ц ц		تنس
З з	З з	Z z	ز	Ч ч	Ч ч	C c	ج
И и	И и	I i	ئي	Ш ш	Ш ш	Ş ş	ش
Й й	Й й	J j	ئي	Щ щ	Щ щ		
К к	К к	K k	ك	Ь ь	Ь ь		
Қ қ	Қ қ	Q q	ق	Ъ ъ	Ъ ъ		
Л л	Л л	L l	ل	Ы ы	Ы ы		ئوۋ
М м	М м	M m	م	Э э	Э э	e	
Н н	Н н	N n	ن	Ю ю	Ю ю		ئوۋ
Ң ң	Ң ң	Ŋ ŋ	ڭ	Я я	Я я		يا
О о	О о	O o	ئوو				

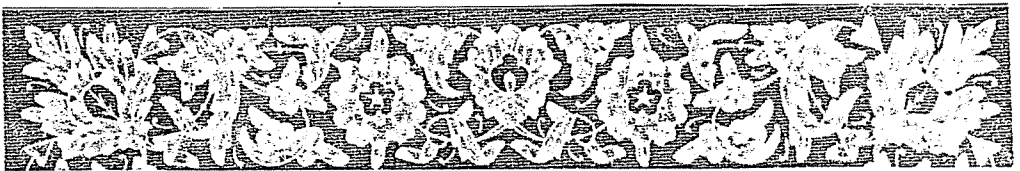
وقد جد الصينيون في محاربة اللغة العربية حرف وكلمة وادبا واليكم ما يقول الدكتور جوناريانغ الوسيط الدولي والمتخصص السويدي في لغة واداب تركستان الشرقية في مقاله المنشور في مجلة آسيا الوسطى الصادرة في بشبادين بالمانيا الغربية العدد (٣-٤) المجلد ٢٥ لعام ١٩٨١ .

«وفي المنشورات الرسمية فان التأثير الصيني ملحوظ جدا في الكلمات الصينية الدخيلة للحياة السياسية والعلمية.. والاثر الاسلامي على اللغة لاسباب طبيعية قد تلاشى فالشبان الذين تتراوح اعمارهم ٢٥-٣٠ عاما يجدون صعوبة في قراءة المخطوطات التركستانية التي كتبت قبل عام ١٩١٠م والكلمات والمصطلحات ذات الصبغة الاسلامية قد اختفت اولا يتم استعمالها الان نادرا.»

والان تريد حكومة الصين الشعبية ان تقضي على اللغة العربية تماما في تركستان الشرقية وتمنع المسلمين التركستانيين البالغ عددهم اكثر من خمس عشرة ملايين نسمة حسب التقديرات الاسلامية وهم الوحيدون الذين يستعملون الابجدية العربية في تسجيل اربهم وتراثهم ويتكلمون اللغة التركستانية التي تشمل على ٣٠% من المفردات العربية في الصين الشعبية من استعمال الحروف العربية واللغة التركستانية في لهجتها الاويغورية الشائعة في تركستان الشرقية .

واذا تم فرض استعمال اللغة الصينية واشكالها الهيروغليفية في الكتابة على جميع الشعوب في الصين الشعبية بما فيهم المسلمين التركستانيين فان خذا حتما يؤدي الى تصيينهم ثقافة ولغة ثم الى اذابتهم وامبصاصهم بالاغلبية الصينية التي تتزايد في تركستان الشرقية مع قدوم الصينيين البوذيين اليها والذي يرتفع عددهم يوما بعد يوم وخاصة بعد اعلان حكومة الصين الشعبية على نقل مائة وخمسين مليون صيني بوذي اليها مع نهاية عام الفين .

هل للمنظمات العربية الاسلامية ان تقول كلمتها وتؤدي واجبها الاسلامي لحماية اولئك المسلمين من الذوبات والامتصاص وتحفظ حروف القرآن الكريم وتعاليمه من الزوال ؟ واننا لمنتظرون .

(انتبهوا ايها المسلمون)

بقلم : رحمة الله رحمتي

نقلت جريدة الشرق الاوسط عن صحيفة «الجارديان البريطانية» في عددها الصادر بتاريخ 1986/1/10م بان الصين بدأت الان تعالج مشكلة مهمة وهي ان تجعل سكانها الذين يزيدون على «ألف مليون نسمة» يتكلمون ويفهمون نفس اللغة وان تعمل على تبسيط طريقة الكتابة . وقد حث نائب رئيس الوزراء «وان لي» لجنة الحزب الجديدة لشؤون اللغة على ان تشن حملة من اجل ضمان تحدث كل الصينيين باللغة نفسها بحلول العام الفين .

هذا النبا يحمل الخطر الماحق والتهديد القاتل للأبجدية العربية التي لا يزال المسلمون يستعملونها في تركستان الشرقية الواقعة تحت استعمار الصين الشعبية بعد محاولات عديدة لمنع المسلمين من استعمال الأبجدية العربية بدأت منذ احتلال الشيوعيين لهذا الجزء من الوطن الاسلامي الكبير .

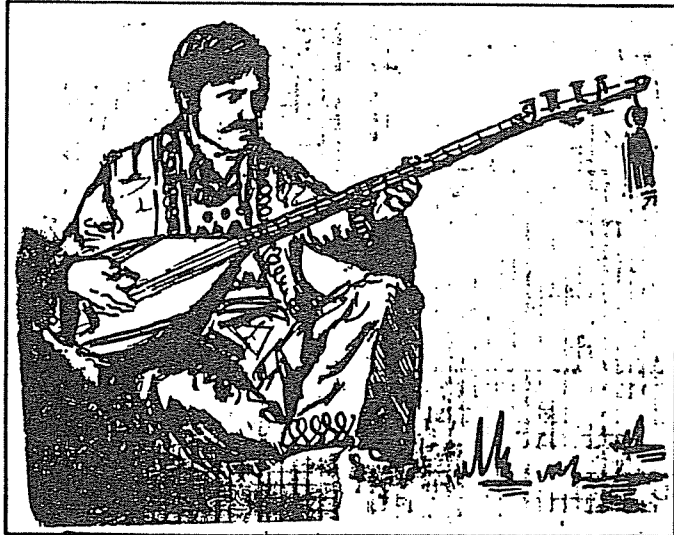
فالحروف العربية دخلت تركستان إبان الفتوحات الاسلامية وتواصلت نشاطات التركستانيين العلمية في ميدان الحضارة الاسلامية وتطعمت اللغة العربية بكل فنونها واشكالها في تركستان ويكفي دلالة على ذلك مؤلفات الامام البخاري والتفتازاني وابي النصر الفارابي وغيرهم .

وحتى ان فنون الادب التركستاني وبحور الشعر وعروجه قائم على دعائم اللغة العربية . بيد ان الاستعمار الروسي قد ابطل استعمال الابجدية العربية في عام 1960م وفرض على المسلمين استعمال الابجدية السلافية (الروسية) والزمهم بدراسة الادب الروسي واستبدال الكلمات العربية بمفردات روسية . وكان هدفه هو امتصاص المسلمين ثقافيا وفكريا . وقطع صلتهم بالتراث الاسلامي وبالعالم الاسلامي . ولم يكن الصينيون اقل مكرما منهم وهم على نهج الروس الشيوعيين سائرون ومقتدون فتم الغاء الابجدة العربية في يركستان الشرقية عام 1951م وفرضت عليهم الابجدية السلافية (الروسية) عندما كانت العلاقات الصينية الروسية على ما يرام . وبعد ان تدهورت الصداقة بينهما وحل العداء منع المسلمون من استعمال الابجدية الروسية وفرضت عليهم الابجدية الاتينية التي يسميها الصينيون بن-ين (PIN-YIN) في عام 1964م ثم عادت الحكومة الصينية المركزية وسمحت للمسلمين باستعمال الابجدية العربية المحرفة منذ عام 1980م وذلك لمطالبات سياستها الانفتاحية الاخيرة في الداخل والخارج، والابجدية العربية المحرفة التي يستعملها المسلمون في تركستان الشرقية تعتبر بحد ذاتها ابجدة جديدة . ويصعب على العربي قراءتها كما يتضح من غلاف كتاب ديوان لغات الترك المطبوع في اورومجي عام 1981م

اقل اللغات احتواءً للمفردات الدينية ولأنها تمكنت من تكوين ادب الحادي خلال السنوات العشر الماضية .

ان المعاناة التي يلاقيها المسلمون في قازاقستان هي صورة مصغرة وموجزة لما يحدث في كل منطقة اسلامية وتواجهه كل جماعة مسلمة في الاتحاد السوفياتي وهي ما يعانيه ايضا المسلمون في بلغاريا وغيرها من الدول الشيوعية واذا كانت قازاقستان في الاتحاد السوفياتي تواجه تهجيرا واستيطاناً روسياً فيها ، فان تركستان شنجانغ في الصين الشعبية تواجه ايضا خطراً حقيقياً بخطة تهجير مائتي مليون سيني بوذي اليها كما اعلن زعيم الحزب الشيوعي الصيني خوياو بنغ ونشرته مجلة «نيوز ووك» في ١٦ يونيو ١٩٨٦ م .

ان هذه السياسة المعادية والاضطهاد اللاانساني التي يواجهها المسلمون تدعو الهيئات والشعوب المسلمة الى ممارسة واجبها الاسلامي في مناصرة اولئك المسلمين الذين تستهدفهم الحكومات الشيوعية لابعادهم عن الاسلام وامتصاصهم ثقافياً واذا تبتم عرقياً لاستئصال وجودهم وكيانهم واستعمار بلادهم الى الابد ، وان تطالب الحكومات التي تتظاهر بالدعوة الى السلم والسلام والتقرب الى العالمين الاسلامي والعربي بان تثبت حسن نواياها الى الامة الاسلامية جمعاء بالكف عن محاربة الاسلام ومنح المسلمين الحرية الدينية الكاملة في ممارسة شعائرهم الدينية وتعليمهم الاسلام وكذلك ايقاف التهجير والاستيطان لغير المسلمين في بلادهم وايقاف سياسة الاستئصال والاذابة والامتصاص للمسلمين وبلادهم .

للإتحاد السوفياتي . وقدرت الثروة الحيوانية ١٩٨٣٢٧٧ بحوالي خمسة ملايين ماشية والاعنام ٦٠ مليون رأس غنم وملايين من الخيول والابل .

اما المعادن فتنتج قازاقستان ١٢٠-١٣٠ مليون طن من خام الحديد ومائة مليون طن من البترول و٢٥ مليون طن من الفولاذ و٤٥ مليون طن من الفحم سنويا علاوة على هذا يوجد فيها الزنك والنحاس والرصاص .

على اثر اندلاع الثورة الشيوعية في روسيا شكل القازاق دولتهم باسم جمهورية الاش اورد في ٥ ديسمبر ١٩١٧ التي كانت تتكون من ممثلي قوى التحرير والاستقلال لشعب القازاق الذي سعى للتحرر والاستقلال من الحكم الاجنبي ورفض ان يبقى تحت وصاية الغير ولكن بمجرد ان استقر الشيوعيون في الحكم قضت الجيوش البلشفية على جمهوريتهم وعلنى رغبتهم الحرة واستقلالهم القومي وقامت باحتلال بلادهم في ١٩٢٥/٨/٢٦م علاوة على ان حكومة الاتحاد السوفياتي قطعت على نفسها وعدا باعادة الاراضي المغتصبة وهي ٤٠ مليون دونم تقريبا الى القازاقيين وايقاف سيل الهجرات الروسية ولكن شيئا من هذا او ذاك لم يحدث بل صارت قازاقستان منذ ان دخلت في حكم روسيا السوفياتية مسرحا شهد سيولا من هجرات الروس لم يسبق له مثيل في التاريخ حيث عمل الاتحاد السوفياتي على تحقيق اهدافه التوسعية بتهجير ملايين الروس وتوطينهم في قازاقستان بدعوى التطوير والتصنيع حتى طمست معالمها القومية وتلاشى كيانها الذاتي تحت ضغط الهجرات السلافية وبالاخص من الروس وتغير التكوين السكاني لقازاقستان .

ويمثل القازاقيون اقلية في جمهوريتهم اذ تصل نسبتهم ٢٦% فقط كما لايشكل المسلمون سوى نسبة ٤٢% من جملة السكان ، ويمثل السكان المسلمون الاصليون العنصر الريفى ٧٩% بينما يكون المستوطنون الاوربيون اغلبية سكان المدن حيث تصل نسبتهم الى ٧٠% .

التهجير والاستيطان

وفي الوقت الذي عمل الاتحاد السوفياتي على صبغ قازاقستان بالصبغة الروسية بتكثيف التهجير والاستيطان الروسي فيها ، عملت الاجهزة الشيوعية على تمزيق عرى العوائل المسلمة وسحابة الاحكام الاسلامية في بناء الاسرة بالضغط على الزواج المختلط بين المسلمين وغيرهم وقد نشرت قازاقستان الثورية (Kazakhstan Agitator) بعددها الثامن الصادر في اغسطس عام ١٩٨٦م كما جاء في المؤتمر السادس عشر لغرب قازاقستان الشيوعي فان الزواج المختلط قد ارتفع بشكل ملحوظ وذكرت المجلة : بان في عام ١٩٥٩م كانت هناك ٣ ملايين عائلة ناجمة عن زواج مختلط وفي عام ١٩٧٠م ، ارتفع ذلك العدد الى ٨ ملايين عائلة وفي عام ١٩٧٩م ، وصل الى عشرة ملايين عائلة وارتفعت النسبة من الروسية وسيلة للتفاهم والتعليم والثقافة والاعلام وقد قرر الحزب الشيوعي السوفياتي في اجتماعه العام رقم ٢٧ في اوائل عام ١٩٨٦م بتكريس استعمال اللغة الروسية بين جميع القوميات لانها

ان مظاهرات الشباب وهم من شعب القازاق المسلم في عاصمة جمهورية قازاقستان احدى جمهوريات تركستان الغربية الاسلامية الخمس ، هي توضيح وبيان الى الراي العام الاسلامي والعالمي بان نظام الجمهوريات الفيدرالية في الاتحاد السوفياتي ما هو الا اتحاد فيدرالي شكلي على الورق وقانون لا وجود له ، وان هذه الجمهوريات ما هي الا مناطق اسلامية منيت بالاستعمار الروسي وان الحزب الشيوعي السوفياتي وهو النواة القيادية لجميع تنظيمات الطبقة العاملة من عامة ورسومية لا يعتبر اتحادا فيدراليا لاحزاب متفرقة وانما يعتبر اتحادا فيدراليا لاحزاب متفرقة ويعتبر حزبا مركزيا متحدا اذا لجنة مركزية واحدة هي المسؤولة عن جميع اعمال الحزب في اراضي الاتحاد السوفياتي .

ولا تمثل الاحزاب الشيوعية في الجمهوريات المختلفة من ناحيتها الا تنظيمات اقليمية للحزب الشيوعي السوفياتي ، عليها ان تنفذ بلا قيد او شرط جميع التوجيهات التي تتلقاها من اجهزة الحزب العليا طبقا لمبدأ المركزية الذي تستند اليه كافة التنظيمات الحزبية والحكومية في الاتحاد السوفياتي ويكون نشاطها تطبيق سياسة الحزب داخل الجمهوريات والاقاليم المحافظات والمدن والاحياء ، كما ان تعيين المكلفين بمسؤوليات ووظائف السكرتيرين من الاول والثاني وغيرهما من مناصب الحزب القيادية يتم عن طريق الاجهزة المركزية للحزب الشيوعي للاتحاد السوفياتي وليس لتنظيمات الاحزاب المحلية حق سوى الانصياع التام لما تفرضه اللجنة المركزية للحزب الشيوعي في موسكو عليها .

هذا الاجراء السوفياتي ومظاهرة الطلاب في عاصمة قازاقستان يدعوان الهيئات والشعوب الاسلامية للاهتمام باحوال المسلمين وما يواجهونه من محاربة شرسة واضطهاد وحشي للقضاء على كيانهم ولا سيما ان الاتحاد السوفياتي يضم رسميا ست جمهوريات اسلامية فيدرالية ، وعشر جمهوريات اسلامية ذاتية وتشكل الاراضي الاسلامية ثلثي مساحة الاتحاد السوفياتي الاسلامية الاجمالية البالغ ٢٢٤٠٢٢٠٠ كم^٢ ويبلغ عدد المسلمين ٥٢٨٤٥٠٠٠ نسمة بنسبة ٩١% من جملة سكان الاتحاد السوفياتي البالغ ٢٧٦٩٥٠٠٠٠ في عام ١٩٨٥ م .

وقد لا يتسع المجال لدراسة احوال المسلمين في كل منطقة في الاتحاد السوفياتي على حدة ولكن يمكن ان تكون قازاقستان نموذجا لمعرفة مايعانيه المسلمون من سياسة لانسانية لاستئصال وجودهم والقضاء عليهم .

جمهورية قازاقستان

قازاقستان هي احدى الجمهوريات الخمس في آسيا الوسطى التي ظهرت على اثر تقسيم تركستان الغربية عام ١٩٤٢م وتقع في شمال تركستان الغربية على حدود منغوليا وتركستان الشرقية بالصين الشعبية وهي ثاني اكبر جمهورية في الاتحاد السوفياتي اتساعا اذ يقدر مساحتها ٢،٧٥٣،٨٠٠ كم^٢ ، وتعتبر قازاقستان مصدر الثروة والغذاء للاتحاد السوفياتي ، اذ تنتج ٢٠% من القمح و ٦٠% من القطن و ٥٥% من الاوز و ٦٠% من الحرير من الانتاج العام

اما وضع الدين الرسمي في الاتحاد السوفياتي كما نص عليه في الدستور الذي صدر في عام ١٩٢١م والذي لا يزال ساري المفعول الى الان فهو كالآتي : المادة ٢٥ : التعليم العام والتدريس او التاهيل المهني يخدم المبادئ الشيوعية والتنمية الثقافية والجسمانية للشباب.

وفي المادة ٥٢ : تنص على الاتي تضمن الدولة لمواطني الاتحاد السوفياتي حرية الاعتقاد ، اي الحق في اتباع اي دين ، او عدم اتباع اي دين وحق اداء الشعائر الدينية وكذلك حق القيام بالدعاية للاتحاد ويحظر استخدام الدين في التحريض على العداء والكراهية .

المسلمون يواجهون عهدا جديدا من الارهاب في الاتحاد السوفياتي

اذا كانت الاجهزة الشيوعية قد شددت محاربتها ضد الاسلام من خلال وسائل الاعلام والثقافة ومؤسسات التعليم والتربية وجندت لها كل قواها وبرامجها فان حكومة الاتحاد السوفياتي قرنت هذه المعركة الان بسياسة جديدة ، هي تجريد الجمهوريات والمناطق الاسلامية من حكامها ورؤسائها الوطنيين المحليين وتعيين الروس المهاجرين في تصريف شؤونها وامورها على انهم اصحاب البلاد الاصليين .

وقد بدأ تنفيذ هذه السياسة في يوم الثلاثاء ١٦/١٢/١٩٨٦م ، حيث اصدرت لجنة حزب قازاقستان الشيوعي المركزي قرارا بعزل رئيسها محمد كوناييف (القازاقي) وتعيين بدلا منه غينادي كولبين وهو من المهاجرين الروس الى قازاقستان .

ومع ان وكالات الانباء العالمية اهتمت بالمظاهرات الطلابية التي اندلعت في قازاقستان ضد هذا الاجراء الروسي الذي يشير الى ان الاتحاد السوفياتي يقبل على تنفيذ سياسة جديدة نحو المناطق الاسلامية في الاتحاد السوفياتي ، ذلك لان الجمهوريات الفيدرالية او الذاتية للمناطق لاسلامية كانت تحتفظ بالمناصب لابناء القوميات التي تشكلت منها وتحمل اسمها ، وان كانت هذه المناصب والمراكز التي يحتلها افراد تلك القوميات هي مناصب صورية ولكنها تدل شكليا على صفة تلك المنطقة وتميزها عن بقية المناطق في الاتحاد السوفياتي .

تصرفاتهم وسلوكهم من اداء الشعائر الدينية ومعاقبتهم بالقتل والسجن لكل من يؤدي صلاة او يقرأ القرآن الكريم وغير ذلك . واستمر اضطهاد الدين الاسلامي بلا هوادة حتى نشوب الحرب العالمية الثانية .

اثناء الحرب العالمية الثانية حاول جوزيف ستالين استعماله القوى الداخلية اكبر في العمل . وفي المقابل بذل الزعماء الدينيون مساهمتهم في الدعاية الاعلامية بان المسلمين تغمرهم السعادة والسرور والرفاهية في الاتحاد السوفياتي . غير ان هذا التقارب التكتيكي لن يبدل الاساس المناهض للدين والايديولوجية الماركسية اللينينية ، لان الشيوعية والدين ، هما كالنار والماء . والفرق الوحيد بين عهدي لينين وستالين وعهدنا الحالي يكمن فقط في الطريقة التي تستعملها السلطات السوفياتية في محاربة الاسلام ، بيد انها تفضل في الوقت نفسه الصراع الايديولوجي والتربية والاقناع على الضغط الاداري والقمع البوليسي .

وتقع مهمة محاربة الدين على عاتق كل تنظيمات الدولة والحكومة والحزب الشيوعي في الاتحاد السوفياتي . وتبعاً لذلك يمكن تنظيم دورات في الاتحاد العلمي في المصانع والمزارع مثلما تنظم في الجامعات ، وقد كلف بنوع خاص بالدعاية المناهضة للدين النقابات العمالية وفروع معهد «ماركس-انكز-لينين» في كل من الجمهوريات الاشتراكية السوفياتية والكومسومول ووزارات الثقافة في الجمهوريات ، وكذلك الحزب الشيوعي في المناطق والمقاطعات والمدن وكل المؤسسات المدرسية ابتداء من رياض الاطفال حتى الاعلى مستوى

جامعي . ومنذ الحرب العالمية الثانية تمركزت الدعاية المعادية للاسلام تحت ادارة جمعية نشر المعارف السياسة والعلمية التي تضم فروعاً في كل جمهورية ومنطقة ومقاطعة . وتستخدم الدعاية المناهضة للدين كل وسائل الاعلام الجماهيرية من برامج اذاعية خاصة ، افلام معادية ، معارض وستاحف ثابتة ومنقلة ، منشورات متنوعة من كتب ومقالات صحفية ونشرات دورية متخصصة ، وخاصة المحاضرات العامة العديدة وكذلك الاحاديث الخاصة اذ يتوجه الاخصائون في الاتحاد الى بيوت المسلمين لاعطاء دروس ومحاضرات في اصول المادية الجدلية . فمثلاً في عام ١٩٨٤م ، القيت ٤٧٣٩١ محاضرة عن الاتحاد في جمهورية اوزبكستان وحدها ، ويبلغ متوسط المحاضرات الاتحادية ثلاثة آلاف محاضرة يومياً في مناطق المسلمين في الاتحاد السوفياتي . ويقول ن. فوليف ول. ريدكو في مقالهما (الدعاية الاحادية) المنشور في مجلة جوهره تركمانستان في ٧ ابريل ١٩٨٥م «بان هناك ٢٥ جامعة و٤٨ كلية احادية في تركمانستان في عام ١٩٨٤م وفي عام ١٩٨٠م بلغ عدد الكتب المناهضة للاديان ١٥٤ مصنفاً كان ٢٧ كتاباً منها بنسبة ١٧،٥% مخصصة لمحاربة الاسلام . اما في عام ١٩٨١م فقد بلغ مجموع الكتب المعادية للاديان ١٩٠ مصنفاً خصص ٤٥ مصنفاً اي بنسبة ٢٤% منها لمناهضة الاسلام . وقد جندت الشيوعية عدداً كبيراً من الموظفين لمحاربة الاسلام ونشر الاتحاد ، بلغ عددهم في جمهورية تاجيكستان وحدها الف محاضر و١١ الف مرشد سياسي و٤١ الف موجه ملحد في عام ١٩٧٦م .

وقد نشرت مجلة اخبار الدين (Nauka. Religiya) في عددها في يناير ١٩٨٦م كيف ان الحكومة السوفياتية اجبطلت محاولات المسلمين في قرية مولاق مالي في اذربيجان لبناء مسجد لهم في القرية وقد اشارت ذات المجلة في عددها الصادر برقم ٥ في مايو ١٩٨٦م بان دور النشر المجلية والمركزية نشرت في عام ١٩٨٤م اكثر من ٣٠٠ مصنفا من الدعاية الالحادية المعادية ضد الدين وكان مجموع نسخها سبعة ملايين نسخة .

اشارت مجلة اوزبكستان الشيوعية في عددها رقم ٥ الصادر في مايو ١٩٨٦م بان جميع الاجهزة التعليمية والاعلامية والثقافية قد كوست اعمالها ضد الدين وتكثيف الدعاية الالحادية تنفيذا لقرارات اجتماع الحزب الشيوعي السابع والعشرين المنعقد في اوائل عام ١٩٨٦م . وان الحزب الشيوعي الاوزبكي في اجتماعه الحادي والعشرين في يناير ١٩٨٦م قرر تكليف المعاهد والجامعات لاعداد مزيد من مدارس الالحاد .

ان هذا الهجوم العنيف الذي اعلنه سكرتير الحزب الشيوعي السوفياتي ضد الدين غي ناشكند عاصمة اوزبكستان ذات الاغلبية المسلمة التي كانت مركزا من مراكز الثقافة الاسلامية في العالم الاسلامي قبل الاحتلال الروسي لتركستان الغربية المسلمة في القرن التاسع عشر الميلادي ، يدل دلالة اكيدة على ان حكومة الاتحاد السوفياتي تنفذ خطة خسية ١٩٨٦-١٩٩٠م بتشديد الحرب على الدين بزعم التخلص منه مع حلول عام ٢٠٠٠م .

وان العمل العدائي الشيوعي ضد الاسلام والمسلمين ليست حركة جديدة بحد ذاتها في الاتحاد السوفياتي فالمعركة والعداء قائم بينهما منذ البداية ولم يغير الشيوعيون موقفهم عن الاسلام ، ولكن تمييز الشيوعيون بالمر والخداع وتطبيق سياسة الغاية تبرر الوسيلة منذ توليهم زمام السلطة .

بعد ان ثبت الشيوعيون مواقفهم في البرد بوعودهم الزائفة للمسلمين بمنحهم الحرية الدينية وحتى الاستقلال السياسي كما جاء في البيان الذي وقعه لينين وستالين في ٢٠ نوفمبر ١٩١٧م وجاء فيه «نظنوا حياتكم القومية وفق ارادتك المطلقة وبكل حرية فان لكم الحق في ما تتخذونه من اسلوب في تمثيلها بالشكل الذي تريده» .

في عام ١٩٢٣م بدا العمل الفعلي لمحاربة الشيوعيين ضد الاسلام بإلغاء المحاكم الشرعية والاحكام الشخصية الاسلامية ثم اغلقت الحكومة السوفياتية ٢٦ الف مدرسة و ٣١ الف مسجد وجامع لمسلمي الاتحاد السوفياتي في عام ١٩٢٨م . وفي عام ١٩٣٠م صادرت بقية الاوقاف الاسلامية التي كانت تؤمن باستمرار بعض النشاط الاسلامي والاجتماعي للمسلمين واخيرا بدأت في عام ١٩٣٣م بحركة شاملة لتصفية علماء الاسلام ورجال الدين الذين قدر عددهم بحوالي ٤٥ الف شخص في عام ١٩١٣م بتهمة الطفيلية والرجعية واجتهد المخلصون والشيوعيون في نشر الدعايات الالحادية والتعاليم الماركسية بين المسلمين ومراقبة

المسلمون السوفييات

يواجهون عهدا جديدا من الارهاب

بعد اقل من شهرين من مؤتمر «المسلمون يناضلون من اجل الاسلام» الذي عقد في باكو عاصمة جمهورية اذربيجان الاشتراكية السوفياتية في 1-4 اكتوبر 1986م بدعوة من الادارات الدينية الرسمية التي تتبع مجلس الشؤون الدينية التابع لمجلس الوزراء السوفياتي ، وحضره عدد من العلماء والشخصيات الاسلامية الذين يمثلون هيئات وحكومات وجماعات اسلامية من 60 قطرا في العالم ، كانت حكومة روسيا السوفياتية خلاله تحاول ايهام المؤتمرين والحضور بالحرية الدينية الكاذبة التي يتمتع بها المسلمون لممارسة شعائرهم في الاتحاد السوفياتي ، وظهر اهتمامها الزائف بالبحوث والقضايا الاسلامية ، شن ميخائيل جورباتشوف سكرتير عام الحزب الشيوعي السوفياتي هجوما ضد الدين في خطاب القاه في اجتماع الحزب الشيوعي الاوربطي في تاشكند بتاريخ 24 نوفمبر 1986 وطلب ضرورة شن حرب قوية لا هوادة فيها ولا رحمة ضد ممارسة الشعائر الدينية في تلك الجمهورية ذات الاغلبية الاسلامية وزيادة الدعاية لصالح الالحاد ، وذكر جورباتشوف بان اي فارق مهما كان بسيطا بين الكلمات والافعال غيد مقبول في هذا المجال ، كما طلب تقديم تقرير من المسؤولين الشيوعيين الذين يثبت انهم متسامحون ازاء الممارسات المتخلفة او يشتركون في شعائر دينية .

بقلم : رحمة الله احمد رحمتي

تؤكد الاحداث التي وقعت مع بداية عهد ميخائيل جورباتشوف ان الشيوعيين الذين زادت مخاوفهم من الصحو الاسلامي الذي ظهر في تمسك المسلمين السوفيات بتقاليدهم الاسلامية وممارستهم الدينية ، بالاضافة الى تزايد عددهم وارتفاع نسبة المواليد بينهم وفشل المحاولات الشيوعية الوحشية لاستئصال دينهم الاسلامي وترويسهم ثقافيا وعرقيا خلال اكثر من نصف قرن استهدفت اجهزتهم وشخصياتهم قمع هذه الصحو الاسلامية وتشديد الحرب ضد الاسلام والمسلمين وفي اواخر عام 1985م جرى استبدال ثلاثة زعماء جمهوريات آسيا الوسطى السوفياتية بتعيين خلفاء لهم بعد استقالتهم من الوجة الرسمية ، ولكن الانتقادات التي ظهرت ضدهم في الصحف الصادرة في جمهوريتهم لا تدع مجالا للشك على طردهم من مناصبهم بسبب انتماءات قومية وانحراف شيوعي . وفي اوائل 1986م جرى استبدال زعيم الحزب الشيوعي في اقليم نارين بجمهورية قيرغيزستان بسبب انبعاث الحركة الدينية هناك .

واشارت مجلة (Agitator) في عددها الصادر برقم 2 في 1986م بان مسجد باليك كوك في مدينة غنغان تم تحويله الى متحف للالحاد .

بسم لله الرحمان الرحيم

نشدت هذه القصية متضرعا الى الله وضنا بالوطن حين لم

اجد بدا من تركه وانا ملتجئ الى قمة بهل قريب من

سلسلة همالايا التي هي اعلى منابع انهارنا

سنة ١٣٨٣هـ

محمد امين بفرآ

على الايام مما قد لقينا

ونحن بنوك يا ام البنينا

وقد ارضعت قبل الوالدينا

اذا ابتلى الوليد بما ابتلينا

من البرحاء ما قطع الوتينا

وانطق ابكما وهدى جنينا

لنا والصخر قد رنت رنينا

عنا فلم لا تبرحين

وفي ادعاء الابدجين

سودا كالغراب مستبدين

لقد ارضعت قبل فارضين

من عدائنا الخائنين

بنصرك يا آله العالمين

الترك الكرام الاكرمين

اتونا صاغرين مصفدين

وباتوا في المساجد ساجدين

نحميهم كبني ابينا

* * * *

همالايا هبتي ساعدينا

فانك امانا لازلت امانا

رضعنا من لبنك مذ خلقنا

في ليل ليلام نوم او قنار

الست ترينا عينا ماهانا

ارى الاعمى واسمع ذا ثقال

وضج الرمل والحصاء طرا

فلم لا تبرحين لذب اعدائنا

الم ياخذك ثم في اطراح البنين

فهل ترضين عن ابناك الحر

بحقك امانا لا تقطمينا

الهي هل لنا يوم كيوم انتقمنا

فايام لنا غير طول

بنصرك قد اخذنا بثأر ابائنا

فطائفة قتلناهم واخرى

واخرى قد رضوا الاسلام دينا

فصاروا في كتاب الله اخواننا

رجائي واثق بك يا الهي

وايدني باعزاز ونصر

فانك قد نصرت محمدا وهو

فنادى وحده فيهم بصدع

وبابالى من نقموه صبوا

فهاجرهم بامرک حتم

نصرت لواءه نصرا عزيزا

وانك قد وعدت النصر والغز

فها انا مؤمن حقا بوعد

ومن علي رب كما قد

وشتت شمل عدائي وفرق

ويسر لي دخول بلاد آبائنا

اعذني من جزاء القانطينا

وايد منك خير الناصرينا

في قوم غواة كافرين

بامرک او قتلاه الاقربونا

فحاجزهم وناجزهم سنينا

الى قوم كرام مسلمنا

وقد اعطيته فتحا مبينا

للغازين فيك المؤمنين

الكتاب الحق ايماننا يقينا

وعدت المن للمستضعفينا

بخذلان جموع الظالمين

دخول الفاتحين

في هذا العدد

صوت تركستان الشرقية
صوت تركستان الشرقية

تصدر مرة كل ثلاثة أشهر
المؤسس

عيسى يوسف البتكن

صاحب الامتياز
مركز تركستان الشرقية للنشر
وقف تركستان الشرقية

رئيس الهيئة الادارية للوقف
محمد رضا بكين

رئيس التحرير
نيازي يلديريم كنج عثمان اوغلي
الادارة

Millet Cad. 26/3
Küçük Saray Apt. Aksaray
İSTANBUL - TURKEY
Telephone : 5244121

المقالات ترسل
الى الادارة ولاتعاد الى اصحابها

العدد : ١٤

السنة : ١٩٨٦ م / ١٤٠٧ هـ

شعر محمد أمين بفرأ

المسلمون السوفيات
يواجهون عهدا جديدا من الارهاب
بقلم : رحمة الله احمد رحمتي

(انتبهو ايها المسلمون)

بقلم : رحمة الله رحمتي

DEAR READERS:

Please send your 1987 yearly subscriptions, while it is fresh in your minds! Please, do not forget it or neglect it!

**SUBSCRIPTION TERMS OF "VOICE OF EASTERN TURKISTAN" FOR 1987
FOR COUNTRIES OTHER THAN TURKEY**

Country	Single Issues	Yearly Subscription Rates
USA	5 Dollars	15 Dollars
S. Arabia	20 Riyals	80 Riyals
W. Germany	15 Marks	40 Marks
Belgium	300 B.Francis	800 B.Francis
France	50 F.Francis	150 F.Francis

**Our Bank Account:
Account no: 240022
Yusufpaşa Branch
of Akbank
Istanbul.**

DOĞU TÜRKİSTAN'I UNUTMAYINIZ!

Aziz Okuyucu !...

"DOĞU TÜRKİSTAN"

***Abonelerinizi yenilemeyi
unutmayınız!***

"DOĞU TÜRKİSTAN'IN SESİ" 1987 YILI ABONE VE FİYAT LİSTESİ

Ülke	Beher Sayı	Yıllık Abone
Türkiye	1000 TL	4000 TL
ABD	5 Dolar	15 Dolar
S.Arabistan	20 Riyal	80 Riyal
B.Almanya	15 Mark	40 Mark
Belçika	300 B.Frangı	800 B.Frangı
Fransa	50 F.Frangı	150 F.Frangı

**Banka Hesap No: 240022
Akbank Yusufpaşa
Şubesi,
Aksaray-İstanbul**

صوت تركستان الشرقية

من منشورات وقف تركستان الشرقية

العدد: ١٥ المجلد: ٤ ربيع الاول ١٤٠٨ هـ / ١٩٨٧ م

